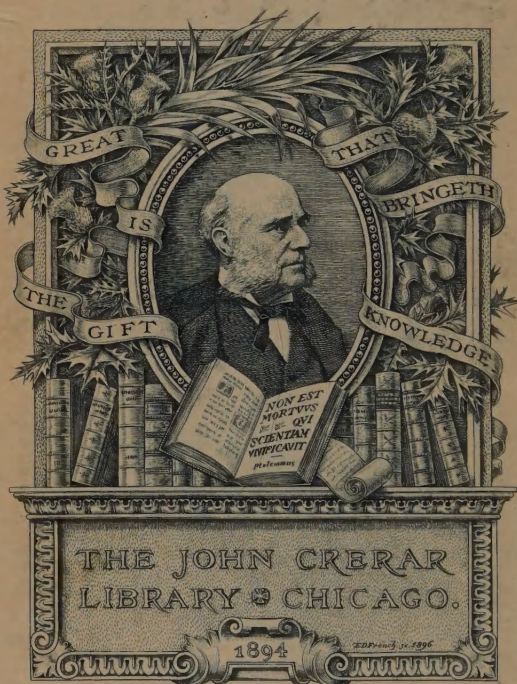

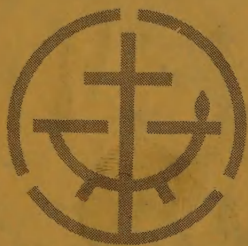
School of Theology at Claremont

1001 1362664

Withdrawn from library 1894

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

HET WEZEN
EN
DE GESCHIEDENIS
DER
HERVORMING.

142
05
H3128
V.9
HET WEZEN
EN
DE GESCHIEDENIS
DER

HERVORMING,

IN VERBAND BESCHOUWD MET DE VERSCHIJNSELEN VAN ONZEN TIJD.

IN VOORLEZINGEN,

DOOR

Dr. K. R. Hagenbach,

Hoogleeraar te Bazel.

Mit het Hoogduitsch vertaald.

NEGENDÉ DEEL.

ROTTERDAM,
VAN DER MEER & VERBRUGGEN.

1844.
GM

GEDRUKT BIJ D. J. MENSING, TE ROTTERDAM.

I N H O U D.

EERSTE VOORLEZING.

Inleiding. Plan. HERDER's jeugdig leven tot op zijne aanstelling te *Bückeburg*. bl 1.

TWEEDE VOORLEZING.

GÖTTE over HERDER. HERDER in zijne amtsbezigheid te *Bückeburg*. De Gravin MARIA. Zijne werkzaamheid als schrijver. Beroeping naar *Weimar*. HERDER's letterkundige hoogste standpunt. Reis naar *Italië*. Levens-einde. Karakteristiek van HERDER. Zijne veelzijdigheid en levendigheid. Humaniteit. Derzelver betrekking tot het Christendom en tot het Protestantismus. . bl. 27.

138903
100084

Withdrawn from Cooper Library

330310

DERDE VOORLEZING.

HERDER als Godgeleerde. Menschelijke beschouwingswijze van het Goddelijke. Zijne poëtische wereldbeschouwing. Een reisbeeld. HERDER's Christendom. Zijne Godgeleerde overtuiging en zijn Godgeleerd karakter. Zijne gevoelens omtrent de Godgeleerdheid en den Geestelijken stand. HERDER als prediker. Zijne gedachte over geestelijke liederen en zijne eigene godsdienstige dichterlijke gave. bl. 57.

VIERDE VOORLEZING.

HERDER's betrekking tot het Protestantismus. Zijne behoudende (conservatieve) rigting. Streng gevoelens over kerketucht, vrijheid van drukpers. Zijne betrekking tot de wijsbegeerte. IMMANUËL KANT en de kritiek der zuivere rede. Betrekking van deze wijsbegeerte tot het Christendom. Snel overhandnemen van het Kantianismus. bl. 89.

VIJFDE VOORLEZING.

HERDER's betrekking tot de Kantiaansche wijsbegeerte. Rationalismus en Supranaturalismus. FRANS VOLKMAR REINHARD en zijne belijdenis. bl. 120.

ZESDE VOORLEZING.

REINHARD's predikwijze. NIEMEIER, TZSCHIRNER, AMMON. Invloed der nieuwere letterkunde op Godsdienst en Godgeleerdheid. SCHILLER en zijne betrekking tot het Christendom. bl. 155.

ZEVENDE VOORLEZING.

Nog iets over SCHILLER in Christelijke betrekking. Zijn standpunt ten aanzien van het Protestantismus. Over den invloed van het tooneel op de Godsdienstige beschaving des volks en terugwerking van het tooneel op de Kerk. Navolging van SCHILLER in predikatiën van dien tijd. Sentimenteliteit. Het Rationalismus in het gewaad der poëzij: TIEDGE's *Urania*, WITSCHELS *Morgen- en Avond-offer*. bl. 188.

ACHTSTE VOORLEZING.

Hervorming van het Opvoedingswezen. HERDER's gedachten over BASEDOW. Zijne eigene paedagogische grondstellingen. Schoolredenen. SALZMANN. CAMPE. PESTALOZZI. Betrekking des laatsten tot het Christendom. bl. 219.

NEGENDE VOORLEZING.

Invloed van het Pestalozzianismus op de Godsdienstige denkwijze. Taak der Kerk, tegenover de groote veranderingen des tijds. HAMANN en CLAUDIUS, als geestrijke vertegenwoordigers der oude regtgeloovigheid. Iets uit HAMANN's leven en schriften. bl. 247.

TIENDE VOORLEZING.

CLAUDIUS, de Wandsbeckerbode. JOH. FRED. KLEUKER. Verdere ontwikkeling der wijsbegeerte sedert KANT: JOHAN GOTTLIEB FICHTE tot op de aanvaarding van zijn leeraarambt te *Jena*. bl. 279.

ELFDE VOORLEZING.

Het idealismus van FICHTE. Beschuldiging van Atheïsmus. FICHTE te *Berlijn*. Terugkeering tot het godsdienstig standpunt. Aanwijzing tot een zalig leven. FICHTE's laatste dagen en dood. bl. 307.

TWAALFDE VOORLEZING.

SCHELLING en de natuur-filozofie. Het Pantheïsmus en de schijn orthodoxie. F. H. JACOBI en de Godsdienst des gemoeds, in tegenstelling met orthodoxismus en bespiegeling. bl. 341.

EERSTE VOORLEZING.

INLEIDING. PLAN. — HERDER'S JEUGDIG LEVEN TOT
OP ZIJNE AANSTELLING TE BÜCKEBURG.

De Voorlezingen, die ik u dezen winter aanbiede, zijn eene voortzetting van die welke wij in den laatsten winter gehouden hebben. Zij zullen datgene ten einde brengen, wat ik uit gebrek aan behoorlijken tijd toen onvoltooid moest laten. Terwijl ik toen de geschiedenis van het Evangelisch Protestantismus, waarmede wij ons nu reeds onderscheiden winters bezig houden, tot over het midden der XVIII^{de} eeuw vervolgd, terwijl ik daarna met LAVATER afgebroken en ten slotte nog op HERDER gewezen heb, zoo zal juist *die* tijd, waartoe HERDER behoort en waarin ook LAVATER nog leefde en werkte, tot inleiding dienen van *dat* tijdvak, hetwelk ons, als het laatste en nieuwste, nog te beschouwen overblijft. Maar daar hebben wij, gelijk ieder ziet, aan deze beide namen niet genoeg. Wij willen intusschen deze beide beroemde namen, LAVATER en HERDER, als *grenspalen*, als standbeelden plaatsen aan den ingang van den tuin, dien wij nu hebben te doorwande-

len. Het is een tuin, niet meer naar den ouden smaak der Fransche tuinen onder LODEWIJK XIV, en nog veel minder is het het oude eerwaardige bosch, hetwelk de gedenkzuilen van den tijd der Hervorming met den krachtigen groei zijner hoogopgaande eiken en beuken overschaduwet, — maar het is een met menigvuldige slingerpaden doorsneden, kunstig aangelegde nieuwerwetsche tuin, en, zoo gij wilt, ook een doolhof voor velen, in den eigenlijken zin des woords. Wat vroeger donker was en met struiken bewassen, vinden wij thans verlicht, wat vroeger vast was, van een gescheiden, wat ongenaakbaar scheen, effen gemaakt; maar ook wel menige hoogte niet ter regter plaatse geslecht, menigen vroegeren aanleg moedwillig vernield, menigen vruchtbaren boom geveld, menigen vergenoegden zanger des wouds verjaagd en verdreven. En toch ontbreekt het ook weder niet aan vermakelijke plantsoenen, welke rondom ons uit den nieuwen aanleg hunne welriekende geuren verspreiden, aan bevallige, het oog bekoerende vormen, welke zich aan onzen blik vertoonen, aan grootsche plannen, welke nieuwe tot nog toe ongekennde schoonheden in het licht stellen. En dat alles heeft zich niet zoo maar daargesteld onder de zorgvuldige hand van een' vlijtigen hovenier, onder de oogen van den menschelijk berekenenden, van zijn doel vooraf zich bewusten bouwmeester. Hevige stormen, die niet in eens menschen hand staan, zijn door de slecht onderhouden omheining heen gebroken en hebben ook veel dat beter verzorgd was met zich voortgerukt; vulkanen hebben het lang teruggehouden vuur uitgebraakt en de lavastroom heeft zich over

menig vruchtbaar veld uitgestort; maar ook heilzame krachten, die evenmin in 's menschen magt staan, als de vernielende, hebben zich opgedaan; heldere, vruchtbaar makende zonnestralen hebben het aanbreken van een' nieuwen tijd verkondigd, en gewis op eene hoogere roepstem dan de menschelijke, zijn uit den chaös nieuwe scheppingen voortgekomen, wier kiemen de vroegere eeuwen ter naauwernood hadden kunnen vermoeden. — Het is de tijd der *omwentelingen*, waartoe wij nu genaderd zijn; ik zeg met opzet der *omwentelingen*, niet der *omwenteling*; want terwijl wij onder deze, zooals het spraakgebruik medebrengt, de *staatkundige omwenteling* van *Frankrijk* verstaan, zoo maakt deze gebeurtenis wel voornamelijk een gewichtig punt in de nieuwere geschiedenis, ja zij maakt het keerpunt en de spil derzelve uit, zooals vroeger in de XVI^{de} eeuw de *kerkelijke Hervorming in Duitschland en Zwitserland*, waarvan wij uitgegaan zijn, zulk een uitgemaakt had voor den toenmaligen tijd. Nogtans kan het tot onze taak niet behooren, de geschiedenis der Fransche omwenteling in deze voordragten in hare bijzonderheden na te gaan, ja niet eens dezelve naar hare algemeene omtrekken te schilderen. Niet slechts zijn reeds verscheiden malen voordragten *daarover* onder ons gehouden geworden, maar ook ligt dat onderwerp zelf vrij ver van het onze af, hoezeer er ook eenige aanrakingspunten tusschen beiden bestaan. Wij hebben het toch immer ontkend en ontkennen het nog, dat de Hervorming tot omwenteling leide, en het minst heeft de Duitsche Hervorming tot de Fransche omwenteling geleid. Schoon wij het nu

ook niet in twijfel stellen willen, dat de ideën der laatste mede invloed gehad hebben op den ontwikkelingsgang van het Duitsche Protestantismus, zoo hebben zij toch slechts van buiten daarop invloed gehad, zijn daaraan als het ware opgedrongen geworden, zonder dat zij in dezen ontwikkelingsgang ingeweven of ooit uit het beginsel van het Protestantismus voortgekomen waren.

Daarentegen zijn het *omwentelingen* van anderen aard, welke gelijktijdig en gewis niet toevallig met die *grootte* omwenteling gelijken tred gehouden hebben, ik bedoel, zonder acht te geven op de staatkundige veranderingen, welke juist die Fransche omwenteling ook elders na zich sleepte, de veranderingen *op het gebied der Duitsche wijsbegeerte, op het gebied der letterkunde* (in den naauweren zin), *op dat der opvoeding en op dat der Godsdienst, der Kerk en der Godgeleerdheid.* Deze verschijnselen grijpen alle diep in de geschiedenis van het Protestantismus in, ja zij maken deze geschiedenis zelve uit, en terwijl wij reeds vroeger bij onze voordragten ons niet eenzijdig bij het kerkelijke en godsdienstige in den naauweren zin des woords bepaald, maar ook het letterkundige, het paedagogische, het algemeen menscheelijke, burgerlijke, maatschappelijke er mede in opgenomen hebben, zoo is het thans dubbel noodig, wanneer wij een levendig beeld van het Protestantismus der XVIII^{de} eeuw verkrijgen willen. Wie de Kerk der XVIII^{de} en tevens ook der XIX^{de} eeuw begrijpen wil, moet haar niet binnen palen en muren ingesloten denken, welke het gezigt van buiten belemmeren, hij moet zich zelve door het inslaan van zulke palen den toegang daarheen niet

afsluiten, anders ontmoet hij toch eene jammerlijke ruïne met zeer vervallen muren, hij wandelt op een kerkhof, dat werkelijk slechts een kerkhof is vol verrotting en doodsbeenderen, waarop slechts hier en daar nog een kruis uit het klimop te voorschijn komt en een gedenkteeken met een bijna onleesbaar opschrift; maar hij moet zijn blik vrijer opheffen. Over die vervallen muren en bouwvallen, over die doodsbeenderen heen, welke treurig genoeg rondom liggen en hem hier en daar een zucht afpersen mogen, moet hij met profetischen geest zich ook naar die tempelen keeren, waaraan het allernaast slechts de wereldgeest schijnt te bouwen, en die op den eersten aanblik er bijna meer heidensch dan Christelijk uit zien, meer het vrolijke Griekendom, dan de Gothische vormen der middeleeuwen herinneren; hij moet ook naar *die* stemmen hooren, welke niet op den kanseltoon prediken, naar de stemmen der dichters en wijsgeeren, der wereldverlichters en wereldverbeteraars, in den goeden zoowel als in den kwaden zin, zelfs het tooneel, anders zoo ver van de Kerk verwijderd, krijgt thans voor hem gewigt, als invloed oefenende op de beschaving des tijds. Hij moet ook *die* ruimten betreden, welke, schoon zij ook niets minder dan naar een kerkhof gelijken, echter het groote wijde voorhof helpen vormen, welke volgens Gods oogmerk bestemd moest zijn om de Kerk des Heeren in eene vrijere stilte te omgeven. Wie de *Godsdienst* en *Godgeleerdheid* der XVIII^{de} en XIX^{de} eeuw begrijpen wil, die kan het slechts, wanneer hij ook de wijsbegeerte van dezen tijd met hare strijden ten minste zoover kent, dat hem de Godgeleerde levensvragen niet

in de lucht hangen, en wie weten wil, hoe het *Goddelijke* door de menschen opgevat en geschat is geworden, die moet bovenal het *menschelijke* kennen, zooals het in kunsten, in zeden en taal, zelfs zooals het in de vermaken en de maatschappelijke vormen zich vertoond heeft, zooals het op het gebied der opvoeding zich een weg gebaand heeft tot de jeugd, op het gebied der volksschriften tot het volk.

Terwijl in de vroegere eeuwen *voor* en *na* de Hervorming (in de XVI^{de}, XVII^{de} en ook gedeeltelijk nog in de eerste helft der XVIII^{de} eeuw) de Kerk de bewaardster van het geestelijk leven was, zoodat letterkunde, kunsten en zeden der natie grootendeels als voortbrengsel van het kerkelijk leven, ook van uit het kerkelijk en Godgeleerd standpunt begrepen moesten worden, of terwijl ten hoogste het geestelijke en wereldlijke zich zuiver van elkander afscheidden en zonder zich aan elkander te bekreunen hunnen eigen weg gingen, als bestond het eene niet voor het andere, zoo is thans deze betrekking aanmerkelijk veranderd en wel het meest ten voordeele van het wereldlijke. Dit heeft den voorrang gekregen, en zoo hebben Kerk en Godgeleerdheid, wanneer zij niet als verouderd wilden ter zijde geschoven worden, het zich moeten laten welgevalen, om door de nieuwere, van de Kerk onafhankelijke geestes-ontwikkeling, door de ontwikkeling der beschaving en *humaniteit* heen te gaan, om dan eerst weder zich op nieuw te bevestigen op den *éénen* en *ouden* grond, die gelegd is. Dit is nu voorzeker niet zoo te verstaan, alsof werkelijk Godsdienst en Kerk van den nieuweren dijt! alleen een voortbrengsel waren der

nieuwere beschaving, een kind van gisteren, alsof zij van het tooneel of van den kathedr, van de dichtkunst of van eenige wijsbegeerte hare eigenlijke wedergeboorte te wachten hadden. Neen, de Kerk van CHRISTUS is, *wat* zij is en wat zij *was*, van de dagen harer gronding af en heeft haren vrijbrief van oudere dagteekening, dan die der XVIII^{de} of eenige andere eeuw; want de eeuwen zelve tellen wij toch reeds sedert een duizendtal jaren van haar af. Ook het *Protestantismus* is, wat het is en wat het zijn moet, van oudere dagteekening en heeft zijne oogen nog niet trouweloos afgewend van de dagen van deszelfs ontstaan, zich inwendig nog niet ontdaan van de wortelen zijner kracht en zijns bestaans. De namen van LUTHER, ZWINGLI, CALVYN en OECOLAMPARIUS hebben voor hetzelfde nog denzelfden goeden klank, dien zij hadden in de dagen van den eersten strijd. Maar de *Kerk en vooral de Protestantsche in hare tegenwoordige gedaante*, in hare bepaalde wijze van bestaan, in hare betrekking tot den Staat en tot de menschelijke inrigtingen, heeft voorzeker eene wezentlijk andere gedaante gekregen, dan toenmaals, of veeleer zij moet nog eene andere krijgen, wanneer zij met regt bij den voortgang des tijds niet door uitwendige magt, welke zij bezwaarlijk meer behalen zal, maar door innerlijke kracht achting wil inboezemen. — De Evangelisch-Protestantsche Godgeleerdheid heeft voorzeker haren grond niet in deze of gene menschelijke wijsbegeerte, maar zij rust op den grond des Goddelijken Woords, zooals die eens voor al gelegd en in de heilige schriften begrepen is; doch ook *zij* heeft hare menschelijke zijde, haren we-

tenschappelijken vorm, hare wetenschappelijke uitdrukking, haren zoo en zoo bepaalden ideënkring. Wat in den eenen tijd van meer belang scheen, treedt in een' anderen terug; wat in verband met andere rigtingen, zoo en zoo uitgedrukt, zijne waarheid had, dat wordt door een later geslacht, hetwelk in een ander verband opgewassen is, niet meer verstaan, ja wordt in dwaling veranderd, wanneer niet de verstaanbaarmaking van hetzelfde en de bemiddeling met het nieuwe te regter tijd plaats heeft. En zoo verandert dan voorzeker met het algemeene spraakgebruik ook het Godsdienstige. Beeld en uitdrukking verwisselen, de bewijsvoering wordt eene andere, zoodra de twijfel een andere geworden is, de wapenen der verdediging rigten zich naar de wapenen van den aanval, en de stelling der strijders kan zoodanig worden, dat een geoefend oog gevorderd wordt, om vijand en vriend op den eersten blik te onderscheiden en ieder als het ware zijn nummer en zijnen post aan te wijzen in het gedrang. En dit oog des veldheers kan slechts *diegene* hebben, die naauwkeurig de strijdplaats kent en met de omstreken bekend is. En zoo kunnen wij dan voorzeker slechts aan *diegene* inzicht toevertrouwen in den onderscheiden Godsdienstigen strijd des tijds, die den bodem kent, waarop die strijd zich ontwikkeld heeft; van daar de noodzakelijkheid, om de geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte en letterkunde, de geschiedenis van het nieuwer opvoedingswezen en der hedendaagsche kunsten en zeden mede in te lasschen in de geschiedenis van de Godsdienstige denkwijze der eeuw.

Doch nog iets komt er bij, dat de volbrenging van *deze* taak noodzakelijk maakt. Juist in onze

dagen is het begrip onbewimpeld en opentlijk uitgesproken geworden, dat het Christendom en de *hedendaagsche beschaving* niet meer zamengingen, het eerste had zich overleefd, de Hervorming was voortgegaan tot omwenteling, het oude Protestantismus door het nieuwe ten grave gedragen; een nieuwe dag was aangebroken, voor welks glans al die spoken nog verdwijnen moesten, die sedert de middeleeuwen rondspookten, en voor welke de Hervormers zelfs gebeeft hadden. Zoo spreken velen, waarbij echter gevraagd mag worden, of niet voor de oude spoken slechts een nieuw en vreeselijker spooksel in de plaats trede, dat zich in uitsluitenden hoogmoed den *Geest* noemt, en de oude voorzegging van LICHTENBERG in herinnering brengt: » Onze tijd zal nog zoo fijn worden, dat het even zoo belagchelijk zijn zal, aan een' God te gelooven, als heden ten dage aan spoken, en dan verder na eene wijl zal de tijd nog fijner worden, en spoedig zal die verfijning tot de hoogste hoogte opklimmen; het toppunt bereikende, zal nog eens het oordeel der wijzen omkeeren, zal ten laatste de kennis veranderen; dan — en dit zal het einde zijn — dan zullen wij slechts nog aan spoken gelooven; wij zelve zullen zijn als God; wij zullen weten, Zijn en Weten is overal en kan niet anders zijn dan een spooksel. Te dier tijd zal het zweet van den zuren arbeid van ernstig nadenken van ieders voorhoofd afgedroogd worden, uit ieders oog uitgewischt de tranen van het vurigst verlangen; het zal louter lagchen zijn onder de menschen, want nu heeft de rede haar werk in zich voltooid; de menschheid heeft haar doelwit bereikt; eenerlei kroon versiert het hoofd van

ieder die in deze heerlijkheid deelt.” Eene onzekere voorzegging, en toch is het bijna, alsof hare vervulling nabij ware.

Is het nu werkelijk zoo met de zaak gelegen, dat, gelijk genen beweren, de hedendaagsche beschaving en het Christendom elkander niet aannemen, zoo mogen diegenen, wie het met het Christendom ernst is, ook regt hebben, wanneer zij deze *hedendaagsche* beschaving, wanneer zij alles wat wijsbegeerte en kritiek, wat kunst en verstandelijk leven heet, als de ervijandin van zich afwijzen en zich op het oud geloof der vaderen en de enge vormen van oudvaderlijke zeden terugtrekken. Maar daartoe zouden zij eigenlijk toch eerst dan *volle* regt hebben, nadat zij van *datgene* naauwkeurige kennis zouden genomen hebben, wat men onder den naam van *hedendaagsche* beschaving verstaat. Wie nu eenmaal voor dit onpartijdig onderzoek terugbeeft, die moge wel is waar op zijn onverwoestbaar geloof zich terugtrekken, wij berispen hem daarom niet; maar wij benijden hem ook niet. Dat onderzoek is niet ieders zaak, en tot de zaligheid van den bijzonderen persoon is het ook niet noodzakelijk. Daarom moge deze en gene het liever nalaten. Doch dan heeft hij ook billijker wijze geene stem, wanneer het geldt over de *waarde* dezer beschaving en hare betrekking tot het Christendom te handelen; hij mag alleen zeggen: *mij* past zij niet, voor *mijn* Christendom zou zij gevaarlijk kunnen worden, ik mag ze niet. Maar hij mag, wanneer zij aan anderen hare magt bewijst, haar niet veroordeelen, zonder blind en liefdeloos te handelen en alzoo bij al zijne Christelijkheid onchristelijk te worden. Wat voor den

een' onverteerbaar en schadelijk is, kan voor den ander zelfs behoefte zijn en noodig tot zijnen wasdom en groei. Bij u, mijne hoorders, vooronderstel ik, dat gij den niet zelden steilen en doornachtige, maar toch ook weder ten deele in groote en schoone gezigten zich openenden weg van een onpartijdig en alzijdig onderzoek met mij wilt doorwandelen, en dat gij het vertrouwen op mij hebt, dat ik u zoo goed ik het naar mijn beste weten kan zal leiden. Het is het laatste tijdperk onzer reis; noch gij wordet mij, noch ik u, noch eindelijk ik mij zelven ontrouw!

Doch terwijl ik nu dit laatste tijdperk intrede, gevoel ik ook dubbel het moeilijke mijner taak. Hoe meer pogingen de nieuwe tijd gedaan heeft, om op het gebied des geestes het tot eenige klaarheid en vastheid des godsdienstigen en kerkelijken bewustzijns te brengen, des te meer inspanningen zullen wij zelve binnen het geestelijk gebied aan te wenden hebben, wanneer wij met den voortsnellenden tijd gelijken tred houden, wanneer wij den stroom der denkbeelden volgen, wanneer wij van het vele en menigvuldige een' bepaalden indruk in de gedachte en in het gemoed behouden willen. Het zijn weinig of bijna geen uiterlijke gebeurtenissen, die wij voor ditmaal te verhalen, het zijn veeleer *innerlijke* voorvallen, welke wij voor te stellen en wier gronden en gevolgen wij te ontwikkelen hebben. De *uitwendige* geschiedenis van het Protestantismus, de geschiedenis der vervolgingen en verdrukkingen van onze geloofsbroeders in verschillende streken, ligt nu bereids achter ons. Ik heb die reeds in den laatsten winter tot op den tegenwoordigen tijd doorgelopen, en er

blijft ons hieromtrent niets meer te zeggen over. Alles vereenigt zich thans als in één middelpunt rondom de *inwendige* strijden, welke weder om eenige weinige, maar voorzeker gewigtige denkbeelden, om de levensvragen van den nieuweren tijd, ronddraaijen.

Maar ook deze inwendige strijden zijn van anderen aard, dan die van den vroegeren tijd. Het geldt hier bij deze nieuwe en nieuwste strijden minder groote, levendige, reeds vaardige aanschouwingen te krijgen, gelijk dit in den tijd der Hervorming het geval was, toen de tegenstellingen klaar en open daar lagen, toen het slechts een *hetzij* — *of* gold, toen eene besliste geloofskracht in het beslissend oogenblik nog bergen vermogt te verzetten; maar nu, nadat juist deze geloofskracht in zich zelve en in hare laatste gronden verzwakt is geworden, geldt het, *omtrent* het geloof en omtrent de gronden des geloofs, omtrent de bronnen der Godsdienstige kennis, omtrent het wezen der Godsdienst en der Openbaring, omtrent de vatbaarheid van den menschelijken geest, om het Goddelijke te leeren kennen, zich rekenschap te geven. De tegenstelling tusschen het Protestant-sche en Catholijke, welke wij wel is waar ook thans nog immer in het oog moeten houden, verdwijnt voor ons een tijd lang bij de tegenstellingen, die zich binnen de Protestantsche Kerk in steeds grooter verwikkelingen vertoonen. Wij zullen ons — waarom zou ik het verbergen? — niet zelden op een glibberig gebied van begripsbepalingen geplaatst vinden, het zal van ons gevorderd worden, ons in eene denk- en spraak- en rekenwijze te verplaatsen, waarmede niet ieder onzer evenzeer bekend

is. Hoezeer ik mij nu ook moeite geven zal, om alles te vermijden, wat boven het gebied der algemeene verstaanbaarheid gaat, hoezeer ik mij beijveren zal al wat tot de School, tot de bespiegeling in den strenger zin, behoort, terug te houden en datgene te doen uitkomen, wat voor het practisch *godsdienslig* belang als zoodanig meer geschikt is, zoo zal ik er toch niet van tusschen kunnen, zelfs op gevaar van in het drooge en afgetrokkene te vervallen, om de filozofische hoofd-richtingen des tijds naar haren algemeenen omvang en bijzonder naar hare gevolgen te karakteriseren. Ik doe het slechts met eenige vrees, met eenig wantrouwen op mijne bekwaamheid; want het blijft altijd hagchelijk, datgene voor de algemeene verstaanbaarheid toegankelijk te willen maken, wat volgens deszelfs natuur tot de zuiver wetenschappelijke beschouwing behoort en menigerlei voorafgegane kundigheden, ja meer of minder geleerde studiën vooronderstelt. Veelligt had ik vóór tien jaren nog meer zwaarigheid gemaakt, over de bewegingen op het gebied der Godgeleerdheid en Wijsbegeerte vóór eene gemengde vergadering te spreken. Doch wanneer ik overweeg, hoe juist in de laatste tien jaren ook hier de kring der deelnemers zich uitgebreid heeft, hoe de openbare tijdschriften (*), die anders slechts gewoon waren ons staatkundige narigten mede te deelen, thans dikwijls in grootere afdeelingen de verschijnselen in de godsdienstige en godgeleerde wereld dikwijls

(*) Voornamelijk de *Augsb. allg. Zeit.* in hare bijlagen, om niet van de vele overige tijdschriften van de verschillendste kleuren te spreken!

tot op het bijzonderste ter kennis van de beschaafde wereld brengen, zoo kan ik mij daardoor slechts aangemoedigd voelen, aan mijne plaats het mijne te beproeven. Ja, veelligt dat het mij gelukt, juist door deze voordragten iets tot meerdere verstaanbaarheid van zoodanige artikelen in de tijdschriften bij te dragen. Wij kunnen ons nu eenmaal aan die taak niet onttrekken. De kring van hetgene een waarlijk beschaafde van onzen tijd weten of ten minste met zijne deelneming verwaardigen moet, heeft zich beduidend uitgebreid; wat vroeger slechts Godgeleerden en Wijsgeeren van beroep scheen bezig te houden, wordt thans ook in uitgebreider gezellige kringen besproken en verklaard en wel niet als onderwerp der nieuwsgierigheid, maar als aangelegenheid voor den inwendigen mensch, en schoon ook niet (gelijk men pleegt te zeggen) de zaligheid van zoodanige verklaringen afhangt, zoo moge toch wel datgene, wat tot onze zaligheid vereischt wordt, de inwendige rust en bevrediging des geestes ons dan in eene verhoogde mate ten deel worden, wanneer wij ons door eigene inspanning datgene ten eigendom verworven en verkregen hebben, wat wij tot hiertoe slechts als een geleend, of zelfs als een vreemdsoortig goed gewoon waren te behandelen.

Nog van eene andere zijde doet zich intusschen het moeilijke mijner taak aan mij gevoelen. Hoe nader wij bij den tegenwoordigen tijd komen, des te meer voelen wij ons zelve met onze eigene denkwijze, met onze sympathiën en antipathiën in die strijden gewikkeld en des te grooter is het gevaar, van partijdig te worden. Het laat zich bijna niet vermijden, dat wij niet de eene of an-

dere rigting met vooringenomenheid vervolgen en in haar de regte, de tot het doel leidende beschouwen, terwijl wij veelligt eene andere minder in staat zijn te begrijpen en juist daarom minder gunstig beoordeelen. Hier is de grenslijn, die zich ook tegen het opregtste streven opwerpt, en welke de bijzondere persoon niet vermag door te breken. Maar daarin ligt ja ook eindelijk nog de zegen van zoodanige gemeenschappelijke zamenkomsten, dat aan den *gemeenschappelyken* arbeid gelukt, hetgene aan den afzonderlijken ontzegd blijft. Het is toch het doel mijner voordragt ook thans, niet zoozeer aan anderen *mijne* overtuigingen op te dringen, als veeleer door eene, zooveel het mij gelukken mag, veelzijdige voorstelling ook veelzijdige gezigtspunten te openen, van uit welke een' ieder zijn oordeel vrij staat, van waar uit een ieder nog verder denken, nog verder het doel vervolgen mag, en veelligt gelukkiger, dan het mij gelukt. En schoon het mij dan ook gebeuren mogt, dat ik door mijne voordragt veelligt een medegevoel voor personen en begrippen opwekke, welke niet onder mijne lievelingspersonen en lievelingsmeeningen behooren, zoo zoude ik daarom mijne taak niet voor gemist houden. Veeleer zoude ik voor iedere herinnering dankbaar zijn, welke mij aanleiding geeft, om mijn onderwerp op nieuw door te denken en over eigene en persoonlijke meeningen en geliefkoosde begrippen heen tot een steeds omvattender inzicht te geraken. Bij de veelzijdigheid der standpunten, van waaruit wij de waarheid zoeken, kan *deze* er altijd slechts bij winnen, voorondersteld, dat deze standpunten binnen *dien* kring gevonden worden, binnen welken

in het gemeen slechts een duidelijker inzicht omtrent Godsdiensstige waarheden mogelijk is. En zoo mogen dan deze Voorlezingen te gelijk aandringend, beschavend, reinigend werken op onzen waarheidszin, op dien der hoorders, zoowel als op mij zelve.

Wat het verder *plan* van onze tegenwoordige voordragten, de *schikking en verdeeling van het onderwerp* betreft, zoo rigt zich deze naar hetgene in den vorigen winter bereids behandeld en nog voor de verdere behandeling overgebleven is.

De uitwendige geschiedenis van het Protestantismus heb ik, zooals bereids herinnerd is, reeds ten einde gebragt, en er ligt alzoo slechts de *inwendige ontwikkelingsgeschiedenis van het Protestantismus* in de laatste jaren der XVIII^{de} en in de eerste der XIX^{de} eeuw als het hoofddoel voor ons. Hier doet zich nu de vraag op: waarmede maken wij een aanvang? Het is reeds gezegd, dat de Kerk van den nieuweren tijd en hare geschiedenis, doch voornamelijk de geschiedenis van het Protestantismus, slechts kan begrepen worden uit de gelijktijdige geschiedenis der wijsbegeerte, der letterkunde en van het opvoedingswezen, en het zou zoo doende het eenvoudigste kunnen schijnen, met het laatst genoemde te beginnen en dan het eigenlijk Godsdiens- en Kerkgeschiedkundige te laten volgen. Intusschen vrees ik, dat zulk eene scheiding der magten hier niet op hare plaats zij, en daar ik tot hiertoe er de voorkeur aangegeven heb, om bij mijne voordragten een vrij gang te volgen, en zooveel mogelijk, zonder aangeschakelde orde en afdeeling in hoofdstukken en paragrafen, eenvoudig aan belangrijke gebeur-

tenissen, doch voornamelijk aan belangrijke *persoonlijkheden* aan te knoopen, zoo moet ik ook thans weder dezen weg inslaan. Ik heb reeds herinnerd, dat wij bij het einde van den laatsten winter bij HERDER zijn blijven staan, doch HERDER was nu juist een zoo albevattende (universele) geest, dat hij in de geschiedenis der wijsbegeerte, in die der letterkunde en in die der Godsdienst, van het kerkwezen, van het schoolwezen en der geleerde Theologie in gelijke mate ingrijpt, gelijk dan reeds zijne gezamentlijke werken ten titel voeren: over Godsdienst en Godgeleerdheid, over wijsbegeerte en geschiedenis, over fraaije letteren en kunsten! Laat ons alzoo zijn beeld, zijne bekrante buste, zooals zij ons nog onlangs bij een akademisch feest in deze zelfde zaal door eene meesterhand is voorgesteld geworden (*), nu terstond op den voorgrond plaatsen en van uit dit beeld onze blikken rigten in de gangen, welke door den doolhof, waarvan wij spreken, heenloopen. Wij zullen van uit HERDER eenerzijds ligt den weg vinden in de geschiedenis der wijsbegeerte tot KANT en JACOBI, tot FICHTE, tot SCHELLING en de lateren, die met HERDER niet meer persoonlijk in betrekking stonden, gelijk wij ook weder van uit hem tot zijne oudere en jongere vrienden en tijdgenooten, tot HAMANN en CLAUDIUS, tot SCHILLER en GÖTHE, tot JEAN PAUL en tot al diegenen ons zullen laten heenleiden, welke in dien tijd tot een nieuw leven den weg gebaad en in den gang der zedelijke en geestelijke beschaving op den weg der letter-

(*) In de rectoraatsrede van den Hoogleeraar J. G. MULLER, den 10^{den} November 1842.

kunde, der dichtkunst ingegrepen hebben. Doch te gelijk hebben wij aan HERDER een' man der *Kerk*, een prediker, een Godgeleerde en Schoolleeraar, en zoo zullen wij dan ook in Zusammenhang met zijne geschiedenis de geschiedenis van de elkander bestrijdende Godgeleerde rigtingen beschouwen kunnen, als wier toenmalige bemiddelaar ons HERDER geldt. Het algemeene zoowel als het bijzondere belang opzer Voordragten, het letterkundige zoowel als het Godgeleerde, zal elkander in hem ontmoeten en doorkruisen en daardoor ons zelfs in eene steeds naauwere gemeenschap met den man brengen. Alles tot een toe zal zich voorzeker noch aan deze noch aan eenige andere persoonlijkheid aanknoopen; niet alles in deze *ééne* voorstelling van een bijzonder leven laten zamenwringen; wij zullen steeds genoodzaakt zijn, nog verdere partijen en groepen aan te leggen; intusschen is er toch door de voorstelling van deze *ééne* persoonlijkheid een aanvang gemaakt, en zoo willen wij dan, zonder de verdere aaneenschakeling van hetgene wij te behandelen hebben aan te wijzen, ons aan het werk begeben.

JOH. GOTTFRIED HERDER, Zoon van een' armen voorzanger en onderwijzer aan eene meisjesschool, werd den 25sten Augustus 1744 te *Mohrungen* in *Oost-Pruisen* geboren. De vader wordt ons als een streng, zijne pligten naauwgezet vervullend man afgeschilderd, die op stipte orde gezet, doch daarbij goedhartig en van weinig woorden was. HERDER schijnt intusschen meer van de natuur der moeder, dan van die des vaders gehad te hebben. Er lag in de geaardheid der moeder iets ongemeen teeders en deelnemends, dat met de aan haren geest eigene

snelle oordeelskracht en hare neiging tot stille geen gerucht makende werkzaamheid op den zoon overging. Zij was eene ijverige Christin. Zij had, gelijk haar zielzorger de prediker TRESCHO haar de getuigenis geeft, zeer goede inzichten in de Godsdienstwaarheden, zonder zich daarop te verheffen, en was eene der opmerkzaamste en geroerdste toehoorderessen in de kerk. In HERDER's huis heerschte nog de oude geest van huiselijke godsvrucht en vrome zeden, zooals wij die in vroegere tijden gevonden hebben. De in vlijt volbragte dag werd iederen avond met gezang van een geestelijk lied gesloten; diep en blijvend was de indruk, dien dit vrome avondgezag op HERDER's gemoed gemaakt had, hij herinnerde zich dit dikwijls met aandoening en weemoedig verlangen, en nog later drong het hem, om in aandoenlijke stemmingen zich aan het klavier te begeven en in de stilte van den nacht een der oude koorzangen weder te zingen. Boeken, als » ARND's waar Christendom, » maakten een hoofdbestanddeel der kleine familiebibliotheek van HERDER's huisgezin uit, en nog zou uit dit boek het blad voorhanden zijn, waarop de vader de namen en geboortedagen der kinderen met bijgevoegden zegenwensch aangeteekend had. De eerste schoolopvoeding, welke HERDER ten deel viel, was uiterst streng; er werd degelijk onderwijs gegeven, schoon ook niet naar de beste en gemakkelijkste methode. Doch een knaap als GOTTFRIED HERDER had zich bij iedere methode spoedig boven de overigen onderscheiden. Zijn eigendommelijke aanleg verried zich vroeg. Muzijk en gezang waren reeds in zijne kindschheid zijne aangenaamste bezigheid. De oude talen en de oude geschiedenis

waren hem bekoorlijk, de vleugelen der dichtkunst spreidden zich op eene verrassende wijze uit, en daar zijn dichterlijke zin hoofdzakelijk naast de klassieke schrijvers, door den Bijbel en door geestelijke liederen was opgewekt en ontvlamd geworden, zoo is het natuurlijk, dat ook zijne eerste poëtische proeven grootendeels deze hoogere ideale rigting namen. De beschroomdheid en stilzwijgendheid van zijn wezen maakte het intusschen den mannen die zijne studiën leidden moeilijk, tot een klaar inzicht omtrent zijne toekomstige bestemming te geraken, en wat bij onderscheiden uitstekende Godgeleerden (zelfs bij LUTHER en CALVYN) het geval was, dat zij eerst eene andere loopbaan insloegen, eer zij tot de Godgeleerde studie gebragt werden, dat had ook bij HERDER plaats. Hij kwam, nadat hij langeren tijd onder den vromen, maar wat zwaarmoedigen en knorrigen Godgeleerde TRESCHO (*) zijne jeugd zuchtend doorgebragt en menig nachtelijk uur bij deszelfs boeken gewaakt had, eenen regiments-heelmeester in handen, die hem uit het bevriende huis der ouderen, welke HERDER van nu af nooit meer wederzag, met zich medenam naar *Koningsbergen*, om hem daar de wondheilkunde te leeren. Maar de omstandigheid, dat de teederhartige leerling reeds bij de eerste operatie, die hij bijwonen zoude, van schrik in onmagt viel, besliste voor altijd. HERDER deugde voor heilkundige zoo min als voor soldaat, van welken stand hij in zijne vroegere jeugd reeds een afkeer

(*) SEB. FRED. TRESCHO, geb. 1733 te *Liebstadt* in *Pruisen*, naderhand diaken te *Mohrunen*, is de vervaardiger van den door vele Christenen hooggeschaten » Sterfbijbel » en andere stichtelijke boeken.

gehad had. Hij wendde zich alzoo tot de vreedzame studie der Godgeleerdheid en tot die der wijsbegeerte, der geschiedenis, der talen en der fraaije wetenschappen. Doch met deze verandering van studie werd ook de verlegenheid grooter, daar de heelmeeester nu de hand van hem aftrok. Het verblijf te *Koningsbergen*, dat hem eerst door zijne grootsche bouworde verbaasd had, werd nu bij al den glans voor hem eene harde beproevingschool; bij de groote, rijke indrukken, die hij van buiten ontving, maakte de eigene armoede en nooddrift, verbonden met de natuurlijke beschroomdheid en blootheid van ziel, slechts een des te scherper tegenstelling. Op zijne eigene voeten gesteld en slechts door weinige edele vrienden ondersteund, moest het van alle kanten gestremde en gedrukte genie zich zelve een weg banen. De strijd voerde intusschen spoedig tot de overwinning, en langs de eerste ruwe trappen, door de eerste donkere gangen ging het weldra sneller en blijmoediger naar den tempel des roems. KANT en HAMANN, twee zeer verschillende geesten, blonken toen reeds ieder op zijne wijze onder den krans der mannen uit, welke de Koningsberger hoogeschool versierden. In de Godgeleerdheid onderwees LILIËNTHAL, de verdediger van de goede zaak der Openbaring. Van dezen waardigen Godgeleerde sprak HERDER, even als van KANT, steeds met de grootste hoogachting, schoon hij zich met de wijsbegeerte des laatsten, gelijk wij later zien zullen, niet vereenigen konde. Trapswijze verbeterde nu ook zijn uitwendige toestand, daar hem eene leeraarsplaats aan het daar aanwezige FREDERIK's-collegie opgedragen werd. HERDER was een ernstig leeraar, die op vlijt en op-

merkzaamheid in zijne klassen gezet, maar evenzoo gestreng jegens zich zelven was, en bij deze gezindheid bragt hem die plaats niet slechts uitwendig, maar ook inwendig gewin aan. » Ik heb, zegt hij, aan het eigen onderwijzen de ontwikkeling van menige denkbeelden en hare klare bestemdheid te danken; wie zich deze in eenige zaak verwerwen wil, die onderwijze dezelve.” Nog later, toen zijne omstandigheden veranderden en hem van de loopbaan eens leeraars der wetenschap afgebragt hadden, wenschte hij dikwijls, slechts eenige jaren op eene universiteit te kunnen leeren, om zijne denkbeelden en gedachten te ontwikkelen en ze levendig uit te spreken. Deze drang naar mededeeling is ons bijzonder gewigtig in het wezen van HERDER, hij was eene elektrieke natuur, die ligt vonken ving en vonken van zich spreidde. Zoo rijpte de vurige ziel van den anders beschroomden jongeling traspwijze tot mannelijke klaarheid en vastheid aan. De aangeborene bloohartigheid van karakter verdween meer en meer, en hij, » wien eertijds een man met een kraag vreeselijk scheen, kon thans den vrijen blik op ordesteekenen en diadeemen onbeschroomd rigten (*).” Onder de vrienden te *Koningsbergen* nam de reeds genoemde J. G. HAMANN eene der eerste plaatsen in. » In hem (zegt HERDER's echtgenoot) (†) vond hij, wat hij zocht en behoefde, een medegevoelend, liefdevol, gloeiend hart voor al wat groot en goed is,

(*) Zoo schreef omtrent hem zijn leeraar TRESCHO (1764), die hem te *Koningsbergen* bezocht had. Zie de Biographie HERDERS, von seiner Gattin in den sämtlichen Werken, zur Phil. und Gesch. XVI, Th. I, S. 54.

(†) Ibid. S. 63.

eene verstandige Godsdienstigheid, de strengste zedekundige grondstellingen en een in gemoed en geest hoog, gewijd genie. Zoo droeg hij zijnen HAMANN in het hart; de innigste sympathie verbond hen beide voor tijd en eeuwigheid." HAMANN was, gelijk HERDER zegt, » een goed aantal jaren" ouder dan hij; hij oefende aanmerkelijken invloed uit op HERDER's levensloop, terwijl het dan weder HERDER was, die hem als den *Magus van het Noorden* aan de letterkundige wereld bekend maakte. Wij zullen, ofschoon HAMANN ouder is, eerst later, in een ander verband, op dezen oorspronkelijken, maar toch somberen geest terugkomen. HERDER's uitwendige betrekking tot de vrienden veranderde weldra door zijne verplaatsing aan de Domschool te *Riga*, in den herfst van het jaar 1764. Hij was 20 jaren oud, toen hij den post van collaborator aanvaardde, en had hij tot hiertoe zijn sluik haar gedragen, zoo moest nu ook volgens de gestrengde voorschriften der toenmalige schoolgebruiken eene pruik den jongeling een ouder en geestelijk voorkomen geven. Doch meer dan de pruik vermogt dit 's mans karakter, dat zich niet slechts het noodig aanzien wist te bezorgen, maar dat veel eer ook het vertrouwen en de liefde der leerlingen in hooge mate wist te winnen. Zijne leerwijze (zoo betuigt een zijner voormalige kweekelingen) was zoo voortreffelijk, zijn omgang met de leerlingen zoo minzaam, dat zij geene les met grooter lust bijwoonden, dan die door hem gegeven werd (*). — Te *Riga* vond HERDER een schoon aantal oude en nieuwe vrienden, en zijn vrijere, vooruitstrevende

(*) Biographie, S. 87.

geest wist zich naar de nog overgeblevene oude gewoonten en regelen der Hanse-steden voortreffelijk te schikken. Zijne levensbeschouwing breidde zich uit, en de begrippen van burgerlijke vrijheid en burgerlijk welzijn, welke hij reeds lang in stilte gekoesterd had, verkregen thans gestalte en omtrek, werden tot daad en waarheid in hem. Ook zijn uitwendige toestand verbeterde van dag tot dag. De boekhandelaar HARTKNOCH, HERDER's studievriend van *Koningsbergen* af, werd de uitgever van zijne thans reeds opgang makende schriften, waaronder de Fragmenten tot de Duitsche letterkunde en de kritische Wouden door hun stoutmoedig optreden hem aan den eenen kant nieuwe vrienden uit de geleerde wereld bezorgden, aan den anderen kant hem ook benijders en vijanden verwekten. Om de onaangenaamheden, die bij het uitbreken van letterkundige twisten bijna onvermijdelijk zijn, te ontgaan, besloot HERDER tot eene reis naar het buitenland, waartoe zijne vrienden hem ondersteunden. Hij nam zijn ontslag en ging het eerst over *Nantes* naar *Parijs*, toenmaals den zetel dier encyclopedische filozofie, waarvan wij vroeger de deïstische rigting hebben zien uitgaan en trapswijze over *Duitschland* zich zien verspreiden. Hij maakte kennis met onderscheidene woordvoerders derzelve, en sprak, schoon hij hunne stelsels niet goedkeurde, van eenigen derzelven met achting, gelijk hij dan in het gemeen den mensch zocht en dezen van zijne meeningen en inzigten wist af te scheiden. Zoo wist hij dan ook bij zijn door en door Duitsch karakter het goede van andere natiën te waarderen, zonder het te hoog te schatten of te slaafsch het tot eene geestelooze na-

volging aan te bevelen, en van uit dit standpunt beoordeelde hij ook onder anderen de Fransche dichtkunst. Nadat hij ook *Holland* en de *Nederlanden* gezien had, keerde HERDER over *Hamburg* naar *Duitschland* terug, en maakte op deze reis kennis met LESSING, CLAUDIUS, BODE, REIMARUS en den prediker GÖTZE. Onder deze zeer verschillende geesten trad CLAUDIUS, de Wandsbeckerbode, het meest in de regten dier naauwere vriendschap, zooals een HAMANN ze reeds bezat en zooals zij onder de wisseling der uitwendige gestalten steeds dieper naar binnen wortel vatte. — Ten gevolge van eene uitnoodiging, welke hem te *Parijs* geworden was, om den prins van *Holstein-Oldenburg* op reis te vergezellen, begaf hij zich naar het hof te *Eutin*, waar hij goed ontvangen werd, ook eenige malen in de slotkerk predikte. De reis met den prins bragt hem te *Darmstadt*; hier maakte hij de eerste kennis met zijne namalige echtgenoot, eene geborene van *Flachsland*. Hij predikte (zoo verhaalt ons deze echtgenoot zelve) in de slotkerk. » Ik hoorde de stem eens engels en zielewoorden, zooals ik ze nooit gehoord had. Voor dezen grooten eenigen, nooit ondervonden indruk heb ik geene woorden. Als een hemelling, in menschen gedaante, stond hij voor mij. Des namiddags ontmoette ik hem, stamelde hem mijnen dank — van *dezen* tijd af waren onze zielen één, en *zijn* één; onze ontmoeting was Gods werk.” Te *Straasburg*, waar HERDER zich langeren tijd ophield, om zich te gelijk aan zijn krank oog (hij leed aan een traanfistel) te laten opereren, maakte hij met GÖTTE en JUNG-STILLING kennis. Welken indruk hij, op beiden gemaakt had, verhalen ons

ook beiden op hunne wijze. GÖTHER was getuige van de standvastigheid en het geduld, dat HERDER gedurende de smartelijke en helaas! nuttelooze operatie betoonde. Des te onaangenamer viel hem in dien tusschentijd eene verdrietige zijde in HERDER's wezen in het oog, die thans reeds eenige verkoe-ling tusschen de beide mannen veroorzaakte (*), JUNG-STILLING daarentegen genoot HERDER's gansche genegenheid. En deze was het ook weder, die in hem weldra nog grooter smaak vond, dan in GÖTHER. » Nooit, zegt STILLING van zich zelven, had hij een mensch meer bewonderd, dan dezen man." Van hem bekent hij een' stoot gekregen te hebben tot eene *eeuwige beweging*. » HERDER heeft slechts ééne gedachte, en deze is eene ge-heele wereld (†)."

(*) Zie *aus meinem Leben*. (GÖTHER's Werke). Stuttg. 1829. 25 Bdch., S. 296 ff.

(†) STILLING's Wanderschaft, S. 173 ff.

TWEEDE VOORLEZING.

GÖTHE OVER HERDER. — HERDER IN ZIJNE AMTBSBEZIGHEID TE BUCKEBURG. DE GRAVIN MARIA. ZIJNE WERKZAAMHEID ALS SCHRIJVER. BEROEPING NAAR WEIMAR. HERDER'S LETTERKUNDIG HOOGSTE STANDPUNT. REIS NAAR ITALIË. LEVENSEINDE. KARAKTERISTIEK VAN HERDER. ZIJNE VEELZIJDIGHEID EN LEVENDIGHEID. HUMANITEIT (1). DERZELVER BETREKKING TOT HET CHRISTENDOM EN TOT HET PROTESTANTISMUS.

Terwijl wij de laatste bijeenkomst met de bekentenis van JUNG-STILLING gesloten hebben, dat hij van HERDER » *een stoot gekregen had tot*

(1) Het kwam ons best voor, het woord *humaniteit* hier in het opschrift en overal, waar het in het vervolg voorkomt, onvertaald te laten, omdat geen Nederduitsch woord ons bekend was, hetwelk den veelbevattenden zin, vooral zooals het door HERDER tot uitdrukking van zijne ideën bijzonder in gebruik gebragt is, juist en volkomen uitdrukte. Het woord *beschaving*, waarvoor het somtijds genomen wordt, bevat in lange na niet alles, wat hij er mede meende, en het woord *menscheijkheid*, hetwelk anders de letterlijke beteekenis is, geeft in onze taal nog iets anders te kennen.

eene eeuwige beweging,” zoo hebben wij daarin niet slechts de bekentenis van een’ bijzonder persoon, maar de bekentenis van vele, ja geheele geslachten te zien. Hoe menig een, voor wien het leven in deszelfs hooger gewigt opgegaan was, moge er nog zijn, die ook gelijk STILLING van HERDER den eersten stoot kreeg tot eene eeuwige beweging! En heeft niet de *tijd* zelf van hem dezen stoot, deze opwekking, deze veelzijdige, in het oneindige zich uitstrekkende aandrang en beweging gekregen! — En toch had HERDER toen STILLING deze werking van hem roemde, bijna nog niets in het openbare leven verrigt! Hij stond nog in zijne vormings- en jongelingsjaren, vol van drijvende ideën en ontwerpen. » Welk eene beweging (zegt GÖTHE bij gelegenheid der eerste kennismaking met hem) in *zulk* een geest, welk eene gisting in *zulk* eene natuur moet geweest zijn, laat zich noch bevatten noch voorstellen. Doch groot was gewis het verborgen streven, gelijk men ligt toestemmen zal, wanneer men bedenkt, hoe vele jaren daarna en wat hij al gewerkt en verrigt heeft.” Deze getuigenis is des te geldiger, daar de afstootende pool van HERDER op GÖTHE’s persoon veel sterker schijnt gewerkt te hebben, dan de aantrekkende. Houden wij ons verder aan de schildering van GÖTHE, zoo had HERDER in zijne jeugdige jaren iets weeks in zijn gedrag, dat zeer welvoegelijk en bevallig was, zonder eigenlijk daarop afgerigt te zijn. » Een rond gezigt, een veelbetekenend voorhoofd, een wat stompe neus, een opgetrokken, maar hoogst individueel aangenamen, beminnaenswaardigen mond. Onder zwarte wenkbraauwen een paar koolzwarte oogen, welke hunne

werking niet misten, ofschoon het ééne rood en ontstoken plagt te zijn." Zoo ver GÖTHE.

Wij komen nu tot de mannelijke gestalte van HERDER en volgen hem in zijne ambtsbediening, in zijne openbare werkzaamheid in Kerk en School. Het heeft voor groote geesten, die voor zoovele dingen aanleg in zich gevoelen, dikwijls iets pijnlijks, zich plotseling van de vrije loopbaan van het zich onwederstaanbaar ontwikkelend genie in de enge grenzen eener beperkte burgerlijke werkzaamheid opgesloten te zien, en toch is juist de getrouwheid in het beroep, het werken van den grooten in schijnbaar kleine betrekkingen de proefsteen van echte grootheid van geest.

HERDER had een eervol beroep als consistoriaalraad en superintendent naar *Buckeburg*, de kleine residentie van den graaf van *Schaumburg-Lippe*, gekregen, een beroep, dat hij des te liever aannam, daar zijne tegenwoordige betrekking tot den Prins van *Holstein* en zijn hof hem lastig begon te worden. In Mei 1771 aanvaarde hij dien nieuwen post. De graaf, een wetenschappelijk beschaafd, nieuwerwetsch verlicht man, niet zonder edelen aanleg, hoopte aan HERDER een even zoo geestrijk vriend en goed gezelschaphouder te krijgen, als hij zoodanig een in THOMAS ABBT, den vervaardiger van het geschrift » Over de verdienste" gevonden had. De geringe gedachte over het predikambt, gelijk die door den tijd voorbereid was, deed zich ook van den kant des graven in de vordering kennen, dat HERDER eigenlijk voor *hem* leven en het werk der gemeente als bij-zaak beschouwen moest. Dit wilde HERDER niet, die van het predikambt eene andere gedachte had, dan een

man zonder nadenken. Hij, die naderhand in de provinciaal bladen er zoo geweldig tegen ijverde, dat men » de informators en voorsnijderspost van Zijne Excellentie onder aan de tafel” als den zekersten weg beschouwde tot geestelijke ambten, hij wilde zich niet tot zulk een geestrijk tafelgezelschaphouder en letterkundigen voorsnijder verlagen. Dit bragt menige spanning tusschen hem en den graaf te weeg. Des te inniger sloot zich de gravin aan haren » *leerqar*” aan, zooals zij hem met allen eerbied plagt te noemen. Deze voortreffelijke vrouw, die aan HERDER » als eene engel van den hemel verscheen (*),” MARIA, eene geboren gravin tot *Lippe* en *Sternberg*, had hare moeder reeds op den dag harer geboorte verloren en met haren tweelingbroeder, dien zij haren JONATHAN noemde, hare eerste opvoeding in het huis des vaders, die nu weduwnaar was, ontvangen. Later kwam zij onder de zorg eener oudere zuster in *Sileziën*, en onder Hernhutterschen invloed. Van daar moge het ook komen, dat zij met hare innige, diepe Godsdienstigheid eene zekere angstvalligheid en pijnlijkheid van gevoel verbond, doch waarvan juist HERDER’s helder en open wezen haar allengs bevrijdde, niet door ontijdig opklaren, maar door welwillend verplaatsen in haar gevoel, door vriendelijk te gemoet komen, door voortgaande onderwijzing, door waardige betooning van zijn wetenschappelijk overwigt en van zijne persoonlijk overtuigende geestkracht. De briefwisseling dezer gravin met HERDER is psychologisch uiterst leerzaam. Ge-

(*) Biogr., S. 187, vergel. de grafrede, Werke zur Phil. und Theol., Th. II, S. 401.

lijk de zon de nevelen verdrijft, die een schoon, bevallig landschap bedekken, zoo zien wij voor de steeds meer indringende stralen van HERDER's klaarheid de twijfel verdwijnen, die het teedere gemoed eerst verduisterd had, en steeds vriendelijker, steeds vertrouwelijker, steeds klaarder en zekerder treedt ons het ongeveinsde beeld van haar wezen, het beeld van een teederen vrouwelijken aard te gemoet. Zij opent zich voor haren leeraar even als de bloem voor het zonlicht en wint daardoor in onze oogen slechts des te meer in innerlijke waarde. Ja, ik mag zeggen, dat de reformatorische bestemming van HERDER, de bestemming, om opklarend te werken, zonder te verstoren, licht in de zielen te storten, zonder ze te verontrusten en te verwarren, doch veeleer ze in den diepsten grond te *bevestigen*, in betrekking tot de gravin MARIA zich op eene wijze openbaarde, zooals zij eigenlijk overal zich had moeten openbaren, waar zijn geest doordrong. Maar daartoe waren voorzeker de omstandigheden niet altijd even gunstig. Menig vooroordeel kantte zich tegen zijne werkzaamheid van buiten aan en menige ontstemming van binnen verhinderde hem zich vrij te ontwikkelen en vrij te werken, hetwelk hem zelfs menigen kommer veroorzaakte. » Een herder zonder gemeente! een patroon der scholen zonder scholen, consistoriaalraad zonder consistorie, » dat was voor HERDER gedurende de eerste jaren zijner bediening te *Buckeburg* eene onverdragelijke gedachte (*). » Al mijne lievelingsideën over het predikambt, » schrijft hij aan zijne toekomstige le-

(*) Biogr., S. 225.

vensgezellin, » zijn voor een gedeelte aan deze plaats vernietigd, worden mij ten minste steeds, wanneer ik dezelve en mijn toestand alhier beschouw, vernietigd.” — HERDER moest, zoo als zijn ambt medebragt, ook voor de gemeente prediken, maar in den eersten tijd van zijn optreden was zijn kanselvoordragt voor het grootste deel zijner toehoorders te filozofisch en niet geheel bevattelijk. Eerst van tijd tot tijd maakte hij zijne uitdrukkingen veel eenvoudiger, en verwierf zich daardoor algemeenen bijval. Zoo kwam het, dat zelfs de landlieden van de tot *Buckeburg* behorende parochie-kerk hem met gespannen opmerkzaamheid hoorden. En werkelijk streefde HERDER naar niets meer dan naar eene alom verstaanbare, van allen schooldwang verwijderde predikwijze. » Mijne predikatiën,” zoo schrijft hij wederom aan zijne bruid (*), » hebben zoo weinig geestelijks als mijn persoon, zij zijn menschelijke aandoeningen van een vol hart, zonder alle gemaaktheid en dwang, waarvan ik hier geheel verschoond ben.” Inzonderheid bragten zijne te *Buckeburg* gehouden predikatiën over het *leven van* JEZUS bij de gemeente grooten indruk te weeg. Zij zijn met een veld vol uitgestrooide zaadkorrels te vergelijken, die alle hunne verdere bevruchting van den hemel verwachten. Bovendien liet hem zijn ambt genoegzame gelegenheid tot schrijven. De meest frissche, opwekkendste, vurigste uitstortingen der fantazie en des harten kwamen hier uit zijne pen voort. Dus was het met de *oudste oorkonden des menschengeslachts*, welke hij uit één gevoel, uit één stuk

(*) Biogr., S. 218.

gegoten en uit éénen adem in de morgenuren der langste zomerdagen nederschreef. » Het waren eenige, gelukkige, onvergetelijke dagen!” zegt zijne echtgenoot, die deze geestelijke genietingen met hem deelde (*). Dus was het met de *provinciaalbladen*; dus was het met de *Filozofie van de geschiedenis der menschheid*, de voorarbeid tot de latere ideën over dezelve.

Eene poging, om HERDER als vierden hoogleeraar in de Godgeleerdheid en akademieprediker te *Göttingen* te krijgen, waarbij inzonderheid de beroemde philoloog HEYNE zich werkzaam betoonde, mislukte na onderscheiden aangewende onderhandelingen, daar HERDER, om juist deze hem verdrietig wordende onderhandelingen af te breken, eene voorloopige aanvraag van GÖTHE: of hij de plaats van generaal-superintendent te *Weimar* aannemen zoude: terstond met ja beantwoordde. Ook voor deze aanstelling kwamen wel is waar eerst hinderpalen in den weg. Men maakte HERDER's regtgeloovigheid verdacht, verkleinde zijne geleerdheid en strooide zelfs uit, dat hij niet kon prediken. Het kwam zoover, dat een eerzaam overheidspersoon van *Weimar* eerst van hem eene *proefpreek* verlangde, doch waartoe HERDER uit ligt begrijpelijke gronden zich niet liet bewegen. Na vele onderhandelingen aanvaardde hij zijn nieuw ambt, nadat hij nog te voren te *Buckeburg* op de overleden gravin de lijkrede gehouden en daarmede op eene hoogstbelangrijke wijze zijne tegenwoordige werkzaamheid geëindigd en als het ware bezegeld had.

(*) Biogr., S. 239.

Door de verplaatsing van HERDER naar *Weimar* werd hij in de naauwste betrekking met die geesten gebragt, van welke toenmaals in het gemeen het nieuwe leven des geestes in *Duitschland* uitging, met WIELAND, SCHILLER, GÖTHE, JEAN PAUL, KNEBEL en anderen. Had hij reeds vroeger behalve het theologisch standpunt, ook nog een ander tot de letterkunde ingenomen, zoo was het gevaar, uit de theologische werkzaamheid in de algemeen letterkundige overgebragt te worden, nu slechts des te grooter. Intusschen rigtte ook hier de veel omvattende geest veel uit, en de dichter van *den Cid*, de schrijver van aesthetische en filozofische verhandelingen van verschillenden inhoud, de ijverige en verstandige verzamelaar van volksliederen van alle natiën, vond nevens zijne ambtsbezigheden, die hij niet verwaarloosde, nevens zijne veelzijdige werkzaamheid in Kerk en School, nog tijd en kracht genoeg, om de Theologische wetenschap met nieuwe levendmakende ideën te bevruchten. Zijn werk *over den geest der Hebreeuwsche poëzij*, zijne zoo veel ophelderende en zoo menig jongeling te regt wijzende *Brieven over de studie der Godgeleerdheid* grepen diep en doordringend in de inzigten des tijds in, en strooiden zaadkorrels voor de verre toekomst uit. Zij waren ook voor *Zwitserland* nuttig. Gelijk eens LAVATER als jongeling naar SPALDING eene bedevaart ondernomen had, zoo reisde nu in het jaar 1780 J. G. MULLER, broeder des geschiedschrijvers, te voet van *Göttingen* naar *Weimar*, enkel en alleen om HERDER te zien en hem over zijne studiën om raad te vragen. HERDER ontving hem buitengemeen vriendelijk en spoedig kwam het gesprek op de inrigting

der Godgeleerde studiën. Een blijmoedige glimlach helderde HERDER's gezicht op; hij stond op, haalde uit een kast een boek en gaf het den jongeling over. Het was het 1ste Deel der juist een uur te voren van den uitgever ontvangene Brieven over de studie der Godgeleerdheid, en hoe moest het HERDER verblijden al aanstonds in het eerste uur een' jongeling te vinden, voor wien het boek regt eigenlijk geschreven was en die het dan ook (gelijk hij ons zelf verzekert) met leergierigheid en met den hartelijksten dank uit zijne hand ontving. Van dit oogenblik af was de vriendschap tusschen den ouden en jongen man, tusschen den Weimarschen en den degelijken Schafhauser Godgeleerde voor altijd gesloten.

Over de verdere werkzaamheid van HERDER als schrijver, over derzelver verband met de Weimarsche notabiliteiten in het gemeen, willen wij thans niet verder uitwijden. Wij zullen er later op terugkomen. Eene reis naar *Italië*, naar welk land HERDER in vroegere jeugd verlangd had, bragt zijn ligchaam uitspanning en zijnen geest voordeel aan. Zijn blik voor kunst en oudheid werd nog meer gescherpt en geoefend; natuur en zeden des lands vonden in hem een edelmoedig opmerker. Een nieuw beroep naar *Göttingen* ontving hij te *Rome*; HERDER was zeer geneigd het aan te nemen, de stem van zijnen Genius scheen het hem aan te raden, en toch gelukte het de regerende Hertogin AMALIA, hem gedurende zijn geheele leven te *Weimar* te houden. Helaas! werd deze laatste tijd zijns levens te *Weimar* door menige wederwaardigheid, ook door krankheid, gestoord, en het maakt eenen waarlijk treurigen indruk op ons,

wanneer wij hooren, dat de kommer *daarover* en over vroegere mislukte plannen hem den smartvollen uitroep afgeperst heeft: » *o mijn nutteloos leven!*” De uitwendige onderscheidingen, die hem ten deel vielen, de verheffing tot vicepresident en later (1801) tot president van het consistorie, waren hem slechts eene geringe vergoeding voor datgene wat hij te vergeefs *bij zich zelve* verlangde, en wikkelden hem bovendien in menige nieuwe onaangenaamheden, waartegen hij in den huiselijken kring de schoonste en waardigste uitspanning vond. Zijne oogziekte nam sedert het jaar 1801 meer en meer toe. Eene geneeskundige behandeling te *Aken* en eene dergelijke te *Eger* beantwoordde niet aan zijne verwachting. Drie weken, te *Dresden* doorgebracht, waren de laatste zonnestralen zijns levens. In September 1803 keerde hij naar *Weimar* terug, hield den laatsten dag der maand met buitengewoon verhoogde gemoedsstemming een onderzoek over de engelen, om weldra zelf naar de onzichtbare wereld weggerukt te worden. » Het was,” zegt JOH. VAN MULLER, in den brief, dien hij over HERDER's dood aan zijnen broeder schreef (*), » als uit eene andere wereld, over wezens, in wier gemeenschap hij zich voelde.” In zijne laatste dagen verlangde hij naar niets meer en naar niets inniger dan naar eenige regt hooge groote gedachte, waarvan hij leven konde. — KLOPSTOCK's Oden, YOUNG's Nachtedachten en MULLER's Reliquien waren naast den Bijbel, inzonderheid de Profeten, zijne laatste zielspijs. Hij stierf den 18^{den} December 1803, na-

(*) JOH. VAN MULLER's Werke, Th. VII, S. 111.

dat hij, die steeds door inwendigen zielenadel boven al wat gewoon was zich verhief, kort te voren nog door den Keurvorst van *Beijeren* ook uitwendig in den adelstand verheven was geworden. Zoover zijn uitwendig leven.

Wenden wij ons nu tot de beschrijving van zijn inwendig karakter, zoo mag ik een woord van JEAN PAUL, dat hij met betrekking tot HERDER gesproken heeft, vooraf laten gaan, wanneer hij zegt: » De edele geest (dezes mans) werd door tegenovergestelde tijden en partijen miskend, doch niet geheel zonder schuld; want hij had het gebrek, dat hij geen ster der eerste of andere grootte was, maar een verzameling van sterren, waaruit zich dan ieder een sterrebeeld naar believen samenstelt. Menschen met veelsoortige krachten worden *steeds*, die met eensoortige *zelden* miskend.” Dit laatste was inderdaad bij HERDER het geval. De lieden, welke de grootheid eens menschen slechts naar bijzondere werkzaamheden in een gegeven vak afmeten, die slechts vragen: wie was de grootste dichter? wie de grootste wijsgeer? de grootste Godgeleerde? die zullen in den lof van HERDER zelden instemmen. Zij zullen aan SCHILLER en GÖTHE als dichters boven hem de voorkeur geven, zullen KANT, FICHTE en SCHELLING oneindig hooger stellen als wijsgeeren, en wat de Godgeleerdheid betreft, zoo zullen zij eindelijk vragen, of dan HERDER op het gebied der uitlegkunde, der Kerkgeschiedenis, der dogmatiek iets buitengewoons verrigt heeft, dat met *datgene* te vergelijken is, wat een MOSHEIM, MICHAËLIS, SEMLER, ERNESTI, DÖDERLEIN vóór hem, wat een GRIESBACH, EICHHORN, SPITTLER, PLANCK nevens en na hem als de beroemdsten in hun vak verrigt heb-

ben? Wij antwoorden: de grootheid in eenig vak, hoe noodzakelijk zij is in den geheelen omvang der wetenschap en hoe bevorderlijk zij voor de geleerdheid het allermeeft is, is toch niet de *eenige* grootheid, welke bewondering verdient. Zij is wel is waar het gemakkelijkst af te meten en daarom ontgaat haar ook (gelijk JEAN PAUL aanduidt) doorgaans de verdiende bewondering niet, maar wanneer het geldt, in het leven in te grijpen, nieuwe verstandelijke en zedelijke toestanden aan te brengen, nieuwe gezigtspunten — niet binnen de afgepaalde grenzen eener kunst of wetenschap — maar in de gansche sphaer des levens te openen, dan zijn het minder de beoefenaars van eenig vak, die den weg banen, als veeleer die alomvattende (universele) geesten, waartoe HERDER aan de eene, GÖTHE aan de andere zijde behoorde. GÖTHE was gewis nog alomvattender dan HERDER, maar één ding ontbrak hem toch, hetwelk juist voor ons het gewigtigste is, het diepe *Godsdienstige*, ten minste de meer bepaalde betrekking op het Christelijke. Doch hierin is juist HERDER's sterkte. Is daarom ook GÖTHE's invloed op de bevordering der *wereldkennis*, die wij gansch niet gering achten willen, nog grooter dan die van HERDER, zoo is daarentegen door hem de bij ons oneindig hooger staande *kennis van God* in hare binnenste diepten teruggevoerd en met de wereldkennis geenszins vermengd, maar op velerlei wijze bemiddeld geworden. Moge alzoo HERDER steeds als dichter achter SCHILLER en GÖTHE terugtreden, zoo hebben wij in hem juist niet slechts den *dichter*, maar tevens den *Godgeleerde*, den openbaren redenaar, den volksleeraar en den prediker te beschouwen, en

juist deze vereeniging van het godsdienstig-theologisch met het dichterlijk genie, van den schrijver met den dienaar der Kerk maakt HERDER tot datgene, wat hij is en wat ons geen ander vergoeden kan. Daarom beschouwen wij HERDER's verschijning als eenig in hare soort, waarin zich iets ouds afsluit en iets nieuws opent; want schoon ook Godgeleerden van dien tijd zich noemen laten, die in geleerdheid, in omvang en grondigheid van kennis HERDER nog overtroffen, wier navorschingen in het bijzondere tot meer blijvende gevolgen geleid hebben, dan de vaak wat stoute geestesblikken en geestesbeschouwingen van HERDER, zoo heeft toch niemand hunner zoo diep in het leven ingegrepen. Genen hebben meer nut gedaan voor de School, hij voor het volk, bijzonder voor het beschaafde gedeelte van hetzelfde, voor de natie. En zelfs ook weder op de School, op de Godgeleerde wetenschap heeft HERDER (gelijk ons nog kortelings getoond is geworden) levendmakend en hervormend gewerkt. Of (ik vraag het diegenen, welke hieromtrent kunnen oordeelen) welk voordeel bracht die levenlooze geleerdheid van eenen MICHAËLIS, waaraan alle poëzij en juist daarom alle diepere waarheid ontbrak, der Bijbelstudie aan, in vergelijking van *die* opwekking, welke HERDER aan het onderzoek en de opheldering van het Oude Testament gaf? — In de wijsbegeerte hebben voorzeker KANT, FICHTE, SCHELLING de rijen aangevoerd, zoodat nog heden hunne namen, even als vaste grenssteen, de tijdperken van de nieuwere geschiedenis der wijsbegeerte aanduiden, waartoe HEGEL den slotsteen daarstellen mag. Maar ook hier weder trok daarvan de School het meeste voordeel.

Juist van deze beroemde mannen is ook weder meer of min die gezochte, zich als heel wat geheims bevattend voordoende en onverstaanbare schoolspraak afkomstig, tegen welke HERDER zoo sterk ijverde, daar hij de zelfstandigheid van geest hooger achtte dan de heerschappij van gemaakte en nagepraate spreekwijzen. En waarlijk het ware tijd, dat er ook nu weder een HERDER kwame, om den tempel te reinigen van de vuilnis der nieuwe Scholastiek! In de geschiedenis en oudheidkunde mogen enkelen veel grondiger bedreven geweest zijn dan HERDER; maar wie heeft, als hij, door zijne ideën werkelijk zoo *ideën* opgewekt en vonken des geestes uitgestrooid, waar vroeger meest slechts doode stof met doode stof naauw vereenigd, slechts getallen en namen aaneengeschakeld, slechts registers en commentariën op registers vervaardigd werden!

Men mag de veelzijdigheid van HERDER niet verwarren met eene oppervlakkige veelweterij en zich aan niets houdende omslagtigheid, die van alles wat, doch van het geheel niets weet en in ijdel heen en weervaren in alle mogelijk gebied der geleerdheid zich in kleinigheden verliest. Niemand stond die halfheid meer tegen dan hij. Wat HERDER dreef, dat dreef hij geheel en grondig, dat greep hij aan den wortel aan en hield zich nimmer tevreden met een van den stengel gebroken bloesem tot louter opsiering der ijdelheid. Overal reiken de spitsen van zijnen geest tot den hemel, terwijl deszelfs gewigt naar de diepte trekt; overal slaat het genie door en nergens, in het geheel nergens, waar hij aanklopt, klinkt het hol; nergens waar hij zijne wieken uitbreidt, zinkt hij tot

de middelmatigheid neder. Men kan de grondige uitvoering, de zorgvuldige voltooiing, het rijper onderzoek en voortzetting der gedachten bij hem missen, men kan zich aan stroefheid, aan schijnbare tegenspraak, aan scheve, gewaagde beweringen bij hem stooten, bijzonder wanneer hij ze met dat vertrouwen voordraagt, hetwelk reeds vooraf aan alle tegenspraak het regt afsnijdt; maar nergens wordt men bij de stijfhoofdigheid het oppervlakkig verstand gewaar, dat slechts napraat wat anderen gesproken hebben en maaijen wil, waar het niet gezaaid heeft. Het is ook niet het verwarde *velerlei* des polyhistor, dat als een onverteerde klomp zich in hem opgehoopt heeft, gelijk dit bij zijnen vriend HAMANN eer het geval zijn mogt, veel meer zien wij alles, wat HERDER in zich opgenomen heeft, ook terstond bij hem in sap en bloed veranderd, alles harmonisch tot één geheel verbonden, en dan weder ontleed en geregeld, alles als het ware in hem tot HERDER geworden, op zijn HERDER's opgevat, op zijn HERDER's verarbeid. Dit heeft zijn groote tijdgenoot en tegenstander KANT volkomen ingezien, wanneer hij in zijne beoordeeling van de ideën tot de geschiedenis der menschheid, wel is waar meer tot berisping dan tot roem zegt: » Het is alsof zijn genie niet enkel de ideën uit het wijde veld der wetenschappen en kunsten opzamelde, om ze met andere, voor mededeeling vatbare te vermeerderen, maar als herschiep hij ze naar eene zekere wet der overeenkomst op eene hem eigene wijze in zijne bijzondere denkwijze." Wij mogen deze uitspraak van KANT tot HERDER's voordeel verstaan en er bijvoegen: Juist het schoone, het eenige en bewonde-

renswaardige daarbij is, dat bij deze ontwikkeling der levendigste persoonlijke toeëigening niets wezentlijks verloren gaat, maar dat veeleer dat idee, hetwelk door *zijn* bewustzijn doorgegaan is, nu ook voor anderen aan klaarheid, aan waarheid, aan inwendige schoonheid, en alzoo aan algemeen-geldigheid voor allen wint, dewijl hij het verkregene, van onzuiverheden gereinigt, wedergeeft. HERDER dacht en gevoelde *in* zijnen tijd, *met* zijnen tijd, *voor* zijnen tijd. Wat velen op de tong zweefde en zij slechts niet uitspreken konden, dewijl hun het geschikte woord ontbrak, dat sprak *hij* uit. In hem spiegelde zich de eeuw. In hem vond en erkende zich de menschheid in hare menschheid. En juist daardoor werd hij de profeet en de vertegenwoordiger der humaniteit. Daarom verstaan wij ook HERDER slechts als dichter, als wijsgeer, als Godegeleerde en prediker, wanneer wij hem tevens als mensch begrepen hebben. Gelijk *hij* alles levendig gegeven heeft, zoo moet het ook levendig opgevat, ik mogt zeggen, persoonlijk vernomen en verstaan worden. Wie van hem als het ware slechts waren inkoopen, een afgemeten nut van hem trekken, resultaten bij hem halen wil, welke hij in de zak naar huis dragen kan, die zal zich bij hem niet zelden teleur gesteld voelen, hij zal eerst meenen zwaar te dragen te hebben aan de gevondene wijsheid en dan ten laatste toch weinig in handen houden. Maar wie bij hem eene verkwikkende bron zoekt, een versterkenden wassem en levendmakenden adem, die zal zich nimmer te vergeefs tot hem wenden. Niet altijd is het het heldere zonlicht van den middag, dat hem uit HERDER's schriften tegenstraalt; niet zelden is

het een beneveld licht, een schemerlicht. Maar nooit wordt het ons onzeker in deze schemering, wij houden slechts des te vaster aan den leidsman, die moedig, met de fakkel in de hand, vooraangaat. Schoon wij ook dikwijls wenschen, dat hij voor ons duidelijker zijn mogt, zoo mag toch de verdenking nooit opkomen, alsof hij voor zich zelve onduidelijk ware. Ook daar waar wij plan en orde missen, waar hij meer springt, dan stapt, wordt het ons niet bang en waar wij het het minst vermoeden, zijn wij op het punt gebragt, van waar uit zich een groot uitzigt aan onzen blik opent.

Laat ons nu, hoe moeilijk ook de bijzondere zijden bij hem uit elkander te houden zijn, nogtans deze bijzondere zijden van zijn wezen opvatten en wel zoo, dat wij daarbij ons steeds van ons hoofddoel bewust blijven. Doch wij beginnen met opzet niet met datgene, wat met dat hoofddoel in verband staat, met 's mans Godgeleerd leven en werken, maar met de dit leven ondersteunende gaven, met zijne dichterlijke gaven, zijne betrekking tot de wijsbegeerte en tot de letterkunde van zijnen tijd, met datgene in het gemeen, wat HERDER in dat *ééne* woord de *humaniteit* zamenvatte. Wat HERDER als dichter betreft, zoo heb ik reeds herinnerd, dat velen aan SCHILLER, GÖTHE of eenig ander zijner tijdgenooten (want alleen met deze mag hij gemeten worden) boven hem de voorkeur durfden geven. Wij willen over zulken voorrang niet twisten. Ik geef gaarne toe, dat vele, ja veelligt de meeste van HERDER's gedichten uit den vroegeren tijd, iets hards, onbevalligs hebben, dat zich bijna slechts met tegenzin laat lezen, de ge-

dichten van HERDER bevelen zich noch door bevaligheid van rijm (de meeste zijn rijmeloos), noch door schoonheid van rhythmus, noch door die eigenaardige bekoorlijkheid aan, welke SCHILLER's en GÖTHE's gedichten als van zelve met zich voeren. Maar dat kan ons hier minder in aanmerking komen. Het zijn minder de dichterlijke werken van HERDER, waaronder overigens toch zijn Cid, zijne Legendes en Cantaten zich ook als *kunstwerken* onderscheiden, als veeleer zijn reine, edele, grootsche *dichterlijke zin*, die voor ons van gewigt is. Voor hem was toch, gelijk zijne echtgenoot zegt (*), poëzij geen woorden- en letterklank zonder beteekenis, maar sprake Gods, en treffend merkt JEAN PAUL van hem op, dat schoon hij ook geen dichter was, hij nog iets beters geweest was, een *gedicht*, een indisch-grieksche epos, door den een of anderen reinsten God gemaakt; want in zijne schoone ziel vloeide, evenals in een gedicht, alles zamen, en het goede, het ware, het schoone, was ondeelbaar in dezelve. » HERDER (vaart JEAN PAUL voort) was als het ware naar het leven Grieksch gedicht. De poëzij was niet zoo maar een horizontaal aanhangsel aan het leven, gelijk men dikwijls bij slecht weder aan den gezigteinder een regenboogkleurige wolkklomp aanschouwt, maar zij vloog even als een vrije ligte regenboog glinsterend over het dikke leven als poort des hemels.” — Deze door JEAN PAUL zoo diep en innig gewaardeerde poëtische gezindheid van HERDER was juist voor zijn theologisch inzicht van oneindige waarde. Dat hij de Godsdienst poëtisch wist op te vatten, dat

(*) Biogr., S. 218.

hij namelijk in den geest der Bijbelsch-oostersche, der oudtestamentische poëzij wist in te dringen en uit dezen geest de heilige boeken geestrijk wist uit te leggen, hielp oneindig en maakte aan menige langwijlige twisten op eenmaal een einde; want in deze zinrijke poëtische wereldbeschouwing ligt mijnes erachtens voor een groot gedeelte de bevrediging van theologische uitersten; want van waar ontstaan deze uitersten grootendeels, dan uit eene te ver gedrevene, van alle poëzij des levens verlatene verstandelijkheid, uit prozaïsch-bezonnen gevolgtrekkingen? uit misverstand van het symbolische? HERDER sneed dergelijke rabbynsch-scholastieke spitsvindigheden op eenmaal af, daar hij het heiligdom aan de ongewijde handen ontrukte en het in *die* gewesten overbragt, waar alleen een ingewijde, een voor het schoone, voor het bijzondere en eigendommelijke ontvangbare zin, zooals de poëzij dien aankweekt, weet in te gaan. Hij beschouwde het godsdienstig leven, zooals het in de geschiedenis der volken en bovenal in Gods volk zich openbaart, in den grond, terwijl anderen met geleerde gebaren in het slijk woelden, dat op de oppervlakte gevonden wordt. Doch tot de poëzij in den geest van HERDER behoort meer dan verzenmaken. Gelijk hij de liederen der verschillendste volken in eenen bundel verzamelde, en met derzelver ontvangbaarheid en beweegbaarheid van geest de lucht der Grieksche poëzij inademde, waarmede hij het lied van eenen JOB en van eenen OSSIAN beluisterde, zoo was ook de *geschiedenis* de bodem, waarop zijne geheele grootsche levensbeschouwing, zijne wijsbegeerte wortelde. HERDER was wijsgeerig dichter en dichtend wijsgeer; doch beide

niet in die wijde grondelooze algemeenheid, waaraan zoo gaarne vermeende geniën zich overgeven, zonder grondslag, zonder voedenden wortel. Poëzij en filozofie waren de bloesems van zijnen geest; doch de stam wortelde in de *geschiedenis*, en wel niet in de geschiedenis van een volk of van eene eeuw alleen, maar in de *geschiedenis der menschheid*. Dat denkbeeld, hetwelk onze IZAÄK ISELIN het eerst opgevat heeft, » om den voortgang der menschheid, zooals hij zich uitdrukte, van de uiterste eenvoudigheid tot een steeds hooger en graad van licht en welstand (*)» aan te wijzen, vervolgde HERDER verder in zijne *Ideën over de wijsbegeerte van de geschiedenis der menschheid*. Reeds in den titel van dit boek straalt ons het genie van HERDER door, die wijsbegeerte en geschiedenis niet van elkander losgerukt, maar ze in derzelver naauwst verband en samenhang beschouwd wil hebben. Eene wijsbegeerte, welke, zonder acht te geven op de geschiedenis, slechts uit afgetrokken stellingen een systeem bouwt, was hem evenzeer tegen den zin, als eene geschiedenis, welke slechts massa's opeenhoopt, zonder ze door filozofische ideën te laten doorlichten en doorwasemen. In deze verbinding van het historische met het filozofische, dat met de te voren geroemde poëtische wereldbeschouwing tot hoogere eenheid zich verbindt, ligt juist het geheim van HERDER's genie. » *Poëzij, filozofie en geschiedenis*,» zegt hij ons zelf (+), » zijn, zooals mij dunkt, de drie fakkels, welke de natiën, sekten en geslachten

(*) ISELIN, *Gesch. der Menschheit*, S. XXXV.

(+) Briefe zu Beförderung der Humanität, I, S. 397.

verlichten; een heilige driehoek! *Poëzij* verheft den mensch door eene aangename zinnelijke tegenwoordigheid der dingen boven alle scheuringen en eenzijdigheden; *filozofie* geeft hem vaste, blijvende grondstellingen daaromtrent, en wanneer het hem noodig is, zal hem de *geschiedenis* nadere stelregelen niet ontzeggen." — Evenals de poëtische wereldbeschouwing van HERDER, zoo geeft ons nu ook weder zijn historisch-filozofische zin den sleutel in de hand tot beoordeeling van den invloed, dien hij op de vorming der godsdienstige ideën gehad heeft; want wanneer juist het valsche en eenzijdige van het zoogenoemde *Rationalismus* daarin bestond, dat het, met geringachting van geschiedkundige grondslagen en ontwikkelingen, eene Godsdienst der rede in de plaats der bestaande stellen wilde, doch het valsche en eenzijdige der toenmalige orthodoxie, dat zij slechts het geschiedkundig bestaande als doode letter vast hield, zoo had reeds daarin HERDER den eersten stap gedaan tot eene echte bemiddeling, dat hij zich niets ontwikkelds en werkelijk voorhanden denken konde *in* den mensch, wat niet door onderrigt, door geschiedenis, door Goddelijke mededeeling en openbaring tot hem gekomen was, doch ook niets zich denken konde als louter van buiten *tot* hem en *in* hem gekomen, wanneer niet in den mensch zelven iets daaraan vermaagschapt lage, waarmede hij dat, wat *vóór* hem daar is, als zoodanig erkent, het opneemt, het in zich verarbeidt, het uit zich ontwikkelt en naar vermogen verder bevordert. Zoo bestreed hij b. v. in zijne prijsverhandeling over den oorsprong der talen, dat schijnbaar vroom, maar toch werktuigelijk gevoelen,

volgens hetwelk de mensch de taal louter van buiten door Goddelijke mededeeling zou ontvangen hebben, terwijl hij meende, dat men dezen oorsprong slechts dan op eene waardige wijze als *Goddelijk* denken kon, in zooverre hij *menschelijk* is. In het gemeen maakten het Goddelijke en menschelijke voor HERDER niet die tegenstelling, welke men zich gewoonlijk bij deze woorden denkt; volgens welke de Godheid al het menschelijke en de mensch al het Goddelijke verloochent of ten hoogste slechts uitwendige toenadering van het een tot het ander plaats vindt; hij wilde het Goddelijke bemiddeld zien in het menschelijke, het menschelijke verbeterd en veredeld door het Goddelijke. Alles was bij hem Goddelijk en alles menschelijk al naar dat men het neemt. Wij hebben HERDER een' priester van het rein menschelijke, een priester der humaniteit genoemd. Bij dit denkbeeld moeten wij nog verwijlen, eer wij hem als Godgeleerde van naderbij beschouwen.

Poëzij, filozofie en geschiedenis, welke wij tot hiertoe als afzonderlijke takken van zijn wezen en werken opgevat hebben, vatten wij ze nu te zamen, in dat *ééne* woord, hetwelk hij zelf meer dan eenig ander gebruikt, hetwelk hij zelf bestendig in den mond gehad, maar nog meer in de ziel gedragen heeft, in het woord *humaniteit*. Juist dit woord is toch even als het woord *verdraagzaamheid* en dergelijke een onderscheidingswoord, een schiboleth der eeuw geworden, en zoo is het dan wel noodig, dat wij hier, bij den vertegenwoordiger der humaniteit, ook omtrent het regt begrip van dit woord, waaraan een groot ge-

deelte der nieuwere geschiedenis hangt, ingelicht worden, dat wij namelijk de betrekking overwegen, waarin deze hedendaagsche humaniteit tot het Christendom en tot het Protestantismus der eeuw getreden is. Billijk vragen wij eerst: wat verstond HERDER zelf onder dit woord? HERDER voelde het wel, dat een woord de zaak niet uitmaakt en dat men dat woord ook ligt misduiden kon (*), en toch wist hij juist geen beter. *Menschenwaarde*, meende hij, was het karakter van ons geslacht, waartoe het eerst *opgevoed* moest worden. Het schoone woord *menschenliefde* was zoo gemeen geworden, dat men meest de menschen lief heeft, om niemand onder de menschen werkdadig lief te hebben. Hij liet het daarom bij het vreemde woord *humaniteit*. Daarin ziet hij het karakter van ons geslacht, doch hetwelk alleen volgens den *aanleg* ons aangeboren is, en dat in ons eigenlijk aangekweekt moet worden. » Wij brengen het, » zegt hij, » niet vaardig op de wereld mede, doch op de wereld moet het het doel van ons streven, de hoofdzaak onzer oefeningen, onzer waarde zijn. Het Goddelijke in ons geslacht is alzoo vorming tot humaniteit; alle groote en goede menschen, wetgevers, uitvinders, wijsgeeren, dichters, kunstenaars, ieder edel mensch in zijnen stand, bij de opvoeding zijner kinderen, bij de waarneming zijner pligten, door voorbeeld, werk, instelling en leer heeft daartoe medegeholpen. Humaniteit is de schat en het gewin van alle menschelijk streven, als het ware de kunst van ons geslacht! De vorming tot dezelve

(*) Vergel. over dit en het volgende inzonderheid de Briefen über Humanität, en de Ideën zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. (Werke zur Phil. und Gesch., III, S. 217).

is een werk, dat onophoudelijk voortgezet moet worden, of wij zinken, hoogere en lagere standen, tot ruwe dierlijkheid, tot woestheid terug. — De humaniteit is hem zoo oud als het menschengeslacht. Herinnert het begrip des menschen zijne zwakheid en gebrekkigheid, zoo herinnert het tevens de menschelijkheid, het erbarmend medegevoel van den medemensch. Kennis van 's menschen natuur, ontwikkeling van zijne krachten en van zijnen aanleg op eene met deze natuur overeenkomstige wijze, verzameling van allen die mensch heeten in die *ééne* stad Gods, welke slechts door *ééne* wet, den geest der algemeene rede beheerscht wordt, dat is volgens HERDER de taak der humaniteit. » Ik wenschte, » zegt HERDER, » dat ik in het woord *humaniteit* alles vatten konde, wat ik tot hiertoe over 's menschen edele vorming tot rede en vrijheid, tot vervulling en beheersching der aarde gezegd heb; want de mensch heeft geen edeler woord voor zijne bestemming, dan hij zelf is. » Zoo ver HERDER zelf. Doch nu zouden wij kunnen vragen, is niet dat alles de taak van het Christendom? Voorzeker. Ook HERDER beschouwde het dus. » Het Christendom, » zegt hij, » *gebiedt de reinste humaniteit op den reinsten weg.* » Doch waarom dan, zoo vragen wij verder, bij de prediking van het Christendom deze prediking der humaniteit? Het antwoord daarop laat zich het best geschiedkundig geven, en zoo zij het mij dan nog ten slotte vergund, als bijlage tot HERDER's leven, deze geschiedkundige verklaring van de betrekking der humaniteit tot het Christendom en tot het Protestantismus voor te dragen. Het Christendom is voorzeker de Godsdienst der menschheid.

CHRISTUS de menschenzoon is ook de hoogste menschenvriend en zijn Geest de ware opvoeder der menschen. Maar wij weten toch, hoe men al spoedig van deze eenvoudige begrippen afgeraakt was, hoe men de Christelijke leer door het opeenhoopen van vreemdsoortige stellingen den mensch ontvreemd had, en hoe men uit misverstand van de leer over de natuurlijke verdorvenheid van den mensch (2), hem op den eenen tijd had meenen te moeten *ontmenschenlijken*, terwijl men op den anderen tijd iets bovenmenschelijks van hem verlangde. Het Christendom wil voorzeker meer dan de bloote beschaving van den *natuurlijken* mensch; het wil eene *herstelling van den mensch naar het evenbeeld Gods*. Daarin onderscheidt het zich van de humaniteit in den ouden, in den vóór-Christelijken zin. Het kent eenen ouden en nieuwen mensch. Den ouden mensch, die door vervoerende lusten zich verderft, moeten wij uittrekken en den nieuwen aandoen, die naar God geschapen is in ware regtvaardigheid en heiligheid. Maar ook deze *nieuwe* mensch, die naar God geschapen is, moet weder *natuurlijk* voor ons worden door de genade Gods, CHRISTUS moet in ons eene gestalte verkrijgen, de inwendige mensch zich in ons vernieuwen van dag tot dag, en deze nieuwe mensch moet ons niet bloot aangedaan worden als een nieuw kleed, waarin wij ons stijf en ongewoon bewegen, hij moet ons toch tot eene andere natuur worden, hij moet het oude in ons overwinnen en ons zekere, vrije treden doen

(2) Het is belangrijk hier wel te bedenken, dat de Schrijver volgens zijne bekende denkwijze hier geenszins de leer der natuurlijke verdorvenheid zelve wil in verdenking brengen, doch alleen op het misbruik en de misvattingen van dezelve het oog heeft.

laten als wedergeborenen, als geroepen, als verlichten, als zonen Gods. Doch dit natuurlijk worden van het bovennatuurlijke, dit zich overbrengen van het Goddelijke in het menschelijke en het doen opklimmen van het menschelijke tot het Goddelijke wilde langen tijd niet door de Christenheid begrepen worden. Steeds kwam de oude spanning tusschen het menschelijke en Goddelijke weder te voorschijn, steeds geloofde men weder, door het verstikken, het verdringen en verwrikken van menschelijke gedachten en neigingen iets bijzonder heiligs te verrigten; van daar de uitwassen van monnikachtige, den mensch verloochenende vroomheid in de middeleeuwen, van daar de misgeboorten eener den menschelijken geest van de gezonde waarneming van zich zelve en de natuur aftrekkende scholastiek. Deze verschijnselen kwamen voorzeker, schoon ook op Christelijken bodem gewassen, in tegenspraak met de humaniteit. De *Hervorming* had het Goddelijke zoowel als het menschelijke zijn regt wedergegeven. Ja, reeds vóór haar was door de herstelling der wetenschappen, door het wederopwekken van de studie der ouden de belangstelling voor *menschelijke* dingen, voor *menschelijk* leven en streven opgewekt geworden; echter was *deze* humaniteit niet voldoende, dewijl zij te zeer slechts aan de oude wereld der Grieken en Romeinen zich aansloot en het Christendom slechts uitwendig mede in verband bragt. Er was eene sterker opwekking uit den diepsten grond der Godsdienstige ervaring noodig, eene wedergeboorte uit het geloof, zooals zij van LUTHER uitging. In welk eene betrekking stond nu tot dit werk der Hervorming de humaniteit? Wij willen LUTHER den zin voor het rein

menschelijke niet ontzeggen, dezelve komt toch bij hem juist dikwijls in zijne beminnenswaardigste oorspronkelijkheid te voorschijn. Maar juist deze oorspronkelijkheid toont, dat het rein menschelijke in hem niet tot bewustzijn gekomen was. Ook treedt bij hem de zin voor het menschelijke als zoodanig verre terug achter de geestdrift voor de Goddelijke doeleinden, waaraan hij dienstbaar was, en dat op *zijn* standpunt van regtswege. Ook moge tevens de hardheid van zijnen natuurlijken mensch menige reine uiting der humaniteit in hem verborgen hebben, terwijl b. v. de meer be-
daarde, beschaafdere MELANCHTON op ons meer den indruk van een' *menschelijken* Godgeleerde maakt. Doch later werd de humaniteit weder teruggedrongen uit de Godgeleerdheid. De ruwe, geestelooze twisten verjaagden dezelve en slechts enkele heerlijke geesten, als eenigermate een VALENTIJN ANDREAE (zelf een lieveling van HERDER), staken met hunne heldere, menschelijke aangezigten boven de verhitte hoofden der strijders uit. Ook het Piëtismus, hoe voortreffelijk het ook gewerkt heeft in tegenoverstelling van de doode regtgeloovigheid, onderscheidde zich juist niet door humaniteit. Wel ontwikkelde het in deszelfs eersten tijd, in den tijd van SPENER en FRANCKE en nog later eene hooge mate van werkdadige menschenliefde, en deszelfs grootsche stichtingen zijn in den verhevensten zin stichtingen der humaniteit, heerlijke getuigen derzelve! Maar die andere, meer denkbeeldige zijde der humaniteit, die open zin voor de veelzijdigste menschelijke ontwikkeling, voor de ontwikkeling van allerlei bekwaamheden, ook die b. v. welke de kunsten betreft, met *één* woord de zin voor het

schoone, ontbrak aan het Piëtismus (3). Het bleef alzoo der XVIII^{de} eeuw voorbehouden, dezen zin, die nu van alle zijden ontwaakte, in alle rigtingen zich openbaarde, naar zijne waarheid te erkennen, dien aan te kweeken, te oefenen, met leven te bezielen, en *in* deze eeuw weder was het HERDER, die de fakkel vooruit droeg en de baan opende. Wat het Basedowsche philanthropismus, schoon onbehagelijk en slechts op ruwe wijze begonnen, wat de edele ISELIN reeds beschaafder, maar slechts in schroomvallige aanduidingen beproefd had, dat kreeg thans door HERDER zijne diepere waarheid, zijne edeler rigting, zijne verdere verbreiding, en zoo heeft HERDER van deze zijde het werk van het Evangelisch Protestantismus bevorderd, dat hij de humaniteit als het ware in hetzelfde ingevoerd, dat hij de Hervorming vermenschelijkt (*humanisirt*) heeft. Gelijk intusschen alles ook weder zijne schaduwzijde heeft, zoo mogen wij het ons niet verbergen, dat ook de geestdrift voor humaniteit, welke wij nu overal ontmoeten, eene verkeerde rigting nemen konde, en dat datgene, wat een schakel worden moest in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Evangelisch Protestantismus, ook weder onaangename werkingen teweegbragt, wanneer het losgerukt van het geheel, zich eenzijdig deed gelden. Men kon uit louter drift en ijver, om slechts den

(3) Wij kunnen het hier gezegde van den Schrijver omtrent het Piëtismus toestemmen, in zoover hetzelfde in de veroordeeling ten opzichte van de hier bedoelde zaak te ver ging, maar des niet te min in de bestrijding van veel, hetwelk bij de wereld betamelijk geacht wordt regt had, zoo als dit in een vorig Deel bij de beschouwing van het Piëtismus bij de stukken is aangewezen, en ook hier door den Schrijver in hetgeen hij verder laat volgen wordt in het oog gehouden.

mensch in den *mensch* te zoeken, ten laatste den mensch niet vinden, en wat HERDER van het schoone woord menschenliefde zeide, dat kon weldra ook weder van de humaniteit gezegd worden, dat velen dat woord in den mond hadden, zonder zich werkelijk in het leven menschelijk te betoonen. De bekoorlijkheid welke steeds in den klank van een nieuw woord ligt, konde velen van de eenvoudige Evangelische waarheid afvoeren en hen met hoogmoed op het Christendom als op een lageren trap der humaniteit doen nederzien, wanneer men het niet geheel als barbaarschheid kenteekende. Wat men humaniteit noemde, dat stond voorzeker in tegenstelling met de nationale en confessionele beperking der vroegere tijden. Ieder moest zich als mensch voelen, en in dit gevoel moest datgene ten ondergaan, wat de leden van het eene volk van het andere, de belijders van de eene Godsdienst van de andere scheidt. Werd dit zoo verstaan, dat slechts het eenzijdige, het zelfzuchtige, het verkeerde, wat onder schijn van nationaliteit en Godsdienst menschen van menschen scheidde, wat tot bekrompene afzondering, tot onverstandigen haat van anderen leidde moest ten ondergaan (4), zoo was het prediken der humaniteit geheel op zijne plaats. Maar hoe ligt sloeg nu deze geprezen humaniteit tot onverschilligheid omtrent al het volkseigendommelijke en Godsdienstige over, en bragt op het staatkundig gebied het kosmopolitismus, op het Godsdienstige het indifferentismus voort. Hoe spoe-

(4) Er heeft hier in het oorspronkelijke eene uitlating plaats, waardoor de zin wordt afgebroken. Om denzelfden volledig te maken zij het geoorloofd hier de woorden: *moest ten ondergaan*, uit het voorafgaande ontleend, in te vullen.

dig gebeurde het, dat de denkbeeldige liefde voor de Vuurlanders en Irokezen de werkdadige liefde tot den nabuur verdrong, dat de belijders der humaniteit zich van de Christelijke gemeenschap inwendig losmaakten en alles wat de Kerk gedaan had en wat van de Kerk uitging, op de onmenschelijkste wijze lasterden. Ja, terwijl men vroeger gevorderd had, dat men den *mensch* moest uittrekken, om Christen te worden, ziet, zoo verlangden zij thans, dat men CHRISTUS moest uittrekken, om — mensch te zijn. Dat HERDER *dit* gevoelen niet deelde, weten wij uit het te voren gezegde. Niemand had, wat het nationale betreft, een meer Duitsch hart, dan hij, hoezeer hij ook voor de verschillendste volkseigendommelijkheden een open, ontvangbaren zin behield, en wat het Christelijke betreft, zoo mag ten hoogste toegestemd worden, dat hij gewis en bijzonder in het later tijdperk zijns levens het *eigendommelijk Christelijke* in deszelfs geschiedkundige en dogmatische bestemdheid te zeer liet oplossen in het begrip van het rein menschelijke, zooals hij het noemde. Echter kunnen wij daarover nu nog niet oordeelen, voordat wij HERDER den Godgeleerde in zijnen wijderen omvang hebben leeren kennen. Laat ons voor het tegenwoordige besluiten met die leus, welke HERDER als de leus der humaniteit en des Christendoms tevens aanduidde. » Terwijl de slechte zedeleer zich met den stelregel vergenoegt: ieder voor zich, niemand voor allen, zoo is de spreuk, niemand voor zich alleen, ieder voor allen, de leus van het Christendom, » — en zoo ook de leus der humaniteit in den zin van HERDER.

DERDE VOORLEZING.

HERDER ALS GODGELEERDE. MENSCHELIJKE BESCHOUWINGSWIJZE VAN HET GODDELIJKE. ZIJNE POËTISCHE WERELDBESCHOUWING. — EEN REISBEELD. — HERDER'S CHRISTENDOM. ZIJNE GODGELEERDE OVERTUIGING EN ZIJN GODGELEERD KARAKTER. ZIJNE GEVOELENS OMTRENT DE GODGELEERDHEID EN DEN GEESTELIJKEN STAND. — HERDER ALS PREDIKER. — ZIJNE GEDACHTEN OVER GEESTELIJKE LIEDEREN EN ZIJNE EIGENE GODSDIENSTIGE DICHTERLIJKE GAVE.

Wij hebben HERDER als dichter, als wijsgeerig geschiedschrijver, of (zoo men liever wil) als historisch wijsgeer, HERDER als profeet en vertegenwoordiger der humaniteit in de laatste bijeenkomst beschouwd en hebben van uit dat standpunt het *wezen* der humaniteit, als eene medewerkende kracht in het rijk des geestes, trachten te leeren kennen. Heden spreken wij van HERDER den Godgeleerde. De zoo even genoemde ophelderingen moesten voorafgaan, wanneer de tegenwoordige beschouwing een grondslag hebben zoude; want HERDER, de Godgeleerde, staat juist op dien bodem, welke wij in de vorige bijeenkomst zich voor ons hebben zien uitbreiden, op den bodem eener alzij-

dige menschelijke beschaving, op den bodem der humaniteit. Zijne Godgeleerde werkzaamheid was niet van de overige gescheiden; hij was niet een geleerde, die bij gelegenheid tot uitspanning verzen maakte, niet een prediker, die, wanneer hij niet te prediken had, zich uit liefhebberij in de studie der geschiedenis verdiepte. Alles was, gelijk wij gezien hebben, bij hem één. Hij was Godgeleerd dichter en dichterlijk gestemd Godgeleerde. Poëzij en proza, het geestelijke en wereldlijke, het wetenschappelijke en volkseigendommelijke bestonden bij hem in en met elkander. In zijne niet theologische werken kon hij even goed den lieden naar de wereld te Godgeleerd voorkomen, als hij daarentegen in Zijne Godgeleerde werken den stijven geleerden te weinig Godgeleerd en den naauwgezet vromen te wereldsch toeschijnen mogt. Ook de *Godgeleerdheid* heeft hij in den kring van het rein-menschelijke, in den kring der humaniteit besloten. — *Bijbel* en *Christendom*, Goddelijk in hunnen oorsprong, heeft hij in zekeren zin *vermenschelijkt*. Men kan voor dit denkbeeld van vermenschelijking schrikken, maar die schrik zal bedaren of toch verminderen, wanneer wij ons naauwkeuriger verklaren. Het komt alles daar op aan, wat men onder het *menschelijke* verstaat, welken maatstaf men bij de menschen gebruikt. Verstaat men onder het menschelijke het slechte, het gebrekkige, het zondige, het erbarmelijke, ja dan klinkt het als lastering, het Christendom eene *menschelijke* Godsdienst te noemen en den Bijbel een *menschelijk* boek; dan zegt het zoo veel, als wat gij tot hiertoe voor Goddelijk gehouden, als Goddelijk vereerd hebt, is ijdel menschenwerk,

menschelijke uitvinding, willekeurig magtgebod, ijdel bedrog. Deze taal was wel is waar, reeds vóór HERDER's tijd gevoerd geworden en wordt ten allen tijde gevoerd. Maar wie gelooven wilde, dat HERDER ook slechts van verre met *deze* taal ingestemd had, die zoude slechts zijne onbekendheid met het gevoelen van den grooten man aan den dag leggen. Juist het tegendeel wilde toch HERDER. Juist den Bijbel, dien zoo velen ter zijde trachtten te stellen, als een verouderd, onverstaanbaar boek, als een tuighuis van oude vooroordeelen, juist den Bijbel wilde hij daarstellen als den kandelaar in het midden van het heiligdom, even als LUTHER het gedaan had in de dagen der Hervorming. Juist die verachte, die gesmaade gestalte van den *menschenzoon*, waaraan de laagste zielen regt meenden te hebben hunnen spot bot te vieren, juist *deze* gestalte wilde hij weder opfrisschen voor de oogen der wereld, en ze voorstellen in hare oorspronkelijke glorie, de majesteit in de gestalte van eenen dienstknecht, en (wel is waar in een' anderen zin dan PILATUS) hun toeroepen: Ziet, welk een mensch! Hij wilde het verkondigen, dat ook *hij* geen anderen naam kende, waardoor de menschen zullen zalig worden, dan den naam van JEZUS CHRISTUS. Het gansche streven van HERDER deed zich van den aanvang af als apologetisch, als zoodanig kennen, dat den frisschen moed in zich bespeurde om de Goddelijkheid der Schrift en des Christendoms tegenover de Vrijgeesterij te verdedigen. En dit geschiedde, bijzonder in HERDER's vroegere schriften, in de beslissendste, in de krachtigste taal, ook op gevaar van door de verlichters voor een duisterling gehouden te worden. Maar voorzeker

moest het ook HERDER weder smerten, wanneer de Godgeleerden zelve door ongeschikte verdediging den vijanden de wapenen in handen gaven, wanneer zij de Goddelijkheid des Bijbels en des Christendoms *daar* zochten, waar zij niet te zoeken is, wanneer zij voor de letter ijverden, terwijl zij den geest lieten uitdampen, of ook weder, wanneer zij, omgekeerd al te inschikkelijk en al te toegevend ook datgene prijsgaven, wat niet prijsgegeven mogt worden, en wanneer zij zelve er toe bijdroegen, om door hunne kunstige en verdraaide uitleggingen den Bijbel in wantrouwen te brengen. HERDER verlangde van ieder, die over Bijbel en Christendom medespreken wilde, dat hij de zaken kende, dat hij er met eigen oogen in zag, zich niet aan gemaakte woorden en begrippen hield, maar den Bijbel juist *zoo* las, als die gelezen moet worden, als een boek, dat bij al deszelfs Goddelijkheid, bij deszelfs Goddelijken oorsprong en Goddelijke bedoelingen, toch *door* menschenhanden geschreven is geworden *voor* menschen, voor een menschelijk oog, een menschelijk hart, een menschelijk verstand, als een boek, dat ofschoon voor *alle* tijden, ja voor eeuwigheden geschreven, toch ook weder op zekere tijden en omstandigheden betrekking heeft en uit die tijden en omstandigheden verstaan wil worden. Deze echte, reinmenschelijke zijde des Bijbels, welke reeds LUTHER op het nadrukkelijkst voorgedragen had, en waardoor dezelve zich alleen den mensch aanbeveelt, droeg HERDER op nieuw voor, en in *dezen* zin begon hij voorzeker zijne Brieven over de studie der Godgeleerdheid met de woorden: » Het blijft daarbij, mijne lieve! de beste studie der Godgeleerdheid is studie des Bijbels, en

het beste lezen van dit Goddelijk boek is *mensche-lijk*. Menschelijk moet men den Bijbel lezen, want dezelve is een boek *door* menschen *voor* menschen geschreven. Hoe menschelijker wij Gods woord lezen, des te nader komen wij bij het doel van deszelfs oorsprong, die menschen naar zijn beeld schiep en in alle werken en weldaden, waarin hij zich aan ons als God toont, voor ons *menschelijk* handelt." Dat *dit* menschelijke het Goddelijke niet in den weg staan, doch veeleer daaraan ten grondslag dienen moest, ziet iedereen. En hoe kinderlijk, hoe demoedig-groot opende juist HERDER zelf zijn hart en zijnen zin voor den Goddelijken Geest, die door de Schrift tot ons spreekt! » Gelijk een kind," zoo schrijft hij in zijne brieven aan THEOPHRON (*), » de stem zijns vaders, gelijk de geliefde de stem zijner bruid, zoo hooren wij Gods stem in de Schrift en vernemen het geluid der eeuwigheid, dat in dezelve klinkt Terwijl Gods Woord in de hand der kritiek mij voorkomt, als een uitgeperste citroen; God lof! het is mij nu weder eene vrucht, die aan haren levensboom bloeit." Hoezeer HERDER namelijk eene wetenschappelijke behandeling van den Bijbel en wetenschappelijke onderzoeken omtrent denzelven en deszelfs geschiedenis voor noodwendig hield en zoo min hij hier de pogingen tegenstaan wilde, zoo als zij door WETTSTEIN, SEMLER, ERNESTI en anderen waren aangewend geworden, zoo beslissend kantte hij zich tegen alle *over*-kritiek, alle kunstelende en verdraaijende uitlegging, waarmede toenmaals velen den Bijbel begonnen te martelen. Hij, die het

(*) Werke zur Rel. und Theol., X, S. 217 ff.

eerst de grondstelling vasthield, dat de Schrift met dichterlijken zin moet opgevat en genoten worden, kon de lichtzinnigheid van diegenen niet scherp genoeg berispen, welke het geschiedkundige van den Bijbel tot bloote verdichting maken wilden. » Liever verwenschte ik dan, » zegt hij, » de gansche poëzij, en wensch voor mij in hare plaats de naaktste, droogste geschiedenis.» Zoo hield ook hier weder zijn historische zin het evenwigt met den poëtischen. » Waarlijk het is, » zoo vaart HERDER treffend voort, » een fijne draad, die den Bijbel O. en N. Testament inzonderheid op *die* plaatsen doorloopt, waarin zich beeld en daad, geschiedenis en poëzij vermengt. Ruwe handen kunnen dien zelden vervolgen, nog minder ontwikkelen, zonder hem te breken en te verwarren, zonder òf de poëzij òf de geschiedenis te benadeelen, welke zich daarin tot een geheel spint. Daar heet met regt » uitleggen behoort God toe, » of *dien* man, op wien de Geest der Goden, de genius van alle tijden en als het ware de kindschheid van het menschengeslacht rust. Komen daartoe lieden, die van hem niets weten, voor wie niets vreemder is, dan poëtisch gevoel, inzonderheid van het Oosten, — en schoon zij ook de grootste dogmatici en critici van de wereld waren, de plant verbleekt van hunnen adem, zij verwelkt onder hunne handen.» (Waarlijk gulden woorden, die men met groote letteren boven menigen kritischen regterstoel van den nieuweren tijd stellen moest!) — Dit poëtisch gevoel van het Oosten, dat HERDER vordert, bezat hij zelf in den hoogsten graad en het kwam hem overal bij zijnen arbeid te stade. Doch het was niet een van buiten geleerd, bestudeerd ge-

voel, maar een gevoel dat hij uit eigen ondervinding bezat. Ware HERDER het geluk ten deel gevallen zelf eene reis naar het Oosten te doen, welk een aanwinst hadde het Westen daarvan te wachten gehad. Maar ook van uit de Westersche betrekkingen gevoelde HERDER Oostersch, dewijl hij overal met den ontvangbaren zin van het Oosten de grondtoon der natuur beluisterde. Zoo werd hem de zeereis van *Riga* naar *Nantes* eene levendige commentarie deels tot regt begrip van OSSIAN, doch deels ook tot dat des Bijbels. » Wat geeft, » zoo roept hij in zijn reisverhaal uit, » een schip, dat tusschen hemel en zee zweeft, niet al ruime spheeren te denken! Alles geeft hier de gedachte vleugelen en beweging en wijde luchtruimte! Het fladderende zeil, het steeds dobberende schip, de ruischende waterstroom, de vliegende wolken, het wijde oneindige luchtruim! Op de aarde is men aan een dood punt vastgehecht en binnen den engen kring van de eene of andere plaats besloten. Dikwijls is die de studeerstoel in eene bedompte kamer, de zitplaats aan eenen eenvormigen, gehuurden disch, een kansel, een kathedr — dikwijls is deze slechts eene kleine stad, een afgod van het publiek uit drieën, waarnaar men luistert en een eenerlei van bezigheid, waarbij ons gewoonte en aanmatiging stooten.... Nu trede men op eenmaal naar buiten, of veeleer zonder boeken, schriften, bezigheid... worde men uitgeworpen — welk een ander uitzigt! Waar is dat vaste land, waarop ik zoo vast stond, en die kleine kansel en de leerstoel en de kathedr, waarop ik trotsch was? Waar zijn degenen, voor wie ik vreesde en die ik beminde? O ziel, hoe zal dit zijn, wanneer gij

van deze wereld vertrekt? Het enge, vaste, beperkte middelpunt is verdwenen, gij zweeft door de lucht of drijft op eene zee — de wereld verdwijnt voor u, is onder u verdwenen!... Filozooft, die het nog slechts geleerd had, zonder boeken en instrumenten uit de natuur te filozoferen. Hadde ik dit kunnen doen, welk een standpunt, onder een mast op den wijden oceaán zittende, over hemel, zon, sterren, maan, lucht, wind, meer, regen, stroom, visch, zeegrond te kunnen filozoferen en de natuur van dit alles uit zich zelve te kunnen leeren kennen. Wijsgeer der natuur, *dat* moest uw standpunt zijn met den jongeling, dien gij onderrigt.” En juist dit standpunt zocht HERDER ook voor zijne Bijbelverklaring te verkrijgen. — » De schepelingen, » zegt hij onder anderen » zijn steeds een volk, dat boven anderen aan het bijgehoof en het wonderbare hangt. Daar zij genoodzaakt zijn op wind en weder, op kleine teekenen en voorboden acht te geven, daar hun lot van verschijnselen in de hoogte afhangt, zoo geeft dit reeds aanleiding genoeg, op teekenen en voorboden te letten en alzoo een soort van eerbiedige bewondering en nasporing van teekenen.... Welk mensch zal in den storm van een’ akelig donkeren nacht, bij onweder, op plaatsen, waar de bleeke dood woont, niet bidden? Waar menschelijke hulp ophoudt, stelt de mensch steeds Goddelijke hulp... Wie gelooft en bidt, zal, schoon hij anders ook een ruw, roekeloos mensch ware, met opzigt op zaken die de zee betreffen vrome spreekwijzen in den mond hebben, en niet vragen: hoe was JONAS in den walvisch? want niets is den grooten God onmogelijk, schoon Hij zich anders ook geheel en

al eene Godsdienst meent te kunnen maken, en den Bijbel voor niets houdt. De gansche scheepstaal, het wekken, het aankondigen van het uur is daarom in vrome uitdrukkingen en zoo plegtstatig als een gezang uit het ruim van het schip (5).” — Zoo beoefende HERDER zijne grootsche wijsbegeerte, doch zoo ook zijne uitlegkunde en Godgeleerdheid in de zeelucht, onder de matrozen, gelijk eens LUTHER op den *Wartburg* zijnen Bijbel overdacht en op de jagt zich aan Godgeleerde gedachten overgaf. Zulke studiën der natuur, in den hooger en stijl, hebben te allen tijde de gezonde Godsleer meer bevorderd, dan de bloote kamergeleerdheid. De ideën, welke HERDER in zijne oudste oorkonden van het menschengeslacht nederstelde, waarin hij de Mozaische scheppingsgeschiedenis uit de handen van diegenen verlost, welke daarin een compendium der natuurkunde zien wilden, zijn hunnen eersten oorsprong aan deze krachtige indrukken der

(5) Zóó behouden wij dus liever de oorspronkelijke woorden van HERDER: *aus dem Bauche des Schiffes*, en zien geen reden om die met HAGENBACH dus te veranderen: *aus dem Bauche des Fisches*, hetwelk dan een gezang uit den buik van den visch zou aanduiden, en zoo als het schijnt met de geschiedenis van JONAS in den walvisch, waarvan even te voren gesproken was, in verband staan, hetwelk waarschijnlijk de reden van HAGENBACH's vergissing uitmaakt, welke daarenboven op eene verkeerde opvatting van dat geschiedverhaal steunt, daar het gezang van JONAS, hetwelk wij Hoofdst. II: 2—9 vinden, klaarblijkelijk eerst na zijne bevrijding, en niet in den buik van den visch, gezongen is, schoon hetzelfde tusschen beiden dáár ter plaatse is ingelascht, waar even als in dien lofzang van JONAS *gebed* in den buik van den visch, wordt melding gemaakt. Het komt ons voor, dat HERDER eenvoudig op het gezang bij de godsdienst-oefening, welke in het ruim van een schip gehouden wordt, gedoeld hebbe.

natuur verschuldigd. Hem is de opgang der zon, zooals die zich dagelijks vernieuwt, het sprekende beeld van den eersten morgen der schepping, en gelijk daar de natuur trapswijze eerst ontwaakt, gelijk de nevelen en dampen verdwijnen en het drooge en vaste aan bepaalden omtrek wint, gelijk van lieverlede de plantenwereld zich opdoet, daarna de dieren uit hunne schuilhoeken te voorschijn komen en eindelijk de mensch tot zich zelve ontwaakt — dat was hem als het ware het zich dagelijks herhalende thema van Genesis, daarin vond hij de voor eeuwig bestaande waarheid van het zesdaagsche werk weder. — Op dergelijke wijze beschouwde HERDER zoo menige andere gedeelten van het O. Testament. Steeds is het vooral de poëtische, de levenskrachtige beschouwing, gelijk dit in zijn werk over den geest der Hebreeuwsche poëzij, waarmede hij eene nieuwe beweging in de studie des O. Testaments bragt, zoo verblijdend doorstraalt.

Intusschen zoude HERDER's godgeleerd karakter slechts half geschetst zijn, wanneer wij alleen den geestrijken uitlegger der Oudtestamentische beeldspraak, den welsprekenden verdediger der oudste openbaringen in hem vonden. Bovenal ligt de verplichting op ons, ook HERDER's *Christelijke* overtuigingen te kennen en zijn bepaald standpunt tot de Evangelisch-Protestantsche Kerk, hare leer, hare inrigtingen, hare geheele levensontwikkeling. HERDER heeft geen samenstel der Christelijke geloofsleer geschreven (*); slechts enkele boeken des

(*) Zoodanig een is later uit zijne schriften zamengesteld geworden, onder den titel van HERDER's Dogmatiek. Jena 1805.

N. Testaments en wel de kleinere brieven van JEZUS broeders, JACOBUS en JUDAS, heeft hij opgehelderd; den grooten schat van PAULUS brieven, welke den eigenlijken *dogmatischen* grondslag en de kern der Evangelische Kerkleer uitmaakt, heeft hij bijna onaangeroerd gelaten, hoe groot hij ook van den Apostel en zijne leer dacht. Doch *dat* heeft hij meer dan velen van zijnen tijd klaar ingezien, dat het middelpunt des Christendoms CHRISTUS zelf is, en wel niet slechts de leer, maar de persoon van JEZUS CHRISTUS, wiens beeld hij, gelijk hij het zelf met geestdrift in de ziel droeg, zich beijverde ook in de ziel zijner toehoorders, zijner lezers te drukken. Wel is waar ging HERDER ook hier zijnen eigen weg. Al die schooltwisten over de Goddelijke en menschelijke natuur des Verlossers en derzelver vereeniging, stonden hem ter dood toe tegen, dewijl hij zelf den *dood* van alle Godsdienst in zulke leerbepalingen vond. Doch desniettegenstaande verkeerde hij in de volle overtuiging, dat *beide* in CHRISTUS moest beschouwd worden, zijne Goddelijke en zijne menschelijke natuur, en beide in naauwe vereeniging. De beide s'chriften: over den *Verlosser* der menschen volgens de 3 eerste Evangeliën en over den *Zoon Gods* den Heiland der wereld (volgens JOHANNES) vullen elkander juist op deze wijze aan, dat in het eene meer de menschenzoon, de leeraar, de profeet, in het andere meer het als mensch geopenbaarde Woord Gods, de vleesch geworden Logos voorkomt. Terwijl diegenen welke JEZUS tot blooten volksleeraar maakten, zich aan het Evangelie van JOHANNES ergerden en het als de mijn van het Mysticismus met wantrouwende oogen

beschouwden, zoo sprak HERDER het daarentegen uit, » dat dat kleine boek eene diepe stille zee was, waarin zich... de hemel zelf met zon en sterren spiegelde, en dat wanneer er voor het menschengeslacht eeuwige waarheden bestonden (en de zoodanige bestonden er), zij in JOHANNES stonden." — Hij beefde niet voor de diepte der Christelijke verborgenheid terug, wanneer men slechts, met profetischen geest toegerust zich schikte om in de diepte te zien, en niet met de ijdele aanmatiging van menschelijke woordenvitterij toetrad, welke het heilige met ruwe, ongeschikte handen aantast. Ook hier hielp hem weder zijn Orientalismus. Uit de nieuw geopende oostersche bron der zoroastrische leer zocht hij ook de mystieke uitdrukkingswijzen des N. Testaments en deszelfs heiligen beeldenkreits op te helderen. Maar bij de beelden bleef het bij hem niet; hij drong tot de kern, tot den inhoud, tot de aan de beeldrijke uitdrukking ten grond liggende daadzaak door. » Dit, zegt hij, » is uit het geheele N. T. duidelijk (*), dat JĒZUS als de eerste werkzame bron van reiniging, verlossing, zaliging der wereld aangezien wordt, niet met: » *als het ware*," en: » *dat was slechts zoo*," maar in het werkzaamst verstand. — Gelijk overigens HERDER den raad gaf, den Bijbel *menschelijk* te lezen, zoo deed hij ook in CHRISTUS, het *menschelijke*, d. i. juist het Goddelijke; zooals het in menschelijke betrekkingen en omstandigheden verschijnt, met ingenomenheid uitkomen. Overal maakt hij op de fijne, teedere trekken van het CHRISTUS karakter, zooals het ons

(*) Erläuterungen, S. 66.

in de Evangeliën gegeven is, opmerkzaam en laat zoo als het ware door het menschelijke het Goddelijke gevoelen. Gelijk hem JEZUS de openbaarder en plaatsbekleeder der Godheid onder de menschen is, zoo is Hij hem ook weder de vertegenwoordiger der menschheid, waarbij hij steeds aan de benaming » *menschenzoon* ” een veelligt al te sterken nadruk hecht. Het moge namelijk wel zijn, dat wanneer men de som van datgene samenneemt, wat HERDER over CHRISTUS gesproken heeft, de *menschelijke* beschouwingswijze de overhand heeft, ja dat deze somwijlen volkomen in het kosmopolitische overgaat. Zoo kan het openbaar bevreemden, wanneer HERDER op verschillende plaatsen zegt, dat het Christendom ook dan nog zoude voortduren, wanneer de naam des stichters uitgewischt ware. Het moge zijn, dat de vruchten nog lang genietbaar waren, schoon ook de boom niet meer op zijn wortel stond. Maar het is dan toch iets anders onder de schaduw van den boom te wonen, ja zelfs zich als een tak van den boom te gevoelen en zijne voedende sappen in te zuigen, dan bloot uit de derde hand de vrucht te ontvangen. Dat moest HERDER zelf weten en zelf gevoelen. Maar waarom zouden wij het verbergen? het kan en zal ja een’ bezonnen en onpartijdigen lezer van HERDER’s schriften wel niet ontgaan, dat de schrijver bij zijne latere Godgeleerde werken en wel juist bij die welke ten titel voeren: » *Christelijke Schriften*, ” hier en daar van de hoogte der verrukte beschouwing, waarop wij hem in zijne jeugdige werken geplaatst zien, afgedaald is, dat hij de vlakker streken eener effen makende, de scherpe omtrekken uitwisschende be-

schouwingswijze zeer genaderd is, zonder echter — hetwelk wel op te merken is — zelf *oppervlakkig te worden*. Een ieder, die dezen schrijver met opmerkzaamheid leest en niet bloot bewondert en napraat moet het gebeuren, dat hij zich in het geval ziet, HERDER door HERDER zelven te wederleggen; zoodat men, gelijk GERVINUS in zijne volksletterkunde der Duitschers juist opmerkt (*), bij alle liefde en achting voor hem, dikwijls niet zijn aanhanger zijn kan, zonder tevens met hem zelven zijn tegenstander te worden. Zoo is het toch den innigsten vrienden van HERDER, als HAMMANN, gegaan, die hem afval van zijne vroegere grondstellingen verweet. Doch daarom mogen wij even zoo min met NIEBUHR beweren, dat HERDER ooit opgehouden heeft, *Godsdienstig* te zijn, noch met GERVINUS juist dit tijdvak van grooter bezonnenheid als zijn schitterend tijdvak aan te duiden. Wij stemmen veeleer den uitgever van HERDER's werken, J. G. MULLER toe, wanneer hij ons in de voorrede tot de Christelijke Schriften zegt: » de geest, waarin ook deze schriften geschreven zijn, is rein, openhartig, opregt, edel, vol eerbied omtrent het heilige, en hierin voorzeker echt Christelijk.” Gelijk nergens, zoo huichelde HERDER ook hier niet: Christendom was hem eene zaak des harten van zijne vroegste jeugd af. Dat zal ieder bij het lezen dezer schriften gevoelen, die voor taal des harten en der overtuiging een gehoor heeft. Liefde voor God en de waarheid zijn de geest des Christendoms, en wie deze heeft, dien is het wel zonder schade, wanneer hier en daar

(*) Bd. IV, S. 466. Verg. V, S. 323.

in het minder gewigtige zijn inzicht de waarheid niet treft. Wie heeft haar ooit volkomen gekend?

Wat ons bij HERDER nog bijzonder gewigtig is en wat ons ook bij hem tot in zekeren graad over de afwisseling en de schakeringen zijner eigene inzichten doet heenzien, is juist dit, dat hij het wezen der Godsdienst niet in *leermeeningen* als zoodanig gesteld, maar deze daarvan gescheiden heeft. Terwijl anderen de Godsdienst nog steeds tot eene zaak van het verstand maakten of tot ijdele uiterlijke praal en gewoonte, zoo maakte *hij* haar tot eene zaak des harten. » *Leermeeningen*, » zegt hij, » verdeelen en verbitteren, *Godsdienst* vereenigt. Men vergode woorden en syllaben, een tijd duurt de bedwelming voort, zij valt en het spitse toestel staat daar. Godsdienst daarentegen is eene levende bron; hoe ook bedijkt en vergoten, breekt zij voort uit hare diepte, reinigt zich zelve en verkwikt en bezielt met nieuw leven.” *Godsdienst* is (dat erkende reeds HERDER met klaarheid, eer het door JACOBI en SCHLEIERMACHER verder gestaaft werd) eene zaak van het *gemoed*, van het innigste *bewustzijn* . . . zij is het merg der gezindheden eens menschen . . . de stiptste naauwgezetheid van zijn innerlijk bewustzijn, het altaar zijns gemoeds.” — En zoo willen wij er ons dan ook niet bij ophouden, om HERDER's leermeeningen in het bijzonder te leeren kennen, of waar zij elkan- der schijnen te weerspreken, ze te vereenigen. Een schooldogmaticus was hij niet en wilde het niet zijn, hoezeer hij ook de wetenschappelijke waarde van naauwkeurige leerbepalingen op hare plaats wist te schatten. Hooger dan de wetenschap stond hem bij den mensch zoowel als bij

den geleerde, bij den Christen zoowel als bij den Godgeleerde, het *karakter*. » Op *karakter*, dunkt mij (zegt hij) (*), komt het bij ons bestaan het meeste aan, niet op vermeerderde kundigheden en wetenschappen. Deze zijn slechts fijner geslepen werktuigen, waarmede veel goeds, maar ook veel onnuts en schadelijks geschieden kan; het komt op de hand aan, die ze voert. Of ik b. v. eene zedekundige waarheid symbolisch of in eene algemeene formule kenne, is tot het levensgebruik evenveel, genoeg wanneer ik ze levendig ken en opvolg.” — En zoo willen wij nu ook het theologisch karakter van HERDER van naderbij beschouwen, terwijl wij hem op zijne practisch-theologische loopbaan, als prediker, als zielzorger als kerkbestuurder en schoolleeraar zich zien bewegen. — Gewis heeft nog niemand HERDER een Piëtist genoemd. Maar dit had hij toch met het ware Piëtismus en met deszelfs stichter, SPENER, in eene wijdere betrekking met LUTHER en de Hervormers gemeen, dat hij van den *geestelijke* meer verlangde, dan bloot wetenschappelijke en geleerde voorbereiding of speculatieve geoefendheid, juist daarom, dewijl hem de vroomheid, en wel eene Christelijke, door den Bijbel aangekweekte vroomheid de *ziel* der Godgeleerdheid was. » Een Godgeleerde,” zegt HERDER (†), » moet met regt wèl opgevoed zijn en van kindsbeen af de heilige Schrift als practische Godsdienst geleerd hebben. Hij moet vroeg het voorbeeld van Godvruchtige

(*) Werke zur Phil., Bd. VII, S. 194.

(†) Anwendung dreier akademischer Lehrjahre. Werke zur Rel. und Theol., X, S. 162. Verg. S. 174.

vlijtige ouders gehad hebben en zich bevljtigen een in leer en daad geoefend werkzaam Godsman te worden. Boersche, ruwe, woeste zeden, lage bedoelingen van gierigheid, trotschheid, van traagheid en andere ondeugden, waartoe men de Godgeleerdheid verkoos, schaden zoowel het leeren en kennen, als het gevoel en de toepassing der waarheid. Door een onrein, hard aarden vat kan geen lichtstraal dringen; nog minder kan hij het tot een spiegel maken, die voor anderen blinkt." — » Gebed en lezen van den Bijbel," zoo raadt hij den jongen Godgeleerde, » zij dagelijks uwe morgen- en avondspijs." — » Zin voor God en Goddelijke dingen, dat is echte studie der Godgeleerdheid...." Een stille gloed, een warm, onschuldig, bescheiden en toch weder hoog en edel kloppend hart" — dat was het, wat hij in jongelingen vooral schatte, die zich aan den geestelijken stand toewijdden (*). En hoe hoog, hoe edel dacht HERDER over dezen stand! Ik heb in mijne vroegere voordragten vermeld, hoe de rigting des tijds daarheen ging, om alles practisch nuttig te maken, en hoe zelfs de vrome en welgezinde SPALDING in zijn geschrift: over de nuttigheid van het predikambt deze rigting bevorderde (†). HERDER achtte den schrijver van dat geschrift persoonlijk hoog, ja, hij streed ook niet eens regtstreeks tegen het boek; maar hij nam daaruit aanleiding, die geringachtende gevoelens omtrent het predikambt met nadruk te bestrijden. Dit ge-

(*) Briefe an THEOPHRON. Werke zur Rel. und Theol., X, S. 210, 214.

(†) Voorlezingen, D. VIII, bl. 163 v. v.

schiedde in de provinciaalbladen. De patriarchen van het Oude Verbond, de priesters en profeten, CHRISTUS en de Apostelen — dat waren hem de in de geschiedenis bestaande hooge voorbeelden voor alle tijden, waarnaar ook de geringste prediker des woords zich rigten moet. Hen moet hij nastreven en niet zoo inschikkelijk zich onderwerpen aan de eischen van een wekelijken, alles verwereldlijkenden tijd. Dat waren HERDER's gedachten over de taak van den geestelijken stand. Het ambt des predikers, is hem een *ambt Gods*. Alle echte wijsheid rust bij hem in de Godgeleerdheid, als derzelver diepste wortel. Dat de predikers slechts leeraars der wijsheid en deugd zijn zouden, gelijk de toenmalige tijdgeest beweerde, was voor HERDER eene onaangename gedachte. » Waarom, vraagt hij, klimt gij dan niet liever af van uwe kansels, welke zulke onbehulpzame leerstoelen zijn? ... waartoe dan nog die gothische gebouwen, altaren *et cetera*? — Neen! *Godsdienst*, ware *Godsdienst* moet terugkeeren, of een prediker blijft het onbestemdste, ledigste middeling op aarde.... Leeraren der Godsdienst! ware dienaren van Gods Woord, wat hebt gij in onze eeuw te doen? De oogst is groot, de arbeiders, helaas! zoo weinig. Bidt den Heer des oogstes, dat hij arbeiders uitzende, die meer zijn dan leeraren der wijsheid en deugd, en nog meer, *helpt* zelve!" ... Maar om te helpen," vaart de opgetogen redenaar voort, » moet men de *Openbaring Gods in den Bijbel gelooven*, ze in den voortgang van het gansche menschengeslacht ook gelooven, en alzoo natuurlijk steeds en overal op het groote middelpunt terugkomen, waarom alles draait en zich beweegt —

JEZUS CHRISTUS, den hoeksteen en erfgenaam, den grootsten afgezant, leeraar, mensch en voorbeeld, maar ook naar zijnen persoon den hoeksteen der zaligheid, waarop wij alles moeten zamenvoegen, wat de andere wereld bewaren zal." — Terwijl de rigting des tijds daar op uitging, om het Godsdienstonderrigt van de *geschiedenis* los te rukken, en deze ten hoogste slechts als eene verzameling van voorbeelden tot de zedeleer aan te wenden, zoo weet daarentegen HERDER het niet genoeg aan te bevelen, dat *geschiedenis der Godsdienst* de grondslag der godsdienstige opvoeding was, waarop alles gebouwd moest worden. Uit den levenden zaadkorrel der *daadzaken*, der *geschiedenis*, groeit bij hem het schoone gewas Gods op; deszelfs bodem is Openbaring, deszelfs innig sap en kracht is geloof. *Verklaring des Bijbels* moet daarom de hoofdbezigheid des predikers zijn; niet het bloot prediken over de zedeleer en het redeneren over dezelve. » Is zedeleer," zegt hij, » de hoofdzaak des predikers, en eenigermate Bijbel en rede van JEZUS slechts citatum (of aanhaling), wat zoo van God komt, als eenigermate alle waarheid van God komt, — vaarwel dan Christendom, Godsdienst, Openbaring — de namen worden hoffelijke maskers, en dat is in zoo verre alles." Dan, meende hij, kon men even zoo goed uit SENECA en EPICTETUS. als uit den Bijbel prediken. — HERDER keurde het daarom ook in hooge mate af, dat men de geestelijke welsprekendheid naar de wereldsche heidensche voorbeelden inrigtte, eenen DEMOSTHENES en CICERO navolgen wilde, die toch met geheel andere dingen te doen gehad, geheel andere toehoorders voor zich gehad

en met een geheel verschillend doel gewerkt hadden. Hij verwierp daarom al die theoriën der kanselwelsprekendheid, waarmede juist de toenmalige letterkunde zich begon op te vullen, als eene armzalige uitvinding des tijds. Hij zelf hield zich, wanneer hij predikte, met versmading van alle kunstpralerij aan den eenvoudigen vorm van Bijbelverklaring, aan den oudsten vorm, de *homilie*. Zijne verschijning op den kansel had, volgens de getuigenis van diegenen, welke hem gezien en gehoord hebben, iets buitengemeen indrukwekkends, ofschoon hij geenszins met uiterlijke gebaren zich ophield, integendeel bijna bewegingloos daar stond; maar de uitdrukking der stem moet krachtig geweest zijn. Hooren wij daarover een onpartijdig getuige. Een vernuftig schrijver van dien tijd, HELFRICH PETRUS STURZ, een man, die met HERDER's schriften niets minder dan instemde, schrijft in een brief het volgende (*): » Ik heb HERDER te *Pyrmont* hooren prediken, en ik wenschte, dat hem alle goede Christenen hoorden, die hem, op het gezag hunner woordvoerders, zoo orthodox hatten. Onze aanzienlijke vergadering was juist niet tot het aannemen van de godsvrucht der eerste Kerk gestemd, en toch — gij hadt het moeten zien, hoe hij al het opbruischen van verstrooijing, nieuwsgierigheid, ijdelheid in weinig oogenblikken boeide, tot op de stilte eener Broedergemeente. Alle harten openden zich, elk oog hing aan hem en verheugde zich met ongewone tranen, slechts zuchten van het gevoel ruischten door de bewogen vergadering. Lieve! zoo predikt niemand, of de

(*) Biographie, II, S. 254, 255, Aanm.

Godsdienst ware allen, wat zij eigenlijk zijn moest, de vertrouwdste, dierbaarste vriendin der menschen. Over het Evangelie van den dag stortte hij zich uit, geheel zonder dweeperij, met de opgeklaarde, hooge eenvoudigheid, welke, om de wijsheid der wereld te overvliegen, geene woordfiguren, geene kunsten der school behoeft. Daar werd niets verklaard, dewijl alles bevattelijk was, nergens de Godgeleerde bovennatuurkunde aangeroerd, die noch leven, noch sterven, maar des te bondiger twisten leert. Het was geene Godsdienstoefening, geen in drie slagen gedeeld aangrijpen van de verstokte zondaars, of hoe de courantartikelen uit de kanselfabriek alle ook heeten; ook was het geene koude Heidensche zedeleer, die slechts SOCRATES in den Bijbel opzoekt, en alzoo CHRISTUS en den Bijbel ontbeeren kan; maar hij verkondigde het door den God der liefde verkondigd geloof der liefde, dat leert verdragen, dulden, volharden en hopen, en onafhankelijk van alle vreugde en lijden der wereld, door eigendommelijke rust en tevredenheid beloont. Zoo dunkt mij, hebben de leerlingen der Apostelen gepredikt, welke niet over hunne dogmatiek verhoord werden, en alzoo ook niet met systeems- en compendiumswwoorden, als kinderen met rekenpenningen speelden. Gij weet, hoe ongelijk ik met HERDER als *Schrijver* denk: wij gaan slechts een klein eind wegs, met elkander, zoo ijlt hij van mij, schitterend en snel als een vuurpijl; maar als *prediker* en *mensch* is HERDER een man, en op het kleine eind wegs, dat wij te zamen kunnen wandelen, is hij een mijner liefste reisgenooten." — HERDER bewerkte zijne predikationen niet schriftelijk, hij maakte slechts schetsen, en

naar deze is ook het meeste medegedeeld, wat wij nog onder den naam van predikatie van hem hebben. In allen gevalle zijn HERDER's predikatiën hoogst eigendommelijk en laten zich met geen andere vergelijken. Zijne opzettelijke onthouding van de kanseltaal gaat zoover, dat hij alle uitdrukkingen van het gemeene leven, alle mogelijke vreemde woorden opneemt, zich in het gemeen geheel en al aan de taal van het dagelijksch gesprek aansluit en zelfs ook de scherts haren loop laat. Ja, bij menige zijner predikatiën kunnen wij ons naauwelijks voorstellen, dat zij zoo gehouden zijn geworden. Wilde men ze voorlezen tot stichting, men zoude zich ieder oogenblik stooten, terwijl zij zich voortreffelijk alleen laten lezen. In allen gevalle is HERDER's kanseltaal zoo eigendommelijk, zoo met zijn persoon en de betrekkingen, waarin hij werkte, samenhangend, dat zij geenszins als een model ter navolging voor anderen aanbevolen kan worden. Maar slechts des te meer bevelen zich HERDER's predikatiën door zich zelve aan, zij verheffen zich *boven* dat, wat men modelpreken noemt, want niet het regelmatige, het schoolmatige, maar het oorspronkelijke, het individuele, het karakteristieke is het wat dezelve den voorrang geeft, en dit laat zich nimmer navolgen. — HERDER's predikwijze stond ook in verband met zijn inzicht van de Godsdienst in het gemeen, en ook op *dit* gebied deed zijn reformatorische geest zich gelden. Niets was hem meer tegen den zin, dan ijdel formulierwezen en het ceremoniële, schoon het ook met nog zoo schoon bijwerk omgeven, nog zoo sierlijk opgepronkt ware. » Het is, » zegt hij in een zijner predikatiën, » onder de menschen helaas! reeds

zoo gewoon geworden, aandacht en zieleslaap, vroomheid en traagheid van gedachte te verwisselen, dat niemand met den prediker meer mededenken wil, maar zich door Gods Geest wil laten voordenen." Wat daarom niet in staat was den denkenden geest en de zedelijke kracht des menschen op te wekken, slechts sombere en donkere gevoelens verwekte, kon bij hem geen voorspraak hebben. Het eenvoudigste, meest ware, klaarste en krachtigste was ook in de Godsdienst hem het liefste. Intusschen zag HERDER in de openbare Godsdienst niet eene bloote oefening in het denken of eene drooge instelling der zedeleer, maar zijn dichterlijke zin liet hem ook hier het regte vinden, inzonderheid met opzigt op het kerkgezag en het geestelijk lied. Ik heb mij reeds in mijne vroegere voordragten, wanneer het van PAULUS GERHARD en de geestelijke liederendichters der XVII^{de} eeuw de rede was, op HERDER's oordeel beroepen, en ik moet hier weder hetzelfde herinneren (*). Terwijl toenmaals de meeste Godgeleerden, welke men onder de opgeklaarden rekende, een SPALDING, ZOLLIKOFER, DIETRICH, zich daarmede eene verdienste meenden te verwerven, dat zij de oude gezangen zooveel mogelijk naar de nieuwere denk- en spreekwijze inrigtten, sloeg HERDER, bij de bearbeiding van het Weimarsche gezangboek, 1778, den tegenovergestelden weg in. Hij liet zooveel mogelijk het oude staan, ja behield met opzet de oude en ware lezingen en bragt slechts daar veranderingen aan, waar deze volstrekt noodzakelijk schenen, en om-

(*) Zie Voorl., D. V, bl. 252 v. v. (Er moest het een en ander uit de daar aangehaalde plaatsen hier herhaald worden).

trent deze handelwijs regtvaardigt hij zich op de genoemde plaatsen. » Een waarheids- en harten-gezag (dat zijn zijne gedachten hieromtrent) gelijk de liederen van LUTHER alle waren, blijft niet meer hetzelfde, wanneer eene vreemde hand het naar welgevallen verandert, even min als ons aangezigt hetzelfde blijft, wanneer ieder voorbijganger daaraan snijden, rukken en veranderen konde, zooals het hem, den voorbijganger, behaagde. Wie het ontstaan dezer liederen en de geschiedenis onzer Kerk weet, dien behoef ik het niet te bewijzen, dat zij echte afdruksels van onzen oorsprong en van de zuiverheid onzer leer zijn, en geen gezond en waardig nakomeling zal het geërfde zegel en eereteeken van zijnen stam voor een beeld van de straat weggeven, schoon het ook nog zoo schoon geschilderd ware. De Kerk Gods heeft oneindig meer belang bij leer, bij woord en getuigenis, in de kracht van haren oorsprong en de eerste gezonde bloesem van haren wasdom, dan bij een beter rijm of een schoon en mat vers. Geene Christengemeente komt te zamen, om zich in de dichtkunst te oefenen, maar om God te dienen, zich zelve te vermanen met psalmen en lofgezingen, geestelijke en liefelijke liederen, en den Heere te zingen in haar hart. En daartoe zijn kennelijk de oude liederen veel geschikter, dan de nieuw veranderde of zelfs vele der nieuwe; ik neem daarbij alle gezonde harten en gewetens tot getuigen. In de gezangen van LUTHER, zijne medehelpers en navolgers (zoo lang men nog echte Kerkliederen maken en geen schoone poëzij dichten wilde) hoe is daarin niet alles ziel en leven! Uit het hart ontsprongen, gaan zij tot het hart, ver-

heffen hetzelfde, troosten, leeren, onderrigten, dat men zich steeds in het land der geloofde waarheid, in Gods gemeente, in de vrije ruimte, buiten zijne alledaagsche denkwijze en nietige bezigheden gevoelt. Een geworden met vele anderen, wie *één* belang met ons voor Gods troon brengt, en eenerlei belijdenis, *ééne* hoop, *één* troost bezielt, voelt men zich als in een' stroom naar de andere wereld heengetrokken, gevoelt men, wat het zij: » *ik geloof eene Christelijke Kerk en een eeuwig leven.* » In alle gezangen, die ons deze uitbreiding en verheffing niet geven, die ons niet met het onmiddellijk gevoel der waarheid en der stem eener hoogere wereld vervullen, blijven wij, *waar* wij zijn en *die* wij zijn; zij zijn alzoo billijk bij al het goede dat zij bezitten geene Kerkliederen, zoolang wij betere hebben.... In die oude liederen is de ware stem der eenzaamheid en gebedsstilte uit de binnenkamer, zooals CHRISTUS die wil, en men ziet uit elken regel, dat alleen de zelfgevoelde nood, de eigen ondervonden kommer den vervaardiger van het lied alzoo leert bidden. Zulke liederen gaan in het bedrukte hart, maken het vers van zulk een oud lied waar:

Wanneer ik bid en zing in smart,
 Dan keert de vreugd weér in mijn hart;
 De geest getuigt, dat dit gewis
 Des eeuw'gen levens voorsmaak is.

Hoe menig vermoeid pelgrim der aarde heeft zich dikwijls aan deze gezangen, als aan de stem van God en trouwe getuigen der voorwereld verkwikt, zij zijn hem in het geheugen, in hart en zin

tegenwoordig en komen hem in het uur van kommer gaarne met *dien* regel, in *die* uitdrukking weder voor den geest, waaraan *thans* zijne ziel het meest behoefte heeft. Zou het niet hard heeten, gezangen van *dien* aard te veranderen, d. i. levendige deelen uit het geheugen en de ziel van zoovele brave menschen weg te snijden? Het doet ons leed, wereldsche boeken, die wij vroeger gelezen hebben, die met ons opwiesen, in nieuwe drukken veranderd te zien, dewijl het ons is, als wanneer men ons iets gegeven en weder ontnomen, en alzoo (ons) gevoelig bedrogen had; veel meer doet het ons leed, wanneer deze veranderingen ons onze eerste kinderlijke indrukken van de Godsdienst ontrooven. » Goed moet altijd goed, goud altijd goud blijven. Moet voor de reine verhevene natuur reeds alle kunst wijken, hoe veel meer voor de hoogste edelste natuur, de Godsdienst van God! Zulke gezangen waren speelgenooten onzer schoonste jaren, de reisgezellen onzes levens, de vreugde van ons huis, de vertrouwde troosters in onzen nood; *hij* is een vijand, die ze ons ontroofte, of met iederen regel, die ons eens goed deed en dien wij nu niet wedervinden, een geeselslag geeft. En in het gemeen bevalt toch aan *diegenen*, voor wie de verandering geschiedt, het meeste uit *alle* kerkgezangen, hoe die ook zijn mogen, weinig. Zij zingen ze toch met inwendige verachting of koelheid, dewijl zij in eene andere wereld leven, en om hunnentwil ontroofde men het brood den kinderen? Ik houde alzoo ieder land, iedere provincie voor gelukkig, waaraan men nog hunne oude Godsdienst en hun oud gezangboek laat en eene geheele gemeente niet da-

gelijks of elken zondag met verbeteringen martelt. De liederen van onze Kerk hebben de getuigenis van derzelfver waarde in zich zelve, namelijk de groote indrukken, die zij gemaakt, de voortreffelijke werkingen, die zij bewezen hebben... Doch de beste dank is het, de *oude* tijden en den *ouden* geest in huizen en kerken terug te voeren, daar men nog aan deze gezangen met vroomheid en het gansche hart hing, daar een huisvader geen dag geleefd had, dien hij niet in den schoonen, zingenden kring der zijnen aanving en besloot. Terwijl LUTHER het O. Testament een treurig stom Testament noemt, doch het nieuwe, dat met louter lofzangen aanheft, een vrolijk Testament, waarin men veel zingen en loven moet, waarlijk zoo moeten wij uit dit nieuwe vrolijke wel meer en meer ons in het O. Testament begeven, daar de stem van het geestelijk gezang ons van jaar tot jaar onverschilliger wordt, en al meer en meer zwijgt. God brenge de hartelijke, vrolijke en gemeenschappelijk lofzingende tijden weder!"

Bij dit al was HERDER geen blind en eenzijdig vereerder der oude liederen. Hij gaf toe, dat enkele storende uitdrukkingen, enkele stroefheden in de taal, echter met spaarzaamheid, onbemerkt en van lieverlede veranderd moesten worden. Hij prees ook niet het oude, alleen *omdat* het oud was, en terwijl hij bij het verschijnen der eerste uitgave van het Weimarsch Gezangboek (1778) ten voordeele van het oude gesproken had, zoo waarschuwde hij in de voorrede voor eene der latere uitgaven (1795) tegen het misbruik van het oude. Het ontging hem niet, dat vele dier

liederen, welke onder den druk der Godsdienststrijden en van den dertigjarigen krijg vervaardigd waren, niet dezelfde stemming bij ons vooronderstellen konden, en dat het zelfs onregt ware, zulk eene ons vreemd geworden stemming te willen nasmaken. » Uit heiligen ijver, » zegt HERDER, » hielden ook in de oudere tijden velen zich met het dichten van liederen bezig, die daartoe niet geschikt waren. Zoodra het hun gelukte, de syllaben in rijm te dwingen, en met verborgenheden der Godsdienst of met kruis en lijden, soms ook met eene kernachtige spreuk des Bijbels godvruchtig te spelen, inzonderheid wanneer zij daarbij welgemeende hartelijke bevindingen roerend overdreven, zoo werd hun lied opgenomen en vond bijval. Hier moet het de ernstige zorg van ieder leeraar zijn, zijne toehoorders voorzigtig en bescheiden aan te toonen, wat ook in die oude gezangen hier en daar met den waren zin van het Goddelijk Woord niet overeenkomstig zij, dat het b. v. geene vroomheid zij, met den naam van JEZUSJE of met andere namen van onzen hooggeprezen Verlosser, met zijne kribbe en windselen, met zijn bloed, striemen en wonden te beuzelen, dat de onzalige overdrijvingen der boetangsten volgens kwalijk begrepen woorden van eenige Psalmen even zoo onevangelisch als onwaar zijn, wanneer zij door een ruwen of vrolijken hoop gezongen worden; dat wij, in plaats van over vervolging der vijanden, over kruis en lijden te zuchten en te klagen, onzen vijanden veeleer met stille grootmoedigheid vergeven en ons wachten moeten, dat wij ons zelve onnoodiger en onbedachtzamer wijze geen kruis en lijden op den hals halen; eindelijk

dat alle smalen op dit aardsche leven, alle morrend zuchten over hetzelfde, voor het meest slechts huichelarij en een ijdele woordklank en eene ware misdaad zij; want God heeft ons hier geplaatst en wij moeten zijn wenk afwachten, wanneer hij ons uit dit leven oproept. Voor zulke en andere misbruiken van het heilig gezang moet ieder leeraar zijne toehoorders getrouw waarschuwen. Hij moet aantoonen, dat op andere tijden en onder andere omstandigheden dergelijke uitdrukkingen waar of ten minste verschoonlijk konden geweest zijn, doch dat, daar in het algemeen naauwelijks een uit honderd ze met waarheid nazingen zal, het openbare of bijzondere Christengezang tot iets beters daar zij, dan om dergelijke ijdele woordklanken te behouden. Tot dat einde vergelijke men zulke liederen met de ernstige degelijke gezangen van LUTHER of met woorden en klare aanwijzingen van CHRISTUS en de Apostelen." Zoo wist dus HERDER beide te vereenigen, de getrouwe verkleefdheid aan het goede en kernachtige der oude kerkliederen en toch de regte bezonnenheid, de noodige voorzigtigheid in derzelver gebruik. Omtrent beide laat hij zich op beide plaatsen sterk uit, zoo sterk, dat men bijna gelooven zoude, het gold ook hier, wat wij te voren herinnerd hebben, dat men dikwijls HERDER door HERDER wederleggen moet. En voorzeker hebben wij op de eene plaats HERDER van 1778 gehoord, op de andere dien van 1795. Er is een groot verschil in het doel, dat bereikt moest worden, maar toch geen tegenspraak in de grondbeginselen zelve. Of *moet* niet veeleer beide verbonden worden, wanneer er van het kerkgezang wat worden zal, de regte eerbied voor het waarlijk

degelijke onzer oude kernachtige liederen met de regte tact en zin, die het goud van het schuim weet te scheiden? En terwijl de vroegere tijd der opklaringsperiode daarin gefeild heeft, dat zij het goud miskende, zoo heeft de onze, die naar dit goud weder graaft — en met regt — zich toch steeds in het geheugen terug te roepen, dat niet alles goud is wat er blinkt, en niet alles goed is, alleen omdat het oud en ongewoon klinkt. HERDER wist bij den rijkdom der oude liederen ook het *nieuwe* te waarderen; hij zag het in, dat onze tijd ook zulke liederen behoefde, waarin het nieuwe bewustzijn doorstraalt, op eene natuurlijke, voor onzen tijd gepaste, niet ouderwets nagmaakte wijze. En hij zelf droeg het zijne daartoe bij. Van zijne veelvuldige gedichten zijn er wel is waar slechts weinige voor kerkelijk gebruik geschikt, en ook onder deze zijn de minsten liederen, zooals de gemeente ze zingen kan; het zijn cantaten, hymnen of gedichten in vrijeren vorm over het gemeen. Den eigenlijken kerkliederentoon heeft ook HERDER niet altijd getroffen, dewijl hij juist in een' tijd leefde, waaraan deze toon vreemd was. Navolgen wilde hij niet, en zelf scheppen kan ook de bekwaamste niet, wanneer de tijd hem niet ondersteunt. Eenige veranderingen van oude liederen zijn hem intusschen zeer wel gelukt, en zoo moge dan ook het lied » JEZUS" naar VALENTIJN ANDREAE, dat ons tevens nog eens zijne innigste overtuigingen van CHRISTUS in het geheugen terugroept, de tegenwoordige beschouwing over hem besluiten :

Wees gegroet, Gij sier der bloemen,
 Aller menschen bloem en lust!
 Tot U naadren alle vromen:
 Gods genade, hemelvree,
 Brengt Gij meê,
 Ik kom ook, ware ik gekomen
 Reeds voor lang, en hadde rust!

Sedert lang was ik aan 't dwalen,
 Zocht mij rust in valschen schijn;
 'k Voel mijn oog in tranen baden,
 En vol weemoed is mijn hart,
 't Is vol smart;
 Want, 'k zocht U niet op mijn' paden,
 Slechts *mij selv'*, waar 'k ooit mogt zijn.

Kon ik wat ik zocht daár vinden?
 Waar is rust, Uw rust gelijk?
 Geesteskwelling, diepe smarten,
 Bronnen vond ik, zonder drank!
 Zonder dank,
 Martlen zich der menschen harten,
 Martlen vaak zich eeuwiglijk.

In de schepping wil ik wandlen,
 Sprak ik, daar is God gewis.
 Onder bloemen zal 'k Hem vinden,
 Vader van 't gebloemte altijd.
 Waar Gij zijt,
 Laat, o Vader, U daar vinden,
 Hier, o God, zijt Gij gewis.

Overal zag ik de sporen
 Zijner tegenwoordigheid;
 'k Merkte die op hoogte en velden,
 'k Vroeg den kring der shepslen door:
 'k Zag Zijn spoor,
 Zaagt gij Hem? Kunt gij mij melden
 Zijne tegenwoordigheid?

Wees gegroet , Gij roem der bloemen ,
 Beeld van God , der schepping sier !
 Leliën en rozen bloeijen
 Rond U , en Uw doornenkrans
 Is vol glans.

Wat zou 'k verder mij vermoeijen ?
 Dien ik zocht , mijn God , is hier.

Komt tot Hem , o gij vermoeiden ,
 Zwaar belasten , zoekt hier vrij
 Rust , — Hij zal uw geest het leven ,
 Onschuld , liefde , stille kracht ,
 Diepe magt ,
 Ja , Gods rust zal Hij u geven !
 Groote Godmensch — dat geeft Gij.

VIERDE VOORLEZING.

HERDER'S BETREKKING TOT HET PROTESTANTISMUS. —
ZIJNE BEHOUDENDE (CONSERVATIEVE) RIGTING. —
STRENGE GEVOELENS OVER KERKETUCHT, VRIJHEID
VAN DRUKPERS. — ZIJNE BETREKKING TOT DE WIJS-
BEGEERTE. — IMMANUËL KANT EN DE KRITIEK DER
ZUIVERE REDE. — BETREKKING VAN DEZE WIJSBE-
GEERTE TOT HET CHRISTENDOM. — SNEL OVERHAND-
NEMEN VAN HET KANTIANISMUS.

Ofschoon wij reeds in meer dan twee bijeen-
komsten ons met HERDER bezig gehouden hebben,
van uit wiens beeld wij nog een verren gang voor
ons zien, zoo moeten wij bij dit beeld toch nog
eenige oogenblikken vertoeven, eer wij onzen voet
verder zetten. Ja, wij hebben eigenlijk thans
eerst, nadat dit beeld zich aan ons voorgedaan
heeft, het standpunt verkregen, van waar uit wij
HERDER's betrekking tot de *ontwikkelingsgeschie-
denis van het Evangelisch Protestantismus* be-
grijpen, van waar uit wij de vraag ons beant-
woorden kunnen, welken schakel hij ingenomen
heeft in de keten dezer ontwikkeling.

Terwijl wij nu het wezen van het Protestantismus reeds vroeger daarin gevonden hebben, dat de naar vooruitgang, naar steeds grootere vrijheid en klaarheid strevende geest, dezen zijnen weg moedig vervolge, in weerwil van allen haat en verdenkingen van het misverstand, doch dat het ook *bij* dezen vooruitgang naar den eenmaal gelegden zekeren grond rondom zich ziet, dat het niet slechts aan het protesteren in het oneindige zijne vreugde vinde, maar veeleer verbeterde en beschave, dan verstore en zich daarom tegen alle onstuimige en gewelddadige Herden tegen al het revolutionaire, zooveel in het. met bezonnenheid verzet, zoo hebben wij het beeld van een' waren Protestant, van een Protestant, zooals hij paste voor de eeuw, die hij behoorde. Wij hebben in hem een' man der uitgangs en een' man der behouding tevens een man van den nieuwen en een' van den ouder tijd, voor zooverre hij geschikt was juist het oude en nieuwe uit zijnen schat voort te brengen en beide verstandig te bemiddelen. Dit moest ons reeds uit de voorstelling van zijn Godgeleerd systeem en zijner godgeleerde wijze van gevoelen en werken blijken, waarmede wij ons in de laatste bijeenkomst bezig gehouden hebben. Tegenover de onstuimige nieuwigheidszoekers en verlichters is HERDER een oud-geloovig regtzinnige, en tegenover de stijve regtzinnigen een stoutmoedig voorstander van nieuwigheden. Het gemeene Rationalismus zal van hem een mystiek Supranaturalist, en het gemeene Supranaturalismus een gevaarlijk Rationalist maken, waarvoor men niet genoeg op zijne hoede zijn kon. Doch zoo moet het zijn en zal het immer zijn,

waar echt reformatorische geest leeft en werkt. Zoo was het ja reeds bij LUTHER, die tegenover den paus als een vijand van rust en orde, als een oproermaker, en tegenover de oproermakers als een vorstenknecht en geloofsdespoot verscheen. Steeds zullen er lieden zijn, voor wie het ware Protestantismus *te* ver en weder zulken, voor wie het niet ver genoeg gaat. Doch daarom hem zelve van eene karakterlooze onverschilligheid te beschuldigen, ware hoogst onbillijk. Het *ware* midden, waartoe juist het *ware* Protestantismus en waartoe ook HERDER naar zijne geheele verschijning behoort, onderscheidt zich juist van het valsche midden, dat zich wel is waar dikwijls het ware en het regte noemt, daardoor, dat het niet beginsel- en karakterloos tusschen de uitersten rondslingert, maar dat het op een vast, zich zelve bewust standpunt zich voor de uitersten wacht, dat het noch ter regter- noch ter linkerhand afwijkt, dat het niet hard en stuursch elke bemiddeling van zich afwijst, maar daar toegeeft, waar toe te geven is, om daar weder op dood en leven vast te houden, waar vastgehouden moet worden; doch dat het ook *weet*, wat het doet en bij alle schijnbaar toenaderen tot de eene of andere rigting noch deszelfs doel uit het oog, noch het zwaartepunt verliest.

Om nu HERDER's *Protestantsch* gevoelen beter te waarderen, moeten wij hem nog wat langer op het practisch gebied waarnemen, waarop wij hem de laatste maal verlaten hebben. Wij hebben hem als prediker en als godsdienstig liederendichter kennen en ten slotte nog zijne gedachten omtrent het kerklied vernomen. Juist in het laatste

punt is ons zijn echt Protestantsch gevoelen gebleken; aan de eene zijde een *Luthersch* hart, dat zich innig vereenigd voelt met de wortelen van het Protestantismus, één met den levensader der Hervorming, en dat zich het kleinood van het vaderlijk geloof niet wil laten ontrukken door den eersten wind den besten der mode en van den smaak des tijds, doch aan den anderen kant de vrije, open, beraden, onomgekochte blik, die ook de gebreken in het oude, zoowel als het goede in het nieuwe weet te erkennen en die daarom geen beperking kent op het gebied der Christelijke levens- en geestes-voortbrengselen, maar steeds verdere ontwikkelingen in de verre toekomst vooruitziet en afwacht, ja ze mede helpt bewerkstelligen. Doch wij hebben met HERDER als prediker en liederendichter nog niet 's mans geheele practische werkzaamheid doorloopen. Het groote veld van het *bestuur der Kerk*, dat hem als generaal superintendent open stond, het veld van de leiding der kerkelijke zaken en vooral de *hervorming van het schoolwezen*, waaraan ook hij in zijne betrekking en uit liefde mede arbeidde, blijven ons nog te beschouwen over. Op dit veld treedt ons de *behoudende*, de het oude en beproefde *voorstaaude* geest van HERDER in zijne gansche grootheid tegen, tegenover een' tijd, welke niet vroeg genoeg het oude meende te kunnen opruimen.

Hoe naauwgezet HERDER het met de *zielzorg* nam, weten wij uit zijne betrekkingen te *Buckeburg*. Maar ook te *Weimar*, het geestig en smaakvol *Weimar*, waagde hij het ten voordeele van de oude uit de mode geraakte instelling der *kerketucht* te spreken. En hier stelde hij zich

terstond op den regten bodem van het oude en beproefde Protestantismus. Wat had de Hervorming anders noodzakelijk gemaakt, dan de aflaat? het afkopen der zonden voor geld? Wat nu toenmaals van den paus en de Roomsche Kerk uitgegaan was, dat ging thans uit van den zich veel inbeeldenden ijdel en tijdgeest. Velen der rijken en beschaafden meenden ook thans met geld en geldboeten zich van de kerketucht te kunnen loskopen. Daartegen protesteerde HERDER. — » Kerkelijke boete en kerkelijke censuur, » zoo laat hij zich (onbekommerd over het oordeel der opklaringszuchtige menigte) hooren (*): » Kerkelijke boete en kerkelijke censuur in den zuiver Bijbelsch-Apostolischen zin genomen, daar openbare ergerissen van de gemeenschap der Kerk uitgesloten zijn en wederkeerende berouw hebbende zondaars in de zoodanige weder opgenomen worden, kan mijns bedunkens noch afgeschaft, noch in iets anders, dan hetgeen zij zijn moet, veranderd worden, zoo lang de Bijbel daar is, en wij in het derde artikel eene gemeenschap der Heiligen, welke in de vergeving der zonden plaats vindt, gelooven — of schijnen te gelooven. Daarvan moet geen stand uitgesloten, niemand ontslagen zijn; want in de Christenheid is geen stand. Soldaat, hoveling, vorst en minister zijn Christenen; geene zonde kan voor geld afgekocht worden en geen vorst kan zonden uitzonderen en bevoorregten.”

Zoo streng HERDER op dit punt dacht, even zoo streng dacht hij ten aanzien van de teugelloosheid der drukpers en van het misbruik der zoogenoemde

(*) Biographie, II S. 149 ff.

vrijheid van onderwijs. Het moge thans, nu *het vrije woord* en *de vrije drukpers* de leus eener onmatig hervormende partij geworden zijn, niet geheel ongepast zijn, HERDER's gedachten over dit punt te vernemen. » Dat alles, wat zich wetenschap noemt, » zegt HERDER (*), » zonder opzigt en besturing in den staat zijn moet en zijn mag; ik geloof, geen oud wetgever zou van deze vrijheid begrip hebben. Onloochenbaar is het toch, dat er misbruiken der wetenschappen bestaan, die zich met niets dan vermetelheid, ongebondenheid, teugelloosheid verschoonen kunnen, en alzoo gewis de zeden of de denkwijze eener maatschappij schaden. Wie openbaar godslasteringen, of hetwelk even veel is, lasteringen tegen de gezonde rede, eerbaarheid en deugd verontschuldigen wil, verontschuldige, ja prijze ze zelfs; den Staat staat het niet slechts vrij, maar hij is er toe gedwongen, zijne leden daartegen te beschermen en te behoeden. Over zekere punten der gezondheid en gelukzaligheid in het denken zijn alle menschen het eens; van dezelfde moet zich de regering niet laten verdringen, of zij gaat zelve onder. En dat te meer, daar het zaad van zulke insekten reeds bederf toont, dat daarnaar begeerig is en dikwijls niet anders dan met de verrotting van het geheel eindigt. Een ligchaam, waaruit de besturende geest wijkt, waarin de pols stil staat en het gevoel van zich zelf ophoudt, is onfeilbaar de prooi der verrotting. Laat ons stellen, dat godslasterlijke, weelderige,

(*) In het degelijk geschrift: Vom Einfluss der Regierung auf die Wissenschaften. Werke zur Phil. und Geschichte, Bd. VII, S. 423.

schandelijke schriften in een Staat *geoorloofd* zijn, op wie zullen zij werken? Op niemand anders dan het zwakke, kranke, ongewapende deel van denzelven, en juist daar is derzelver werking het allerschadelijkst. De welvoegelijke man, de denkende, eerbare, arbeidzame medeburger werpt dergelijke dingen verachtelijk weg, voor hem behoeft men niet bezorgd te zijn. Maar de lediggaande wellusteling, de zwakke vrouw, de onervaren jongeling, ja veelligt zelfs het onschuldig kind leest ze; hoe fijner, schooner, innemender zij zijn, des te liever lezen zij de zoodanige, en juist door deze teedere deelen van den Staat wordt het meest bedorven. . . . *De Staat is de moeder van alle kinderen*, zij moet voor de gezondheid, sterkte en onschuld van allen zorgen.” — » Iedere wetenschap,” vaart HERDER voort, » heeft haar misbruik. . . . *De wijsbegeerte kan zoo dwaas redeneren, de kritiek zoo onbeleefd, vermetel en ondeugend*, de geschiedenis zoo valsch en scheef in de toepassing, het boeken schrijven zoo veracht, slecht en dagloonerswerk worden, dat het der regering niet altijd onverschillig blijven mag, zoovele talenten misbruikt, de ware wetenschap zoo in verval, de valsche zoo vooruitgaande, aan gene zooveel hinderpalen in den weg gelegd, voor deze zooveel sluiphoecken geopend, om ten laatste alle goede werking der letterkunde bedorven te zien.” —

Wien is het niet, alsof HERDER met deze woorden van uit *onzen* tijd tot *onzen* tijd sprak? Ik ten minste kan hierin evenmin als in zijne gedachten over leesbibliotheeken en schouwspelen, welke hij beide aan eene strenge censuur onderwerpen wilde, iets illiberaals vinden en kan daarom ook GERVINUS

niet toestemmen, wanneer hij in zijne volksletterkunde der Duitschers (*) deze en dergelijke strafredenen van HERDER met de bulderende polemieken der oude generaal superintendents uit de XVII^{de} eeuw vergelijkt. Ik erken daarin wel is waar ook iets van dien geest, doch dat juist mede tot den geest van het Evangelisch Protestantismus behoort, den geest van tucht, van orde, van wettigheid; ja, ik erken daarin den geest van LUTHER. En hierin *wist* HERDER dat hij het eens was met LUTHER, en op *zijne* stem beriep hij zich (†) met het beste geweten, wanneer het zaak was, aan te toonen, dat *verandering* van regering nog geene *verbetering* van regering, de heerschappij van het volk de ergste tirannij was en dat juist de dwaasheid der Duitschers daarin bestaan zou, het den Italianen niet na te doen, wanneer het gold, trouw en geloof en de oude tucht en zeden te behouden. Met regt zocht HERDER de goede gezindheid des volks van onder op te bouwen en den grond daartoe in de scholen te leggen; want de opvoeding is hem de drijfkracht der volken.

HERDER's *paedagogische* gevoelens, welke hij bijzonder in zijne schoolredenen ontwikkelde en waarin hij geenszins de alles opklarende philanthropie huldigde, zullen wij eerst later gelegenheid hebben te beoordeelen, wanneer wij van de omkeering in het gemeen spreken, welke op het gebied der *opvoeding* in de laatste tientallen der eeuw plaats vond. Nu verlaten wij voor eenigen tijd HERDER, zonder hem echter geheel uit het oog

(*) Bd. IV, S. 481.

(†) Briefe zur Beförderung der Humanität, X S., 352 ff.

te verliezen, want nog meermalen zal hij ons als eene reeds bekende grootheid daartoe dienen, om andere grootheden vergelijkend aan hem te meten, om door hem, dien wij aan den ingang van den hof geplaatst hebben, het regte pad weder te vinden in de verschillende doolwegen van denzelven.

Wij knopen thans onzen draad aan iets anders aan. Daar wij, gelijk ik bij den aanvang aange-toond heb, den gang der *nieuwere Deutsche wijsbegeerte* zullen te volgen hebben, zoo moeten wij nu ons daarheen wenden, waar deze ontwikkeling haren aanvang genomen heeft, tot KANT. Het kan veelligt verwondering baren, dat ik thans eerst van KANT spreke *na* HERDER; want waren ook beiden tijdgenooten, zoo was toch KANT de oudere, hij was toch de leermeester van HERDER geweest. Doch ik heb dit met opzet gedaan, in zooverre juist HERDER toch niets minder dan een eigenlijk leerling van KANT was, veeleer als tegenstander tegen hem optrad, en in zooverre hij met zijne geheele vorming meer nog in den invloed en de herinneringen van den ouden tijd wortelde, dan KANT, die zich zooveel in hem was, daarvan los-rukte. Daarbij had HERDER, ofschoon de jongere, zich toch reeds vroeger een letterkundigen naam gemaakt, eer de kritiek van KANT algemeen opzien verwekte, zoodat hij als schrijver toch den voor-rang heeft. Doch eindelijk — en dit is de hoofd-grond — scheen mij HERDER's persoon veel geschik-ter om de reeks te openen, dewijl dezelve *als* zoo-danig veelzijdiger en belangrijker is, terwijl bij KANT meer het van den persoon afgescheiden stel-sel bij ons in aanmerking zal komen. Doch om met een *stelsel*, d. i. met iets levenloos, afge-

trokkens te beginnen, hield ik bedenkelijk. Ik wilde eerst een grondslag bouwen, en dien gaf ons juist HERDER. Nu eerst mogen wij, door hem verwarmd en gesterkt, tot het marmeren borstbeeld van den grooten denker toetreden.

IMMANUËL KANT, geboren den 22sten April 1724 te *Königsbergen*, zoon van een' zadelmaker, kreeg van zijne ouders eene strenge, en inzonderheid van de moeder eene vroom-christelijke opvoeding. Over deze zijne moeder laat zich KANT zelf dus uit (*): » Zij was eene liefderijke, gevoelvolle, vrome en regtschapene vrouw, welke hare kinderen door vroom onderrigt en door een deugdzaam voorbeeld tot de godsvrucht leidde. Zij leidde mij dikwijls buiten de stad, maakte mij op de werken Gods opmerkzaam, liet zich met eene vrome verrukking over Zijne almacht, wijsheid en goedheid uit en drukte in mijn hart een' diepen eerbied jegens den Schepper aller dingen. Ik zal mijne moeder nooit vergeten, want zij plantte en kweekte de eerste kiem van het goede in mij aan, zij opende mijn hart voor de indrukken der natuur, zij wekte en breidde mijne begrippen uit, en hare leeringen hebben een' steeds durenden heilzamen invloed op mijn leven gehad." Volgens eenigen zou zich de moeder van KANT aan het toenmalig Piëtismus aangesloten hebben, dat ook de prediker SCHULTZ, een der vroegste leermeesters van onzen KANT, huldigde. In allen gevalle mag de streng zedelijke naauwgezetheid, welke ook het stelsel van KANT bij al deszelfs gebreken onderscheidt, even zeer in deze vroegste indrukken der

(*) Bij JACHMANN, *Leben KANT's, Königsberg* 1804, S. 99.

opvoeding, als in den later filozofischen gang van 's mans denkbeelden haren wortel gehad hebben. Zoo had reeds de vader steeds op waarheidsliefde aangedrongen en de leugen als eene *doodzonde* beschouwd en dit heeft zekerlijk invloed gehad op KANT's streng gevoelen, waarmede hij de noodleugen verwierp. Doch de moeder was het, die behalve de waarheidsliefde ook *heiligheid* verlangde, en zoo was dan ook wel (gelijk KANT's levensbeschrijver zegt) de vordering zijner practische rede, om *heilig* te zijn, zeer vroeg de vordering der goede moeder aan hem zelve (*). — Op den raad van den vromen prediker en bestuurder van het gymnasie, SCHULTZ, lieten de ouders den zoon studeren, en SCHULTZ ondersteunde hen daarbij grootmoedig. KANT toonde spoedig een buitengewoon geheugen. Groote plaatsen van klassieke schrijvers kende hij van buiten, ook in de wiskunde maakte hij beduidende vorderingen. In het jaar 1740 betrok hij de universiteit zijner vaderstad. Hij moest zich aan de Godgeleerdheid toewijden, waarover hij ook werkelijk collegiën hoorde; maar zijn levensloop nam spoedig eene andere rigting. Een huisleeraarsplaats op het land, welke hij eenigen tijd bekleedde, kwam niet met zijnen aanleg en zijne neigingen overeen. Hem ontbrak alle talent, om tot de begrippen der kinderen af te dalen, en hij zelf plagt naderhand te verzekeren, dat veelligt geen slechter huisleeraar in de wereld te vinden geweest was, dan hij. Des te meer maakte hij zich het stil landelijk verblijf tot zijne studiën ten nutte, en reeds hier werden in zijnen

(*) BOROWSKI, Leben KANTS, *Königsberg* 1804, S. 23.

geest de grondlijnen tot zijn later stelsel getrokken. De Godgeleerdheid had hij nog niet geheel vaarwel gezegd, hij predikte zelfs een paar maal in landkerken, doch zeide spoedig den kansel en elke geestelijke werkzaamheid vaarwel en wendde zich tot de akademische-loopbaan. In zijne vaderstad teruggekeerd, nam hij in het jaar 1755 de waarheid van magister en begon wijsgeerige voorlezingen te houden. Vijftien jaren bleef hij in deze betrekking van onderwijzend magister, tot hij in 1770 het gewoon professoraat in de wiskunde verkreeg, hetwelk hij intusschen spoedig met dat in de redeneerkunde en bovennatuurkunde verwisselde. Reeds veel vroeger had hij zich intusschen als schrijver doen kennen, het meest in het vak der toegepaste natuurwetenschappen; en ook in de wijsbegeerte had hij bereids zijnen eigen, van de tot hiertoe gevolgde Wolfiaansche methode afwijken den weg ingeslagen. In het jaar 1787 werd hij lid der koninklijke akademie te *Berlijn*; andere onderscheidingen vielen hem minder ten deel, dan menig' ander' geleerde van zijnen tijd, hij hechtte daaraan ook geene bijzondere waarde. Zijn leven was in het gemeen een hoogst eenvoudig, aan uiterlijke gebeurtenissen schier arm leven te noemen. Groote reizen had hij nooit gemaakt; hij verwijderde zich nooit meer dan zeven mijlen van *Koningsbergen*; behalve deze kende hij geene grootere stad; zelfs in het naburig *Dantzig* kwam hij nooit. Hij bleef ongehuwd; ook zijne naaste bloedverwanten, zijne broeders en zusters zag hij weinig; slechts eenige uitgelezene en beproefde vrienden verzamelde hij rondom zich; overigens leefde hij met zijnen bediende volgens eene stren-

ge dag- en huisorde, waarvan hij niet ligt afweek. Voor schoone kunsten toonde hij weinig zin. Noch schonk hij aan schilder- en plaatwerken opmerksaamheid, noch beminde hij muziek. Deze hield hij voor verderflijk tijdverdrijf. Jonge dochters, meende hij, deden beter, bij een' kok zich in de kookkunst te laten onderrigten, dan muziek- en dansuren te nemen. Van de kookkunst hield de groote wijsgeer in het gemeen niet weinig. Hij onderhield zich het liefst over deze met vrouwen, terwijl hij wijsgeerige gesprekken met dezelve vermeed. Ook het omberspel was hem aangenaam en in gezellige kringen ontwikkelde hij eene vrolijke, boven alle pedantismus verheven luim en gevatheid. Tegen het einde van zijn leven namen zijne geestkrachten merkelijk af. De man, die aan de denkende wereld nieuwe wetten gegeven had, verviel in een soort van kindschheid, zoodat hij niet eens zijn' naam behoorlijk meer schrijven kon. Nadat hij in het jaar 1794 zijn hoogleeraarambt nedergelegd had, stierf hij den 12^{den} Februarij 1804. Zijn buiten dat mager ligchaam was bij zijnen dood uitgedroogd, als een scherf; het geestvolle blaauwe oog, dat anders de juist niet indrukwekkende gedaante van den man leven bijgezet had, was uitgedoofd — het zielloos omhulsel werd in het graf der universiteitskerk bijgezet.

Wat zijn karakter betreft, zoo wordt ons zijne opregtheid, waarheidsliefde en zijn hoogere zin voor het welvoegelijke geroemd. Ofschoon hij zich bij zijn ongehuwden staat en zijne eenvoudige levenswijze een beduidend vermogen verzamelde, zoo hing hij toch niet aan de aardse geluksgoederen. Een vijand van allen lediggang en be-

delarij, toonde hij zich jegens waardige armen weldadig. De openbare Godsdienst bezocht hij slechts zelden, daar hij die naar zijne geheele denkwijze slechts als uitwendige aansporing tot zedelijkheid beschouwde. Hij geloofde, hij, de meer gevorderde, dezelve niet meer te behoeven, terwijl hij er op aandrong, dat de niet zelfdenkende, zich niet zelve opvoedende menigte van de instelling der Kerk gebruik zoude maken. Hij achtte daarom alle Godsdienstige inrigtingen uit overtuiging, gelijk hij ook bij al zijne vrijzinnige begrippen over staatsinrigting, echter een naauwgezet vriend der openbare orde bleef en alle gewelddadige omwenteling verfoeide. Zijne godsdienstige overtuigingen zullen wij nader in verband met zijn stelsel beoordeelen. Hier slechts zoo veel. » Mijne heeren! » zeide hij eens, » ik vrees den dood niet, ik zal weten te sterven. Ik verzeker het u voor God, dat, wanneer ik in dezen nacht voelde dat ik sterven zou, ik mijne handen zou willen opheffen, vouwen en zeggen: » God zij geloofd (*)! » Als onverstandige bewonderaars van KANT hem met CHRISTUS op eene lijn stelden, kante hij zich tegen deze afgoderij aan en bekende, dat hij zich voor *dezen* naam diep boog en zich, met Hem vergeleken, slechts voor eenen, Hem naar vermogen verklarenden broddelaar aanzag.

Terwijl ik nu na deze korte karakterbeschrijving, welke bij die van eenen HERDER voorzeker schraal afsteekt, u het *stelsel* ontwikkelen moet, waarop gij veelligt, als op de hoofdzaak, uwe aandacht gespannen hebt, zoo voel ik voorzeker de

(*) WASIANSKI, Leben KANT's, S. 52.

moeijelijkheid der taak, die des te grooter is, als ja KANT zelf er aan wanhoopte, zijne leer naar de algemeene vatbaarheid in te rigten of zelfs ze in beschaafde vrouwenkringen in te voeren. Ik geloof intusschen, dat eene ontwikkeling van het stelsel niet slechts onnoodig, maar dat zij zelfs ter dezer plaatse hinderlijk zoude zijn, en zoo vergenoeg ik mij dan de uitkomsten mede te deelen, voor zoo-verre zij het Godsdienstig en zedelijk leven betroffen; want deze uitkomsten zijn het alleen, welke op de ontwikkeling van het Kerkelijke invloed geoefend en de vorming van het Protestantsch geloof ook bij anderen betroffen hebben.

Terwijl tot hiertoe de Godgeleerden en wijsgeeren van alle belijdenissen op goed geluk over Goddelijke en menschelijke dingen bespiegelingen gemaakt en gestreden en terwijl zij uit onderstellingen, welke zij als zeker en bewezen aannamen, verdere gevolgen getrokken hadden, waarover zij dikwijls in een des te levendiger strijd geraakten, hoe meer ieder geloofde, de waarheid te bezitten, zoo droeg KANT van voren geen lans in *dezen* strijd. Terwijl deze elkander bestreden, ging hij als het ware voorbedacht om de grenspalen heen en onderzocht eerst de kampplaats, of dezelve ook vasten grond had, hij monsterde de wapenen, of zij houw- en steekvast waren en vroeg hoe ver de pijlen reiken en hoe diep de zwaarden snijden zouden. Genoeg, hij onderwierp (naar den voorang van den Engelschen wijsgeer DAVID HUME) het menschelijk denkvermogen zelf aan een nieuw onderzoek, daar hij zich de vragen voorleide: *wat kan de mensch weten?* hoe ver reikt de kracht zijner rede? tot in welke streken draagt zij hem

veilig? hoe ver mag hij zich aan haar bestuur toevertrouwen? — In zijn werk, dat ten titel voert: *Kritiek der zuivere rede*, stelde hij voornamelijk dit onderzoek in, hetwelk hem tot de overtuiging bragt, dat al wat buiten tijd en ruimte, buiten de vormen van ons zinnelijk kenvermogen ligt, geen onderwerp van het zuiver denken zij. Gelijk eens in de zichtbare wereld de ontdekking, dat niet onze aarde het middelpunt van het heelal zij, om hetwelk de zon met al de sterren draait, maar zelve slechts een klein punt in het heelal, dat, gelijk al de overigen van zijne soort, om zijne zon draait, eene niet geringe verdediging voor de menschen na zich sleepte, zoo ook deze ontdekking in het rijk der onzichtbare wereld, in het rijk der gedachten. Nu gold het, de vleugelen der bespiegeling, welke tot hiertoe boven alle hemelen zich uitgebreid hadden, in te trekken, de strijdkrachten, welke men naar alle zijden heen aangewend had, terug te voeren, ze te monstereen, te verzamelen, en *alle* kracht in het eene helder lichtend punt van het werkelijk denkbare als in één middelpunt te vereenigen. En wie zal loochenen, dat in deze verkregen zelfkennis en zelfbeperking der rede een zuiverder gewin lag, dan in alle gewaande veroveringen op een gebied, dat de mensch toch niet in den tegenwoordigen omvang en in de tegenwoordige begrenzing als het zijne verdedigen konde? Het zekere en proefhoudende scheen boven het onzekere, in de lucht gebouwde in elk geval de voorkeur te hebben. Wel is waar liet zich deze ontdekking van KANT niet zoo tot wiskunstige zekerheid brengen, als de vroegere ontdekking van zijnen landsman COPERNICUS, dewijl

men het met geen uitwendig toestel nagaan en zich van geene andere glazen bedienen konde, dan die juist zelve door de Kantiaansche kritiek geslepen waren, de door hem voorgestelde kategoriën (6). Maar slechts reeds, *dat* 's menschen geest tot zich zelve teruggewezen, tot het onderzoek zijner eigen krachten geleid werd, was van groot belang. Het oude opschrift boven den tempel der wijsheid: » *Ken u zelve* » werd als het ware op nieuw ververscht en lichtte als eene den weg wijzende vuurzuil door de duisternis, waarin zoo menige wijsgeeren van den ouden en nieuwen tijd rondgetast hadden. Daarom hebben ook velen KANT den tweeden SOCRATES genoemd, wiens niet weten verder reikte, dan het weten der Sofisten. Al de schoolsche gebouwen eener willekeurig dichtende en te diep navorschende rede schenen door KANT's kritiek in derzelver grondvesten geschokt en ook *wij* kunnen er niet van tussehen, wanneer het om de geschiedenis van het Protestantismus te doen is, in de kritiek van KANT in zooverre iets *Protestantsch* te zien, als zij de aanmatigingen der rede of veel

(6) Zoo men hier door *wiskunstige* zekerheid hetzelfde verstaat als *proefondervindelijke*, gelijk de Schrijver schijnt te bedoelen, kan men zijn gezegde eenigzins, echter nog niet volkomen toestemmen, dewijl de strijd, welke zich van ouds in onze rede ontdekte, doch welke door de Kantiaansche ontleding van het menschelijk verstand volledig wordt opgelost, als de proefondervindelijke bevestiging van dezelve, al is dezelve dan niet voor het ligchamelijk oog evenwel voor het zielsoog zichtbaar, oplevert. Doch voor het overige kan niets wiskunstiger bewezen geacht worden, zonder zelfs eene proefneming noodig te hebben, dan de gemelde ontleding van het menschelijk verstand door KANT, welke zelfs den grondslag voor de zekerheid der wiskunst uitmaakt.

meer de aanmatigingen van het aan de zijde der echte rede getreden verstand met dezelfde vastberadenheid tegentrad, waarmede eens de Hervormers de oude scholastiek bestreden hadden. Jammer maar, dat helaas! nadat de nieuwe scholastiek met de oude gevallen was, spoedig weder eene nieuwe en eindelijk eene allernieuwste in hare plaats kwam, en dat in plaats van het werkelijk zelfdenken het zweren op des meesters woord, het napsen van onverstaanbare spreekwijzen sedert den tijd van KANT erger werd dan ooit (7). — Doch hooren wij eerst hem zelve, en vragen wij, hoe het met zijne wijsbegeerte en hare toepassing op de Godsdienst gemeend was.

Wanneer KANT slechts *dat* als onderwerp van het *zuiver denken* aanduidt, wat binnen tijd en ruimte is, zoo meent hij daarmede niet, dat wat buiten dezelve is niet voorhanden zij, dat er buiten tijd en ruimte niets oneindigs, niets eeuwigs bestond, hetwelk voorzeker eene treurige, de menschen in de eindigheid bannende wijsbegeerte zoude zijn. Neen; hij wil slechts niet, dat men de eeuwigte dingen tot onderwerp van menschelijke onderzoeking en van een geleerd betoog maken zal, en zoo laat hij in den grond het geloof *als*

(7) Ja waarlijk, dubbel jammer mag men dit noemen, dat menschen niet tevreden met de door KANT volkomen ontdekte waarheid ten aanzien van den aard der menschelijke rede, zelve nieuwe uitvinders van iets dat niet verder te vinden was, worden wilden, en daardoor tot hiertoe de volle vrucht van KANT's ontdekkingen verhinderd hebben. Wij leven echter in hoop, dat eindelijk het volkomen inzicht van het ijdele en nuttelooze van al die verdere pogingen aan KANT's zoo zekere en volledige ontdekking, wanneer zij tevens duidelijk zal begrepen zijn, hare volkomene vrucht zal bezorgen.

geloof onaangeroerd, schoon hij de uitdrukking *geloof* niet gebruikt, dewijl hij daarvoor in zijn stelsel geen regte plaats heeft. KANT duidt alzoo *God* en *Onsterfelijkheid* niet als geloofsartikelen aan, maar als vorderingen der *practische* rede, welke hij van de *zuivere* of *theoretische* rede onderscheidt. *God* en *Onsterfelijkheid* laten zich niet in den eigenlijken zin bewijzen; maar van uit het practisch-zedelijk standpunt wordt de mensch naar beide heengeleid. Dat wat voor den mensch *zeker* is, ook binnen de grenzen van tijd en ruimte, dat is zijne *zedelijke* natuur, zijne zedelijke vrijheid, zijn *wil*. In dezen zich zelve bestemmen wil ligt nu voor den mensch de borgtogt zijner onsterfelijkheid en de getuigenis, dat er een *God* is, een vergelder van het goede en kwade. De mensch, een vrij, zedelijk wezen, draagt in zich de roeping overeenkomstig deze zijne zedelijke natuur te leven, ook dan wanneer zijne natuurlijke neiging tot welzijn en gelukzaligheid met zijn pligtgevoel in strijd komt. Deze onafwijsbare zedelijke drang, welke de ongeleerde Christen eenvoudig het *geweten* noemen zoude, noemde KANT wat verheven den *kategorischen Imperatief* (*). Dezen heeft de mensch onvoorwaardelijk te volgen, hij moet het goede doen, louter om het goede, niet eenigermate in uitzigt op tijdelijke of eeuwige belooning of uit vrees voor straf. Daardoor wierd de zedelijkheid tot het *middel* verlaagd, terwijl zij *doel* zijn moet. — Wij hebben reeds herin-

(*) Hij onderscheidt den *kategorischen* Imperatief, waaraan zich niemand met eere onttrekken kan, van den *hypothetischen*, het eigen believen des menschen, de grondstelling van de bloote maxime.

nerd, dat KANT geenszins de onsterfelijkheid en eene eeuwige vergelding loochende. Integendeel vorderde hij zulk eene van uit het standpunt der practische rede en grondde zelfs daarop zijn geloof aan God en Onsterfelijkheid; want juist daarom dat 's menschen streven naar zedelijkheid met de even zoo natuurlijke begeerte naar gelukzaligheid menigmaal in strijd en tweespalt geraakt, zoo moet er wel aan gene zijde eene vereffening plaats vinden; er moet een alwijs, een allerregtvaardigst, allergoedertierenst wezen zijn, dat deze vereffening voltrekken kan en wil. — Maar zoo klaar dit voor de practische rede zich voordoet, zoo onverbiddelijk moet volgens KANT de theoretische rede de vervulling van het zedelijk gebod ook in dat geval vorderen, wanneer er geene zoodanige vergelding plaats vond. De mensch moet onder alle voorwaarden zoo handelen, als het een vrij zedelijk wezen waardig is, en wat hij voor anderen als wet voorstelt, moet het ook voor hem zijn. Onze zedelijkheid mag niet afhankelijk gemaakt worden van beloften en bedreigingen, zij heeft hare waarde in zich zelve. — KANT wilde alzoo de Godsdienst niet als iets overtolligs ter zijde stellen, maar hij wilde de zedelijkheid voorze-ker van haar vrij maken, hij wilde ze op vrije voeten stellen (8). De waarlijk zedelijke mensch

(8) Het kan zijn, dat KANT hier wat al te consequent geweest is; maar zijn stelsel wel begrepen vereischt dit niet volstrektelijk. In zooverre echter moet de zedelijkheid van de Godsdienst onafhankelijk blijven, dat de zedelijke plicht voor zich zelve kenbaar is en vast staat, en niet eerst door het Goddelijk bevel geboren wordt: immers God beveelt niets, dan hetgeen in zich zelve zedelijk goed is.

moest de Godsdienst niet als steun behoeven, zich niet door godsdienstige, maar door rein zedelijke beweegredenen laten leiden. Wanneer deze godsdienstige beweegredenen nu werkelijk niets anders waren, dan hoop op belooning en vrees voor straf (al waren het ook eeuwige straffen en belooningen), zoo had KANT volkomen regt, wanneer hij *daarvan* de zedelijkheid onafhankelijk maken wilde, want ook het Christendom leert ons het goede te doen niet om des loons wille, en het kwade te mijden niet om der straffe wille. Het wil toch niet den slaafschen geest der berekening en der vrees, maar den geest van het kindschap. — Maar juist van dezen kinderlijken geest wil in het Kantiaansche stelsel niets gehoord worden. De kategorische Imperatief is waarlijk niet die geest van het kindschap, waarin wij roepen Abba lieve Vader (9). Dezelve is en blijft, schoon ook geen uiterlijk, willekeurig gegeven gebod, toch altijd een gebod, een bloot » *Gij zult*, » een gebod der ijzeren noodzakelijkheid. De Kantiaansche leer leidt ons wel tot het inzicht, waartoe ook de Apostel PAULUS den mensch leidt, namelijk dat er eene andere wet zij in onze rede en eene andere in onze leden, welke strijdt tegen de wet in onze rede; maar bij den uitroep: ik ellendig mensch! wie zal mij verlossen uit dit ligchaam des doods? klinkt uit dit stelsel geen ander antwoord den

(9) Is de *Kategorische Imperatief*, zooals HAGENBACH boven zelf zeide, niets anders dan hetgeen de eenvoudige Christen *het geweten* noemt, zoo is dezelve wel is waar de geest van het kindschap zelve niet, maar echter even zoo min als het geweten, wel begrepen en wel gebruikt, met dat kindschap strijdig.

vrijen mensch tegen, dan dit: » Geneesmeester, help u zelve!" — Dat KANT de Godsdienst niet tot *steun* der zedeleer maken wilde, wanneer men daarbij aan een bloot uiterlijken steun, aan een steunpunt voor de zedelijk zwakken denkt, daarin moet men hem regt geven. Dit is niet slechts tegen de waarde der zedelijkheid, het is ook tegen de waarde der *Godsdienst*, welke niet slechts als middel dienen wil tot uitwendige oogmerken, niet als bullebak en schrikbeeld voor de goddeloozen, en niet als lokaas voor de begeerlijken. Maar er is een magtig onderscheid tusschen de uitwendige steunsels, waar tegen de boom kommerlijk leunt, en tusschen den *wortel*, waaruit hij de voedende sappen en groeikracht trekt, en waaruit hij met gezonden levenslust opschiet. Dat de Godsdienst deze wortel zij, dat daaruit de zedelijkheid hare zuiverste levensvoorwaarden trekke, dit is eene beschouwing, welke aan de Kantiaansche leer ontbreekt (10). Dat uiterlijke werkheiligheid den mensch niet regtvaardig maakt, hem geen aanspraak geeft op zaligheid, dat *wettigheid* nog geene *zedelijkheid* is, dit heeft KANT voortreffelijk aangetoond. Hierin staat hij geheel op den bodem des Christendoms, tegenover het wettisch Jodendom, geheel op den bodem van het Evangelisch Protestantismus, tegenover de werkheiligheid der Roomsche Kerk en van menige latere zoogenoemde zedewijsgeeren, welke de gelukzaligheid van den

(10) Echter kan zij er zeer goed mede worden zamengevoegd, en is, schoon KANT als wijsgeer en uithoofde van zekere vooringenomenheid, welke meer uit de wijsbegeerte in het gemeen dan uit zijn stelsel voortvloeide, het zoover niet ontwikkeld heeft, echter daarmede zeer overeenstemmende.

mensch als hoogste doel stelden (Eudaemonismus). Hierin heeft hij voortreffelijk opgehelderd. Maar wanneer men dan verder vraagt naar de bronnen der zedelijkheid, naar de grondkracht en de hoofddrijfveer van alle deugd, dan wijst hij den mensch op zich zelven. De het leven werkende genade, de zich aan den mensch mededeelende, hem verheffende en dragende Goddelijke Geest, dat zijn voor KANT dingen, die noch in de theoretische, noch in de practische rede eenigen grond vinden (11). Dat frissche, vrije geloofsleven, zooals het ten tijde der Apostelen de wereld overwonnen en zooals het in LUTHER zich betoond heeft in de dagen der Hervorming, kon voorzeker onder de luchtpomp van den Kategorischen Imperatief niet tot adem komen. Wat de hemel van dat hemelsche onder de menschen gewekt en aangekweekt heeft, dat lost zich hier op in de werkzaamheid van een redelijk, naar onveranderlijke wetten zich bewegend handelen, en er valt iemand daarbij voorzeker het door HERDER gebruikte beeld van een leëman in, welke de leden als op het commando naar de maat beweegt, doch waaraan echter de ziel ontbreekt met den goddelijken vonk. — KANT kent wel is waar een' God en wel een' werkelijken, een' zich zelven bewusten, persoonlijken God, niet eene bloote wereldziel. Maar deze Kantiaansche God is inderdaad slechts te veel buiten deze wereld, behoort te zeer slechts tot de andere wereld; het schijnt toch bijna, als was hij bloot om der toekomstige vergelding wille daar,

(11) Voor KANT, ten opzichte van zijn persoon, dat is mogelijk; maar niet voor zijn stelsel, wel begrepen en vollediger ontwikkeld.

en bleef hij tot zoolang een werkeloos aanschouwer der menschelijke handelingen. De Kantiaansche God is wel de gestrenge Regter, die de weegschaal houdt ten dage des gerigts, maar *hij* is het niet, die aan onze handelingen het gewigt *geeft* (12). Hij gelijkt werkelijk den man in het Evangelie, die maait, waar hij niet gezaaid heeft, die eischt en onverbiddelijk eischt, zonder toch de kracht te geven om aan dien eisch te beantwoorden; want gesteld ook, dat het enkelen waren, die in de redelijke achting voor en in de overwinning van zich zelve het zoover brengen, als de wijze het verlangt, zoo zal dan juist deze enkele slechts des te meer in den wijsgeerenmantel zijner eigengeregtigheid zich inhullen en in zedelijken hoogmoed boven de menigte zich verheffen, terwijl de meerderheid naar de duizelige hoogte opziet, aan het welgelukken wanhoopt, en van zedelijke moedeloosheid overvallen, vergaat. En toch stelt KANT dezen eisch aan *allen*, en stelt dien met ernst, en in dezen ernst, waarmede hij de zedelijkheid van den mensch vordert, en waarnaar hij de *ware* waarde des menschen alleen beoordeelt, ligt iets groots en eerwaardigs (13). Terwijl nieuwere wijs-

(12) Dit is zóó, de zaak in het afgetrokkene beschouwd zijnde; en wij erkennen ook, dat KANT's stelsel van deze zijde het zwakste is. Gelukkig, dat dit gedeelte het eigendommelijke er niet van uitmaakt, eene verdere ontwikkeling toelaat, waardoor alles in het schoonst verband met de geopenbaarde Godsdienst kan gebragt worden.

(13) Zoo stemt dus in dat opzigt de eisch van KANT geheel met die der Goddelijke wet overeen, welke ook geene toegevendheid noch schikking naar 's menschen verkeerde neigingen toelaat, maar daardoor ook juist 's menschen trots geheel ter neder slaat.

geeren 's menschen waarde alleen daarnaar schijnen te bepalen, hoe ver hij het in het *denken* gebragt heeft, terwijl de schranderheid, de dialektische bedrevenheid en bewegelijkheid des menschen, zijn genie bij hen boven alles gaat, zoo is het daarentegen roerend van KANT te vernemen, dat hij de zaligheid van het andere leven niet daarin stelde, om met groote geesten van zijne soort om te gaan, maar met redelijke zielen, waaronder hem ook zijn bekrompen bediende, LAMPE, welkom zijn zoude (*). Daarin ligt iets buitengemeen nederigs, waarlijk Christelijks. Zulk eene uitdrukking zoude ook LUTHER bevallen hebben.

Beschouwen wij nu verder het standpunt, dat de Kantiaansche leer tegenover het Christendom innam, zoo konde men vragen, of niet de overtuiging van ons *niet weten* van goddelijke dingen, van de beperktheid onzer rede tot de aanneming eener *Openbaring* had moeten leiden (14)? Juist dewijl de mensch met *zijne* rede het Goddelijke niet in staat is te kennen, gelijk gij zelf getoond hebt, zoo kon men tot KANT spreken, juist daarom moeten wij toch God dubbel danken, wanneer Hij ons datgene heeft doen weten, wat wij uit ons zelve niet weten. Dit voorzeker nabij liggend besluit hebben ook werkelijk eenige Kantianen gemaakt, om hun wijsgeerig stelsel met het geloof der Openbaring

(*) JACHMANN, S. 123.

(14) Deze redenering des Schrijvers is gegrond. Juist dit is het gebruik, hetwelk wij van de Kantiaansche Wijsbegeerte moeten en ook *kunnen* maken, waartoe zij juist ter regter tijd door de Goddelijke Voorzienigheid is daargesteld; schoon velen ze geheel verkeerd gebruikt hebben, en KANT zelf te dien opzichte achter bleef.

in overeenstemming te brengen, doch KANT zelf niet; want ook het begrip eener *bovennatuurlijke Openbaring*, waarvan deze uitgaan, behoort toch volgens hem tot de dingen, waarvan de rede niets weet. Van waar, zoo vroeg hij geheel in overeenstemming met zijne vooronderstellingen, van waar zou de menschelijke geest weten, dat datgene, wat zich aan hem als eene Openbaring aankondigt, werkelijk zoodanig eene zij? Welke zijn de zekere merkteekenen (kriteriën), waaraan hij zulk eene Openbaring kennen, waaraan hij de ware van de valsche onderscheiden zal? Waar zijn de grenzen van het natuurlijke en bovennatuurlijke? Waar begint het wonder? Waar houdt de natuur op, natuur te zijn? Over al deze vragen heeft de rede geene beslissing, en zoo besliste ook KANT niets (15). De *mogelijkheid* eener Openbaring, van een wonder, laat zich volgens hem noch met zekere gronden bewijzen, noch met zekere gronden loochenen. Doch van de aanneming en verwerping derzelve kan daarom ook het *wezen* der Godsdienst niet afhangen. Daar eenmaal alles op het *zedelijke* aankomt, zoo is ook volgens KANT de *zedelijke* waarde eener Godsdienstleer de maatstaf van hare waarheid en het criterium van elke Openbaring, en dat nu onder alle bestaande Godsdiensten het Christendom het zuiverst aan de zedelijke eischen der rede beantwoordt en het meest er toe

(15) Blijft men alleen bij de bespiegeling, waaromtrent KANT zijn stelsel ter aanwijzing van het onvermogen onzer rede het meest ontwikkeld heeft, zoo is inderdaad het bestaan van wonderen moeilijk te beoordeelen. Doch het practische geeft hier vasten grond, hetgeen wij hier echter niet nader kunnen ontwikkelen en elders door ons is geschied.

bijdraagt, om uitwendig de zedelijkheid te bevorderen, dat gaf KANT met volle overtuiging toe. En wel deed hij niet zoo eenzijdig slechts de *leer* van het Christendom uitkomen, als menige zijner aanhangers, ook de geschiedkundige grondslagen van hetzelfde hadden voor hem gewigt. Zoo was het met den *persoon* van CHRISTUS. Het was goed, meende hij, dat de menigte der menschen aan den geschiedkundigen Verlosser een ideaal had, waarin de zuivere zedelijkheid verwezentlijkt verschijnt en waaraan zij zich houden kon; het was goed, dat er in de kerkelijke gemeenschap eene inrigting bestond, om *datgene* ook voor de menigte toegankelijk te maken, wat de wijze wel is waar ook zonder dat uit de rede put. Het denkbeeld van een rijk Gods op aarde, d. i. volgens KANT's uitlegging van eene zedelijke vereeniging der menschen tot bereiking der hoogste zedelijke doeleinden, was hem van groote waarde, alleen meende hij, moest men het priesterwezen en de uitwendige instellingen in de Godsdienst zorgvuldig van haar wezen afscheiden. — Terwijl een VOLTAIRE met den Bijbel spotte, zoo erkende de diepzinnige wijze daarin een voortreffelijk bevorderingsmiddel van *zedelijke* waarheden. De prediker, de volksleeraar moet dit boek zoo nuttig maken, als hij maar immer kan. Doch er moet hem minder aan gelegen zijn (meent KANT) den oorspronkelijken zin der H. Schrift te doorgronden (wat hij den geleerden Theologant overlaten mag), dan veel meer de H. Schrift naar de gedurige behoefte der toehoorders te verklaren, ook op gevaar van iets anders daaruit voort te brengen, dan het oorspronkelijk gemeende. Dit was nu inderdaad eene

gevaarlijke grondstelling, welke tot de willekeurigste behandeling van den Bijbel aanleiding gaf, en die van alles alles maken liet, wanneer er slechts een zedelijk nut in gelegen scheen (16).

KANT had dit met LESSING gemeen, dat hij in tegenoverstelling van de alles verwerpende neologie des tijds, zelf in de oude kerkdogmatiek nog eene kern van diepere waarheden ontdekte, welke hij aanraadde met verstand te gebruiken. Hij zocht daarom zelfs zekere leerstelsels der Kerk, welke men bereids niet slechts als met de rede maar ook met de Schrift strijdig over boord geworpen had, weder in eere te brengen. Dus was het met de leer over de erfzonde. KANT was een te goed menschenkenner, om met ROUSSEAU te dweepen. Hij kon niet in het philanthropisch gevoelen berusten, volgens hetwelk de mensch van nature goed en onschuldig is. De mensch is veeleer volgens KANT van nature een zelfzuchtig, alleen op eigenbelang en eigen welzijn bedacht wezen. Dat noemde hij het *radicale booze* (17). Het goede

(16) Men moet het gebruik dat KANT zelf van zijne wijsbegeerte ten aanzien van de Godsdienst, door den geest des tijds bedwelmd, gemaakt heeft, wel onderscheiden van hetgeen waartoe zij uit haren aard geschikt is en gebruikt kan en moet worden.

(17) Dus zien wij hier al weder de goede strekking der Kantiaansche wijsbegeerte in zich zelve. Ik heb wel eens gedacht, of KANT door zijne Godsdienstige opvoeding niet meer voor de Christelijke waarheid was ingenomen, dan hij uithoofde van den tijd waarin hij leefde, opentlijk durfde te laten blijken, en daarom aan alles eene meer wijsgeerige gedaante gegeven heeft. Het is toch waar, dat vooral ook zijne zedelijke wijsbegeerte voor de thans hevigst bestreden leerstukken de gunstigste strekking heeft.

is den mensch niet van nature ingeschapen, hij moet daartoe opgevoed, daartoe gevormd worden. Maar voorzeker loopen de Kantiaansche en de Kerkleer hier weder uit elkander, daar volgens KANT de mensch ten laatste toch weder datgene door den mensch worden moet, wat naar de Schrift en naar de Kerkleer door God geschiedt.

Vatten wij het tot hiertoe gezegde te zamen, zoo kunnen wij zeggen: *Christus*, *Christendom*, *Bijbel*, *Kerk* en *Kerkleer* waren voor KANT geen ijdele klanken, zij waren voor hem niet, als voor de gemeene Deïsten, een onderwerp van spot en verachting; neen, zij bleven ook voor KANT onderwerpen van vereering, ten minste onderwerpen, welke hij het ernstig nadenken en het naauwkeurigst onderzoek waardig achtte. Over vele punten sprak hij, de meester, geen oordeel uit, waarover in het vervolg de leerlingen veel spoediger hun oordeel geveld hebben. Hij wilde het niet op zijn geweten hebben, datgene uit het hart des volks te rukken, wat de steun van deszelfs zedelijkheid uitmaakte. Hem bleven deze steunsels, maar voorzeker *alleen* als steunsels, als krukken voor de zwakken, als tijdelijke hefboomen voor diegenen, welke nog niet zelve zich opheffen kunnen. Levendig geworden waren Bijbel, Godsdienst en Christendom in *hem* niet, als b. v. in eenen HERDER, en wat in hem niet levendig was, hoe kon hij het anderen mededeelen (18)? Doch eeren

(18) Het kan zijn, dat het met KANT persoonlijk dus gelegen was. Jammer dat HERDER, wiens persoonlijkheid meer voor eene levendige Godsdienst was geschikt, KANT's ware meening niet grondig begrepen en dezelve door zijne meer geestrijke bevassing het ware leven heeft medegedeeld.

wij het, dat hij het hun niet *ontnam*, ten minste niet met opzet het hun ontnemen *wilde*. Voorzeker kon hij het niet verhinderen, dat niet de leerlingen ook daar opruimden, waar de meester stil stond. Schoon het ook betwijfeld mag worden, dat een der degelijkste leerlingen van KANT, FICHTE, gezegd zoude hebben, dat het Christendom in vijf jaren zich overleefd zoude hebben (*), zoo ontbrak het toch niet aan dergelijke uitdrukkingen van anderen. Terwijl de meer gematigde vereerders er zich mede vergenoegden, hunnen leermeester met SOCRATES gelijk te stellen, zoo verhieven hem de bedwelnde aanhangers boven CHRISTUS, of zij pasten op hem de woorden der Schepping toe: God zeide: er zij licht! en er ontstond — de Kanti-aansche wijsbegeerte (†). Hoe KANT zelve zulke afgoderij van zich afwees, hebben wij gehoord. In het gemeen had hij, gelijk alle waarlijk groote mannen, niet ten oogmerk gehad, eene schaar van aanbidders rondom zich te verzamelen, maar de geesten op te wekken. Tot verscheiden malen had hij het in zijne collegiën herhaald, dat hij zijnen toehoorders niet de *filozofie* wilde leeren, maar het *filozoferen*, dat hij hun alzo niet een reeds gereed stelsel in handen wilde geven, maar hunnen geest in het denken oefenen en hen in staat stellen om zelve het ware te vinden. Maar hoe kon hij den stroom gebieden, die al meer en meer buiten de oevers trad? Het kan verwondering baren, dat eene zoo schijnbaar drooge, afgetrokken

(*) Ten minste spreekt FICHTE, de zoon, dit door G. MULLER in het leven van HERDER aangevoerd verhaal tegen.

(†) Dit voert FICHTE zelf aan, in de levensbeschrijving van zijnen vader.

leer als de Kantiaansche, eene leer, welke veel-
ligt naauwelijks een uit honderd verstond, nog-
tans een zoo grooten aanhang verkreeg. En toch
was het zoo. Het Kantiaansche stelsel of de kri-
tische wijsbegeerte, gelijk men ze noemde, werd
maar al te spoedig tot partijvaan verheven, waarom
Godgeleerden, regtsgeleerden, paedagogen en artsen
zich schaarden. Een bewijs, dat de ideën, zooals
KANT ze opperde, in den tijd lagen, dat hetzelfde,
wat hij in streng wetenschappelijken vorm voordroeg,
op eene onbestemde wijze in de geesten schemerde,
en dat het slechts de tooverwoorden van een stel-
sel behoefde, om de geesten te bezweren, die zon-
der dit tooverwoord in het donkere zouden geble-
ven zijn. Maar gelijk alles ook weder zijne tegen-
stelling en zijne beperking vindt, zoo ging het ook
met de Kantiaansche wijsbegeerte (19), en juist
den man, met wien wij ons vroeger bezig gehouden
hebben, HERDER, zullen wij in de naastvolgende
bijeenkomst onder hare geestrijkste en krachtigste
tegenstanders aanschouwen.

(19) Het is juist door deze stellingen en tegenstellingen,
dat hetgeen — ik zeg niet aan KANT's wijsbegeerte maar aan
de volkomene ontwikkeling derzelve ontbreekt, eindelijk vol-
komen moet worden daargesteld, en zoo de waarheid ook met
behulp van de Openbaring des Bijbels volkomen zal worden in
het licht gesteld.

VIJFDE VOORLEZING.

HERDER'S BETREKKING TOT DE KANTIAANSCH E WIJSBE-
GEERTE. — RATIONALISMUS EN SUPRANATURALISMUS. —
FRANS VOLKMAR REINHARD EN ZIJNE BELIJDENIS.

Dat het *Kantiaansche* stelsel eene omwenteling niet slechts in de Duitsche wijsgeerige wereld verwekte, maar ook op het verder gebied der wetenschap, voornamelijk ook op het gebied der godsdienstige voorstellingen, der kunst, der zedelijkheid, der staatkunde, der opvoeding enz. een' beslissenden invloed oefende, hebben wij op het einde der vorige bijeenkomst opgemerkt, en daar wij tevens niet onopgemerkt konden laten, dat ook hier de modegeest en de zucht naar iets nieuws en bijzonders het getal der aanhangers hielp vermeerderen, zoo ware het toch meer dan onregt, den magtigen aanstoot te willen ontkennen, dien juist KANT door zijne filozofie den geesten gaf. Eene filozofie, welke jonge mannen, als eenen SCHILLER en eenen FICHTE, beide voor eenigen tijd geheel en al voor zich wist te winnen, schoon ook niet op den duur wist te bevredigen, welke over eene halve eeuw de

geesten bewust en onbewust beheerschte, ja, die eigenlijk nog tegenwoordig, nadat zij in de *school* weinig aanhangers meer tellen mogt, onder eene groote klasse van beschaafden en halfbeschaafden haar spoor doet volgen, zulk eene kan niet wel als iets toevalligs beschouwd worden; zij heeft *wereldgeschiedkundig* gewigt en verdient daarom reeds uit dien hoofde met achting genoemd te worden. KANT heeft in zijne kritiek den *denken-*den geest, gelijk hij in de *Duitsche* natie voor alle andere zijne vertegenwoordigers vindt, eene taak gesteld, waaraan de dieper denkenden, de eigenlijke wijsgeeren van beroep tot op den huidigen dag zich afslooven. De beraadslagingen over hem, over datgene, *wat* eigenlijk zijne filozofie uitgewerkt heeft, *waarin* hare verdienste bestaat en waarin hare eigendommelijkheid, zijn nog niet ten einde gebragt, en *wij* zijn het minst geroepen, hierover ons een oordeel aan te matigen, veel minder zulk een te vellen. Het is ons genoeg het groote, het gewigtige te erkennen, waar wij het ontmoeten, en schoon wij ook gevonden hebben, dat de stelling, welke deze wijsbegeerte in de ontwikkeling van het Protestantismus ingenomen heeft, eene *eenzijdige* geweest is, welke in onderscheiden opzigten zich van den levenswortel des Christendoms verwijderde (20), zoo moet daarmede ook *alleen* over deze stelling en betrekking, welke ons *alleen* aangaat, niet over het stelsel zelve, dat

(20) Dit moge waar zijn ten opzichte van het gebruik, dat men tot hiertoe van deze wijsbegeerte gemaakt heeft, doch wij leven in de hoop, dat zij, na vele vergeefsche pogingen om iets beters voor den dag te brengen, in haren waren aard en voortreffelijkheid zal erkend en gebruikt worden.

wij slechts zeer stuksgewijze leerden kennen, een oordeel geveld worden (*).

Doch het behoort tot onze *geschiedkundige* taak, dat wij evenzeer het dweepachtig onthaal, dat KANT bij de eenen zijner tijdgenooten vond in oogenschouw nemen, als ook de tegenspraak, welke hij van de anderen moest ondervinden. Eene eigenlijke geschiedenis van den strijd kan hier niet gegeven worden. Slechts zooveel is reeds van voren te vermoeden, dat even als er eene menigte onzinnige aanhangers bestond, het ook aan onzinnige en geestelooze wederleggingen, aan smaadreuen en verdenkingen van gemeenen aard niet ontbrak. Velen, wier kaartenhuis van kunstige bewijzen KANT wat onzacht omvergeblazen had, moesten op hem verbittert zijn; zelfs de groote schaar van verlichters, die zich in de wijze van een onmatig en breedvoerig redeneren te buiten gegaan hadden, was met KANT niet tevreden; want hoezeer over het geheel zijn stelsel *datgene* hulp bewees, wat de neologie reeds lang gewild had (beperking van het godsdienstige tot het zedelijke enz), zoo was toch de strengere tucht des geestes, welke KANT door zijne kritische methode invoerde, voor menig een ongelegen, en reeds dat hunne namen door den zijnen verdonkerd werden, mogt de ijdel en onder hen krenken. Maar zeker is het ook, dat nevens de gemeene schreeuwers zich ook stemmen verhieven tegen het Kantiaansche stelsel, welke zich van de stem van

(*) Beschaafde lezers, die over het Kantiaansche en de volgende wijsgeerige stelsels uitvoeriger dan het hier geschieden kan, onderrigt willen worden, verwijzen wij eens vooral naar CHALYBAEUS, *historische Entwicklung der speculativen Philosophie von KANT bis HEGEL*. 2 Aufl. 1839.

genen door haar gewigt, door haar aanzien, door haren geheelen toon beduidend onderscheidde. Wij hebben HERDER als een' tegenstander genoemd, en wij zien ons daarom thans reeds in het geval, dat te doen, wat ik in de laatste bijeenkomst aankondigde, namelijk aan zijne grootheid eene andere te meten. Eer wij intusschen het onderscheid van beide mannen doen kennen, laat ons van *datgene* uitgaan, wat zij met elkander gemeen hebben. Het is niet slechts het gemeenschappelijk enger vaderland (beide waren Pruisen), niet slechts de beroemde naam in het gemeen in een merkwaardigen tijd, welke hen verbindt, maar het is ook hun Protestantismus, hun scherp, kritisch zout. Beiden waren Protestantsche geesten, beiden mannen des vooruitgangs, der vrije ontwikkeling; beiden hadden den onmiskenbaren aandrang tot iets nieuws, tot iets beters, beiden wilden den mensch uit de enge grenzen van zijnen gezigtskring, zooals die door geboorte, opvoeding, gewoonte bestond, opheffen tot eene vrije beschouwing van zich zelve, tot het bewustzijn van zijne verstandelijke waarde, tot het bezit en genot zijner menschheid in den edelsten zin des woords. De *mensch* als *mensch*, in zijne zuivere menschelijkheid was beider taak, en merkwaardig, het door HERDER zoo veel gebruikte woord: » Humaniteit » was ook KANT's wagtwoord. Toen zijne ligchaams- en geestkrachten reeds beduidend afgenomen waren, nog bij het laatst verzamelen van zich zelve, vernam men van hem de uitdrukking: » *het gevoel voor humaniteit heeft mij nog niet verlaten* (*) ».

(*) WASIAŃSKI, S. 205.

Dat HERDER, als de jongere, als de voormalige leerling van KANT, omtrent hem de persoonlijke hoogachting behouden heeft, welke hij omtrent alle groote mannen van zijnen en alle tijden had, kunnen wij van zijne humaniteit verwachten. Of zoude hij aan zijn eigen grondbeginsel ontrouw geworden zijn, wanneer hij zegt: » een leerling, die zijnen leermeester vervolgt, draagt de Nemesis op den rug en het teeken der verwerping aan zijn voorhoofd (*).” Neen, wij hebben het reeds in HERDER's leven opgemerkt, dat hij KANT *persoonlijk* hoogachtte. Zelfs de leer van KANT en haar gewigt voor den tijd wist hij naar verdienste te waarderen. Hij nam dezelve tegen onregtvaardige beschuldigingen, tegen een valsch gevolgtrekken zelfs in bescherming. » Valsch is het, zegt hij, geheel en al valsch (+), dat zijne wijsbegeerte van de ondervinding aftrekt, daar zij veeleer *op* ondervinding, waar deze ook slechts plaats vinden kan... heenwijst. Valsch is het, dat hij eene wijsbegeerte voorstaat, welke zonder kennis van andere wetenschappen altijd en eeuwig ledig stroo dorscht, die dat doen zijn niet van zijne gading....” Veelmeer betrof HERDER's berisping het allernaast slechts de eenzijdige aanbidders van KANT, die in plaats van zijne kritiek der zuivere rede voor een' » dorschvloer te nemen, welke het kaf van het wijsgeerig denken van de tarw moest scheiden, haar voor den inhoud van alle menschelijk denken en weten in het gemeen namen.” » Wanneer men,” zegt HERDER geheel Protestantsch, » den omtrek voor

(*) Das Fest der Grazien in SCHILLER's Horen 1795, 11 Stuck, S. 14.

(+) Biographie, II, S. 240.

de zaak zelve, de lijst voor het beeld, het vat, welks voegen hij digtmaakt, voor den vollen *inhoud* van het vat aanneemt, en gelooft dat men alle schatten der kennis hiermede in zich verzameld heeft, welk een misverstand! welk een misbruik!..." De onverdraagzaamheid, waarmede de gestempelde en de niet gestempelde Kantianen van hunne algemeene vierschaar spraken, veroordeelden, prezen, verwierpen, zij is voor het gezonde deel van *Duitschland* zoo verachtelijk geweest, als zij met het verdraagzaam karakter en den verheven waarheidszin van den grondlegger dezer wijsbegeerte strijdig zijn moest....." » KANT's eigen werken (zegt dezelfde HERDER profetisch) zullen blijven. Derzelver geest, schoon ook in anderen vorm gegoten, zal wezentlijk verder werken en leven. Hij heeft reeds veel gewerkt, schier in ieder vak van menschelijke onderzoekingen ziet men deszelfs sporen. Door KANT is een nieuwe prikkel in de gemoederen gekomen, om niet slechts het oude te ziften, maar ook... de eigenlijk menschelijke wetenschappen, zedeleer, natuur- en volkenrecht naar strenge begrippen te regelen. Zeer *heilzaam* zijn deze proeven, zij zullen op werkdadige handelingen invloed hebben, en eens, zoo God wil, zelfs tot aangenomen grondregelen worden." Onbetwistbaar schoon en nuttig ware het geweest (zegt HERDER in de Brieven over humaniteit (*)),

(*) Werke zur Phil. und Gesch., XI, S. 188 ff., waar men tevens eene schoone schildering van KANT vindt: » Ik heb het geluk genoten, een wijsgeer te kennen, die mijn leermeester was. Hij in zijne bloeiendste jaren had de vrolijke opgeruimdheid eens jongelings, die, zooals ik geloof, hem ook in zijnen grijzen ouderdom bijbleef. Zijn open tot

wanneer de zuivere bedoeling van KANT door al zijne leerlingen erkend en toegepast ware geworden. Het zout, waarmede hij ons verstand en onze rede zuiverende gescherpt en gelouterd heeft, de magt, waarmede hij de zedelijke wet der vrijheid in ons oproept, kunnen niet anders dan goede vruchten voortbrengen. Maar — zegt hij op eene andere plaats (*), — terwijl de Kantiaansche wijsbegeerte als een zuurdeeg te beschouwen is, zoo nam de domheid het zuurdeeg voor het deeg zelf, en van daar de onbegrijpelijke wanorde. HERDER meende, dat het eene weldadige onderneming ware, uit KANT's schriften de hoofdstellingen bijeen te zamelen, ze met datgene wat tot hiertoe gefilozofeerd was geworden te vergelijken en zoo een zeker overzicht van datgene te krijgen, wat hij nieuws voorgesteld had, daar toch slechts verblinde Kantianen beweren konden, dat *alles* nieuw was. De billijkheid, de humaniteit scheen hem zulk een arbeid te verlangen. Ook KANT's verdienste zou daarbij

denken gevormd voorhoofd was eene zitplaats van onverstoorbare blijmoedigheid en vreugde, de gedachtenrijkste rede vloeide van zijne lippen; scherts en vernuft en luim stonden hem ten dienst, en zijne leerzame voordragt was de onderhoudendste omgang... Menschen- volken- natuurgeschiedenis, natuurleer, wiskunde en ondervinding waren de bronnen, waaruit hij zijne voordragt en omgang leven bijzette; niets wetenswaardigs was hem onverschillig, geene kabalen, geene ijverzucht, geen voordeel, geen zucht om naam te maken, had ooit voor hem de minste bekoorlijkheid tegenover de uitbreiding en opheldering der waarheid. Hij moedigde aan, en dwong aangenaam tot zelfdenken. Despotismus was aan zijn gemoed vreemd. Deze man, dien ik met de grootste dankbaarheid en hoogachting noem, is IMMANUËL KANT; zijn beeld staat aangenaam voor mij enz."

(*) Biographie, II, S. 229.

niet te kort komen; maar de eenzijdige verheffing van dezelve ten koste der overige was hem wel is waar tegen den zin. — Wat HERDER inzonderheid tegen de alleenheerschappij der Kantiaansche wijsbegeerte, zooals zij nu ook in de Godgeleerdheid de overhand nam, innemen moest, dat waren de ervaringen, welke hij bij het examen van Candidaten te *Weimar* maken moest. » Er kwamen, zoo verhaalt ons HERDER's levensbeschrijver, G. MULLER (*), jonge Godgeleerden tot het examen naar *Weimar*, wier onwetendheid, verwaandheid en vermetele antwoorden HERDER ten deele stuitten, ten deele smertten, terwijl b. v. goedaardige jongelingen hem zelfs zeiden, » wij zijn niet anders geleerd geworden, men leere ons wat beters." Een jonge geestelijke van *Weimar* had zich vóór of na het examen doodgeschoten, uit vertwijfeling over zijne mislukte studie. Een ander talentvol jongeling schreef een opstel tegen de eer en vorderde te gelijker tijd in onstuimige verzoekschriften van het opperconsistorie een geestelijk ambt. Eene teugellooze verwaandheid met honende verachting van al wat eerwaardig was verbreidde zich onder de jongelingen, de heiligste banden der natuur golden bij hen niets meer; ouderliefde, kinderyliefde, liefde jegens echtgenooten waren hun ten spot... Trouw en geloof te houden, daartoe was men niet verbonden, Godsdienst, vooral Christelijke Godsdienst was bijgeloof. Al deze nagelnieuwe wijsheid werd vermetel geuit en vond hare magtige beschermers. Dat smertte HERDER. Ja, het smertte hem voor KANT, en de onwil jegens de dwaze ver-

(*) Biographie, II, S. 225.

eering ging voorzeker dan ten laatste ook gedeeltelijk op den vereerden over. Hij noemde het *klein* van KANT, dat hij niet zelf deze onvoegelijkheid voorkwam, daar hij het toch weten konde, welk misbruik er van zijne leer gemaakt werd. Hij zou toch zelf gezegd hebben, dat hem van al zijne leerlingen slechts één verstaan had, namelijk de hofprediker SCHULZ te *Koningsbergen* (*). En zoo vond HERDER zich dan aangespoord, in zijne *Metakritiek* tegen KANT's kritiek op te treden.

In den letterstrijd zelven kunnen wij ons niet begeven. Het is daadzaak, dat HERDER's *Meta-kritiek* als ook de *Kalligone*, welke insgelijks tegen KANT gerigt was, niet de gewenschte werking deden en dat beide juist niet onder de voornaamste zijner schriften behooren. Bekennen wij het slechts, dat HERDER zich hier op een veld waagde, waarop hij minder te huis was, dan op dat der Godgeleerdheid, der geschiedenis, der letterkunde. De bespiegelende wijsbegeerte was nu eenmaal HERDER's zaak niet. De levendige poëtische aanschouwing ging bij hem boven het begrip. Hij zelf spreekt de afgetrokken wijsgeeren dus aan (†): » moet gij om uws zwakken maags wille het ooft schillen, schilt dan, vergt slechts niet van mij, dat ik de schillen uwer afgetrokkenheid alleen kaauwe. Ik eet het ooft met zijnen aangenamen wollenverf; ik drink den beker met zijnen aangenamen geur.” Zoo spreekt de dichter en wij mogen het gaarne met hem houden; maar daarmede waren diegenen

(*) Eene dergelijke anekdote werd gelijk bekend is ook van een' nieuwer wijsgeer verhaald, terstond na zijnen dood.

(†) Werke zur Phil., VII, S. 55.

niet gediend, die zich nu eenmaal op het schillen toeleiden met het fijne kritische mes. Terwijl deze wijsgeeren de rede als eene zelfstandige kracht, afgescheiden van allen persoonlijk invloed en voorwaarden van het individuele leven beschouwden, terwijl bij hen b. v. het algemeen begrip hooger stond, dan de bijzondere mensch, gelijk hij voor ons persoonlijk leeft, zoo keerde zich HERDER's levendige, poëtische zin tegen deze metaphysische afgetrokkenheid. » De rede, zegt hij (*), is geene oorspronkelijke, zuivere magt, zooals de wijsgeeren wanen, zij is een aggregaat van opmerkingen en oefeningen onzer ziel, eene som der opvoeding van ons geslacht, die naar gegeven vreemde voorbeelden de opgevoede ten laatste als een vreemde kunstenaar aan zich voleindigt. Slechts door opvoeding wordt de mensch *mensch*, en het gansche geslacht leeft alleen in de keten der individuën. Geslacht en soort zijn algemeene begrippen, die slechts in zooverre iets werkelijks zijn, als zij in de *bijzondere* wezens bestaan." — HERDER ging alzoo van de werkelijkheid van het bijzonder leven in deszelfs verband met het gemeenschappelijk leven, van de zinnelijke aanschouwing, van de ondervinding uit, terwijl KANT en de Kantianen van afgetrokken begrippen uitgingen en deze onder zich als cijfers tot eene rekening verbonden. Bij deze verschillende standpunten was eene overeenstemming niet ligt mogelijk. En dit verschil van standpunten, hoe zeer stond dit weder met de verschillende persoonlijkheid der beide groote mannen in verband. HERDER was door het leven, KANT door de school

(*) Ideën zur Phil. der Gesch. der Menschheit, II, S. 199—203.

gevormd. Dat is het groote onderscheid. Terwijl voor HERDER dat schip, hetwelk hem van *Riga* naar *Nantes* bragt, regt eigenlijk de wieg zijner groote ideën werd op de baren der zee, zoo zien wij KANT nooit buiten zijn *Koningsbergen* komen. Terwijl HERDER, ook hierin aan LUTHER gelijk, de muziek boven alles beminde en in hare geheimvolle taal den sleutel vond tot zoo veel, wat het bloote begrip niet vermag uit te drukken, zoo kennen wij KANT's onverschilligheid omtrent dezelve, welke wij bij een' zoo hooggeplaatsten man als KANT, bijna stompheid noemen mogen. Ook voor het overige dachten beiden zeer verschillend over het wezen en de bestemming der kunst. KANT wilde geen poëzij laten gelden, dan de gerijmde, terwijl HERDER juist het rijm maar zelden aanwendde. HERDER's proza was, als dat van LAVATER, dikwijls voor te zeer poëtisch gehouden, terwijl zijne poëzij dan weder somwijlen door prozaïsche plaatsen aan stroefheid leed. KANT verlangde daarentegen (en wel niet geheel ten onregte) een strenge scheiding der poëtische en der prozaïsche spreekmanier. Een poëtisch proza noemde hij dolzinnig. Doch waarin wel het meest het verschil van beide mannen te zoeken is, is dit, dat HERDER met zijne gansche ziel in het *familieleven* wortelde, terwijl KANT die ongehuwd was, tot zich zelven en weinige vrienden beperkt bleef. Van afgetrokken ideën heeft eene *familie* een huisgezin zoo min naar den geest geleefd, als lichamelijk van bloote geregten voor het oog. Het dagelijksch brood, dat voeden zal, moet krachtiger zijn, dan de schrale kost, welke de filozofische keuken aanbiedt. HERDER wist, even als LUTHER, het brood des levens, dat hij

aan de gemeente uitdeelde, ook aan de zijnen uit te deelen en gelijk hij zelf zich als huispriester gevoelde, zoo erkende hij ook met een echt Luthersch hart de hooge bestemming van eene priestersvrouw. » De stand van eene edele trouwe vrouw en *priestersvrouw*, zegt hij, is, zonder eigenbelang en zelfliefde gesproken, de waardigste en schoonste op de wereld, en met goede kinderen moet hij een hemelsche stand kunnen worden.” — Van deze zaligheid wist KANT niets, wien de kookkunst als de triomf van vrouwelijke beschaving toescheen. Naar den geest der kinderen had eindelijk KANT reeds als informator zich niet weten te schikken, terwijl juist HERDER met kinderen kinderlijk wist te spreken. Lezen wij b. v. de brieven, welke HERDER op zijne reis naar *Italië* aan zijne kinderen schreef, zoo wordt ons onwillekeurig LUTHER en zijn HANSJE herinnerd; zoo eigenaardig, zoo hartelijk weet de groote man af te dalen! Genoeg, om ons te overtuigen, hoe het persoonlijk verschil der mannen ook hunne manier van filosoferen wijzigde. — Doch wat zich nu hier in de beide mannen, HERDER en KANT, aan ons voordoet, dat zullen wij in het gemeen in den *tijd* wedervinden, en wel zullen wij zien, dat de levensfrissche, levenskrachtige wijze van HERDER meer en meer terugtrad, en daarentegen de kleurlooze, drooge en afgetrokken beschouwing de overhand kreeg, voornamelijk ook in het Godsdienstige. De tegenoverstelling van het zoogenoemde *Rationalismus* en *Supranaturalismus*, zooals die sedert KANT in de Godgeleerdheid zich deed gelden en tot op onzen tijd (ofschoon thans aan het verdwijnen) stand gehouden heeft, rust wezentlijk op deze, van alle

levendige aanschouwing zich verwijderende, afgetrokken, vormelijke denkwijze, en daar ik mij nu gereed make, om *over deze tegenstelling* zelve, welke een wezentlijk gewigt daargestelt in de nieuwere geschiedenis van het Protestantismus en der nieuwere Kerkgeschiedenis in het gemeen, het noodigste mede te deelen, moet ik uw geduld dubbel op de proef stellen, daar het niet mogelijk zijn zal, daarover te handelen, zonder zelve wat droog en afgetrokken te worden. Daar intusschen de genoemde partijnamen » *Rationalist* en *Supra-naturalist* ” ook in het gewone leven vernomen en dikwijls maar al te onnaauwkeurig en onjuist gebezigd worden, zoo houde ik het voor mijnen pligt, daarover, zoover het mij gelukken zal, de meeningen op te klaren.

Men moet zich herinneren, dat reeds lang vóór KANT, reeds van de tijden der Wolfiaansche wijsbegeerte af, zich in *Duitschland* eene Godgeleerde rigting voorbereid had, welke met voegzaamheid van den Bijbel zocht af te komen of ten minste een billijk vergelijk tusschen rede en Openbaring zocht te treffen. Onze voorlezingen van het laatste jaar hebben ons met die zoogenoemde neologische pogingen bekend gemaakt, en wij hebben reeds daar gezien, hoe niet alle uit dezelfde bron af te leiden zijn, hoe bij de eenen eene achtenswaardige godsdienstige gezindheid, eene opregte waarheidsliefde zich openbaarde, terwijl anderen voorzeker uit ijdelheid of uit eigenlijken afkeer van de strengere geestelijke tucht des Christendoms, aan de nieuwigheidszucht zich overgaven (*). In allen gevalle was

(*) Zie Voorlezingen, D. VIII. Voorlezingen 12—16.

de in deze eeuw plaats hebbende zucht naar Godsdienstige opklaring onbestemd, op geen vast grondbeginsel rustende. De meesten lieten zich bij hun streven, door zeker iets leiden, dat zij gezonde rede, gezond menschenverstand, gelouterden smaak, tijdgeest noemden, zonder zich omtrent dit iets zelve naauwkeurige rekenschap te geven. Men had slechts het gevoel, dat het bij het oude niet konde blijven, en zoo werd op eene onbestemde wijze door den een op deze, door den ander op gene wijze hervormd. Het is nu de onloochenbare verdienste van KANT, dat hij dien opklaringsstroom ten minste in een vast bedijkt bed leidde en daardoor de overstroming zocht te verhoeden, die van de vrijgeestige letterkunde ook *Duitschland* bedreigde. Hoe ver ook KANT zich van het positief Christendom verwijderde, zoo was toch (gelijk ieder billijk mensch inzien zal) zijn streven geheel anders dan dat van eenen VOLTAIRE en van de Encyclopaedisten (*). Terwijl men zich gewend had, het stelsel dezer wijsgeeren, die alle Openbaring verwierpen en zich slechts aan de *natuur* hielden, *Naturalismus* te noemen, zoo wilde KANT het zijne van dit gescheiden hebben; hij noemde het ter onderscheiding daarvan *Rationalismus* (*redeloof*). Zijn Rationalismus moest als het ware in het midden zweven tusschen het ongeloovig Naturalismus en het overgeloovig Supranaturalismus. KANT geeft zelf in zijn geschrift: de Godsdienst, binnen de grenzen der bloote rede, de volgende

(*) In eenige schriften, b. v. den strijd der faculteiten, liet KANT wel is waar ook de spotternij haren loop en werd onbillijk jegens Godgeleerden en Godgeleerdheid.

omschrijving: » Rationalist is diegene, welke bloot de natuurlijke Godsdienst voor zedelijk noodzakelijk, voor pligt verklaart; hij is een Naturalist, wanneer hij het bestaan van alle Goddelijke Openbaring loochent; een zuiver Rationalist, wanneer hij deze wel toestemt, echter beweert, dat hare kennis en de aanneming van haar bestaan tot de Godsdienst niet volstrekt gevorderd wordt, eindelijk een » zuiver Supranaturalist, » wanneer hij het geloof aan dezelve voor onontbeerlijk tot de algemeene Godsdienst beschouwt. » — Intusschen hield men zich niet altijd nauwkeurig aan de door KANT gegevene omschrijving, en tot op den huidigen dag is het nog niet gelukt, eene door allen aangenomen, bepaalde woordverklaring te geven. Daarom is het hoogst gevaarlijk aan zulke namen, die zoo ligt partijnamen worden en waarmede zich zoo ligt valsche nevenbegrippen verbinden, te blijven hangen en bijzondere personen daarnaar te beoordeelen. Ik stem zelfs toe, dat ik altijd slechts met eenigen tegenzin deze woorden gebruik (*), en ook nu doe ik het slechts, omdat de *geschiedenis* het vordert, dat zij *genoemd* worden. Doch ik houd mij daarom ook zuiver aan het *geschiedkundig* verschijnsel zelf, en schilder u het Duitsche Rationalismus zooals het zich sedert het tijdvak van KANT in *Duitschland* uitbreidde, niet naar hetgene het zijn wilde of zijn moest, volgens de benaming en de theorie, maar naar hetgene het was en nog is, zooals het bestond en nog bestaat in het kerkelijk

(*) SCHLEIERMACHER zeide, het was hem immer reeds wonderlijk te moede, wanneer hij de woorden: *Ra-* en *Supra-* daarenen hoorde ruischen!

leven (*), en zoo moeten wij dan zeggen, dat het eene ruwe en ten eenenmale ongeschiedkundige voorstelling zijn zoude, wanneer wij (hetwelk zoo vaak geschiedt) het Rationalismus ronduit met het *ongeloof* gelijk stellen, wanneer wij het als eene jegens het Christendom vijandige rigting aanduiden wilden. Die rigting, zooals ze *VOLTAIRE* en zijn aanhang te voorschijn gebragt hadden, had wel is waar ook in *Duitschland*, inzonderheid in menige voorname kringen hare aanhangers, en wij weten ja hoe *FREDERIK* de Groote die zelf bevorderd had; maar met deze lichtzinnige, spotachtig redenerende, den ernst des levens wegschertsende rigting maakte het Duitche Rationalismus, hetwelk vele der achtenswaardigste predikers en Godgeleerden van dien tijd toegedaan waren, geen gemeene zaak. Terwijl dat lichtzinnige *Naturalismus*, zooals wij het liever noemen, het Christendom in het gemeen geene nadere beschouwing verwaardigde, maar het ten hoogste slechts tot een onderwerp van zijnen spot maakte, zoo verklaarden zich daarentegen de Rationalisten als de redelijke vrienden, als de opregte aanhangers en bevorderaars der Christelijke Godsdienst. Terwijl genen meenden, dat het Christendom opgehouden had te bestaan en ten hoogste nog als een verouderd sprookje de ruwe menigte des volks of wat vrouwen en kinderen

(*) Klaarblijkelijk zijn *KÖHR* en *WEGSCHNEIDER* de eigenlijke vertegenwoordigers dezer rigting, en zoo geloof ik ook, dat wij in hetgeen volgt hunne Godgeleerdheid herkennen zullen, schoon ook het een en ander in de voorstelling mede moest opgenomen worden, hetwelk zij niet belijden, als b. v. de natuurlijke wonderverklaring, welke bijzonder in *PAULUS* haren vertegenwoordiger gevonden had.

konde voldoen, zoo beijverde zich het Duitsche *Rationalismus* het Christendom voor de beschaafden toegankelijk, het ook bij de denkende mannen aangenaam te maken, daardoor dat het hetzelfde naar de vorderingen des tijds inrigtte, het naar de rede, of datgene wat men nu juist rede noemde schikte. Deze vorderingen waren nu wel is waar uiterst bescheiden, en gingen inderdaad niet verder dan die der Naturalisten, alleen dat zij ernstiger gemeend waren en op eene strengere zedelijkheid doelden. En zoo kwam het dan ook bij het Rationalismus zoover, dat in den grond de Godsdienst meer slechts de uiterlijke handhaving tot de zedelijkheid werd, dan de wortel van een dieper Godsdienstig leven, en dat het eigenlijk Godsdienstige tot weinige afgetrokken stellingen teruggebracht werd. *God*, of nog liever Voorzienigheid, *deugd* en *onsterfelijkheid* (vergelding, wederzien) dat waren de lievelingsideën, om welke het Rationalistisch Godsdienstonderrigt en de Rationalistische prediking zich bewogen. Doch inzonderheid wist de zedeleer een breed veld te winnen. Doch met deze namen het de Rationalisten, ten minste de meer edele en betere onder hen, de eigenlijke vertegenwoordigers der rigting, zeer naauw, het was hun in alles opregt ernst. Hoe meer de lichtzinnige Deïsten en Naturalisten het geloof aan eenen de lotgevallen der menschen regelenden, gebed verhoorenden God, het geloof aan eene eeuwige bestemming van den mensch en aan een ander leven zochten weg te spotten, des te ijveriger poogde het ernstiger Rationalismus deze grondslagen van het algemeen welzijn der menschheid en van het bijzondere van ieder individu vast te houden.

Ook de Rationalist vorderde *geloof*, tegenover het verklaard *ongeloof*, alleen verlangde hij een *redelijk* geloof, en dat met regt. Maar nu kwam het er juist op aan, wat men *geloof*, en wat men *rede* noemde, en inzonderheid hing van het begrip der rede ook de zoogenoemde Godsdienst der rede en de Godgeleerdheid der rede af. Reeds KANT had een onderscheid tusschen *rede* en *verstand* gemaakt. Hij had rede dat hoogere in ons genoemd, dat ons boven de zinnelijkheid verheft, terwijl het verstand slechts het zinnelijke kan kennen, begrijpen en verbinden. Maar reeds hem werd voorgeworpen, dat hij ten aanzien van het bovenzinnelijke de grenzen der rede te bekrompen opgevat en ten laatste zelfs slechts een versijnd *verstand* van dezelve gemaakt had (*). De gewone Rationalisten vervielen dan eindelijk in den misslag, om al datgene als *mét de rede strijdig* te verwerpen, wat voor het gewone huisbakken *verstand* niet aanstonds bevattelijk was (+). Daar-

(*) Zie hierover inzonderheid JACOBI in zijne belangrijke verhandeling: Ueber den Versuch die Vernunft zu Verstande zu bringen. (21).

(21) Dit was echter ook alleen in eene misvatting of misbruik van KANT's ware meening gelegen.

(+) Van daar de afkeer van het (gewone) Rationalismus van al het speculatieve, van al het naar binnen gekeerde, mystieke. In de plaats van het echt gebruik der rede, dat in de diepten van het bewustzijn voert, trad zeer spoedig eene rationalistische overlevering, een reeds gemaakt en tot model ingerigt stelsel van denkgeloovigheid, dat juist diegenen welke *niet* denken wilden, de van het denken afkeerigen en dragen tot het denken, als een geschikten mantel zich omhingen, welke hen minder knelde dan de naauwe kerkrok der orthodoxie. Zoo werden WEGSCHNEIDER's *Institutiones* voor menigeen een symbolisch boek,

door werd nu voorzeker de Godsdienst uit haar heiligdom gerukt, het zachte waas van het geheimvolle en wonderbare, dat over hare geschiedenis verspreid is, werd niet zelden met plompe handen uitgewischt, en de groote gestalten, waartoe het alledaagsch menschenverstand zich in zijne nuchterheid niet vermogt te verheffen, werden zelfs tot het alledaagsche overgebracht. Zoo werd dan voorzeker een rede- of veeleer verstandschristendom voorgesteld, dat tot het Bijbelsch, historisch Christendom slechts als een flauwe, dunne schaduwstreep tot een levendig, veelkleurig beeld in verband stond. Het *Rationalismus* wilde zich niet als het ongeschiedkundig Naturalismus van den Bijbel en het Christendom losrukken; het hield zich aan het geschiedkundig gegevene, maar het was toch juist meer slechts een uitwendig vasthouden aan het positieve, dan een ineensmelten met hetzelfde en een organisch doordringen van het uit- en inwendige. Men nam uit den Bijbel, welks Goddelijken oorsprong de eenen onbepaald lieten, terwijl anderen dien ontkenden, alleen datgene aan, wat voor de zedeleer of de natuurlijke Godsdienst bevorderlijk scheen, het overige stelde men ter zijde, of men kunstelde zoo lang aan het geschreven woord, tot men dat er in vond, wat men er in vinden wilde. Inzonderheid moesten een tijd lang de wonderen, waaraan zich de nieuwere verlichting reeds lang gestooten had, het zich laten welgevallen, om op de pijnbank gespannen te wor-

zoo goed als vroeger de formulae concordiae, en de banvloek van Weimar werd even zoo gevreesd, als eens die van Wittenberg, van Genève of van Rome.

den. Dezelve rondweg als ongeschiedkundige ver-
dichtselen en sprookjes te verwerpen, daartoe be-
sloten toenmaals de minsten, hetzij uit werkelijken
eerbied voor de Schrift, hetzij uit vrees voor de
openbare meening. Men overreedde zich alzoo, er
was of op de daartoe betrekking hebbende plaatsen
in het geheel geen wonder verhaald, men behoefde
slechts anders te lezen, anders over te zetten, men
redde zich met Oostersche beeld- en gelijkenis-
spraak, welke men in proza verzwakken moest, of
men beproefde zelfs de onnatuurlijkste *natuurlijke*
verklaringen der wonderen. Wanneer God van den
hemel gesproken had, moest het gedonderd en ge-
bliksemd, wanneer engelen verschenen waren, moest
er eene misleiding van het gezigt plaats gehad heb-
ben. De nieuwere ontdekkingen in de natuur-
kunde, electriciteit, magnetismus enz. moesten in-
geroepen worden, waar de grammatica te kort
schoot, en zoo werd weldra, terwijl men daar-
door den Bijbel aan de spotternij meende te ont-
trekken, zelfs weder aan de spotters een wijd veld
geopend. Dat zagen dan ook juist de meer ver-
standigen en gematigden in, deze gaven de natuur-
lijke verklaring op en lieten de wonderen, als niet
tot het wezen der Godsdienst behoorende, een-
voudig aan hunne plaats. Gelijk de wonderen in
de uitwendige wereld, zoo ging het de wonderen
in de inwendige. Wat de Bijbel aan den Geest
Gods toeschreef en aan deszelfs buitengewone ge-
nadewerkingen, dat was thans juist de werking der
rede. Wedergeboren worden uit den Geest heette
zooveel als een redelijk, zedelijk, een eerbaar en
nuttig mensch worden, en wanneer PAULUS zegt:
ik vermag alles door hem die mij kracht geeft,

CHRISTUS, zoo was dit slechts eene verbloemde Oostersche spreekwijs om te zeggen: ik vermag alles door mijne rede, door de verheffing mijner zedelijke natuur, waarop het voorbeeld van JEZUS aanmoedigend werkt. Wie meer dan dit achter zulke uitdrukkingen zocht, werd als Mystieker, als geestdrijver aangeduid. Dat nu ook de genademiddelen, het *gebed* en de *Sakramenten* meer tot steunsels der deugd gemaakt en de geheele Christelijke Godsdienst tot eene school der zede-leer verlaagd werd, welke de verder gevorderden ontberen konden; dat het eigenlijk stichtelijke, hetwelk in de *gemeenschap des Geestes* ligt, daarbij terugtrad en de kale verstandelijkheid al het beteekenisvolle en zinrijke der eerdienst verdrong, laat zich verwachten. Maar bij dat al zouden wij — ik herhaal het — het Rationalismus onregt doen, hetzelfde van eene openbare of geheime vijandschap omtrent het Christendom te beschuldigen. Dat voor hetzelfde bij zijne verstandelijke denkwijze de persoon van CHRISTUS niet *dat-gene* zijn konde, wat zij van ouds voor het geloof der Kerk was, zullen wij uit het tot hiertoe gezegde van zelf afleiden. Maar JEZUS van *Nazareth*, de gezant Gods, de wijze, vrome leeraar, de verlichter van het Jodendom, die het bijgeloof en het priesterdom der Farizeërs bestreden heeft en den heldendood der overtuiging gestorven is, bleef ook voor het Rationalismus eene hooge, eerwaardige gestalte, die slechts daarom door de ongeloovigen zoo bespot werd, dewijl men dezelve op eene onbehoorlijke wijze met eenen geheimzinnigen sluier omgeven had, welken het Rationalismus geroepen was op te heffen. Wanneer men — zoo

oordeelde het Rationalismus van uit zijn standpunt — alle bepalingen omtrent de hoogere waarde van JEZUS, omtrent zijne natuur, zijne afkomst enz. weglief, en zich eenvoudig aan zijne uitspraken ten aanzien van God en onsterfelijkheid, aan zijne onovertreffbare zedeleer en aan zijn voorbeeld hield, zoo ware daarmee het Christendom meer ge- diend, dan met die leerstellingen. Als den stichter der Godsdienst, als den edelsten der menschen, als dengene, dien de Voorzienigheid boven allen verkoren had, om door hem de wereld door wijsheid en deugd gelukkig te maken, komt hem de hoogste eerbied, de reinste, opregtste dank toe. Naar CHRISTUS wil ook de Rationalist genoemd zijn. Hij ziet in JEZUS zijn voorbeeld. Ook *hij* heeft toch, als een echt Rationalist, het bijgeloof en de instellingen der Farizeërs bestreden en de gezonde rede des volks in hare regten hersteld! In de bergpredikatie, in de zinrijke spreuken en gelijkenissen van JEZUS vindt de Rationalist de heerlijkste aanwinst voor de zedeleer. Het voorbeeld van JEZUS is hem het verhevenste, dat de geschiedenis aanbiedt. Zijn dood is de dood van den zedelijken martelaar, de dood der overtuigings- trouw. Zijne opstanding, waaraan de Rationalist als eene geschiedkundige daadzaak gelooft (*), is

(*) Voorzeker heeft hij het ook hier niet aan proeven laten ontbreken, om de opstanding van JEZUS zoo niet natuurlijk te verklaren, echter als op natuurlijke wijze veroorzaakt te denken. Steeds blijft zij voor hem eene wezentlijke daadzaak, door de Voorzienigheid bewerkt. Van mythen en gezigten houdt zich het echte Rationalismus verwijderd. Dit staat met deszelfs persoonlijk geloof aan God in verband, hetwelk hetzelfde, gelijk wij later zien zullen, van het Pantheïsmus (speculatief Rationalismus van den nieuwsten tijd) onderscheidt.

hem het schitterendst bewijs eener over het werk van JEZUS wakende Voorzienigheid en de duidelijke wenk, dat God juist dezen JEZUS aan de menschheid tot haren leeraar en Zaligmaker gegeven heeft; want ook de Rationalist eigent zich de stelling toe, dat in geen ander heil te vinden is, dan in CHRISTUS, in zooverre de menschen juist door de opvolging van de leer van JEZUS hun tijdelijk en eeuwig welzijn bevorderen, en in zooverre de door JEZUS gestichte Godsdienstige gemeenschap eene door God zelven gewilde en verordende instelling is, om het Godsdienstig leven van ieder in het bijzonder in deszelfs ontwikkeling bevorderlijk te zijn. — Dit is, zonder opsiering, maar ook zonder overdrijving en misvorming, het beeld van het Rationalismus, zooals het zich allernaast in het tijdvak van KANT over een groot gedeelte van *Duitschland* verbreidde, zooals het zich daarna door de Godgeleerde wetenschap verder beschaafde en gedeeltelijk ook louterde, en zooals het nog tegenwoordig, echter meer slechts onder het oude geslacht der Godgeleerden, en ook onder vele beschaafden en halfbeschaafden zijne aanhangers heeft. Het verstaat zich van zelf, dat het hier in het algemeen geteekende beeld in zeer verschillende mengelingen en schakeringen zich vertoonen, zich bij de eenen als een karikatuur mismaken, bij de anderen zekeren graad van denkbeeldigheid verkrijgen, bij de eenen weder in het zuivere Naturalismus terugzinken, bij anderen nader bij de geestiger en levendiger opvatting komen konde, welke eigenlijk als de waarlijk redelijke met regt Rationalismus heeten zoude, wanneer men, gelijk reeds opgemerkt is, zich alleen naar de taal-

kundige afleiding rigten mogt. Gelijk het overigens bij alle partijnamen gaat, zoo ook hier. De meest verschillende werden hier dikwijls onder éénen hoed gebragt; en gelijk er bij de orthodoxen, bij de Mystieken en Piëtisten, vaten ter eere en ter on-eere bestonden, de zoodanige, wie het met de waarheid of met datgene wat zij voor waarheid hielden ernst was en anderen, die slechts met de-zelve speelden, de zoodanige, wie het om het wel-zijn der broederen te doen was en anderen, die slechts hunne eer en hun voordeel zochten, zoo was het ook bij de *Rationalisten*. Er bestaat een Rationalismus van een gemeenen aard, dat men ook wel het gemeene Rationalismus genoemd heeft en een hooger denkbeeldig, dat wij het *humaniteitsrationalismus* noemen mogen, en dit waren toenmaals vele edele menschen en menschen-vrienden toegedaan. Wie het ontkennen wilde, dat er ook onder de Rationalisten aan hunnen pligt getrouwe, ijverige zielzorgers, ernstige, naauw-gezette predikers geweest waren, die vooral zelve datgene zochten te beoefenen, wat zij anderen aan-bevalen, en welke daarom de achting en liefde hunner gemeenten, en van al diegenen, die hun doen en laten opmerkten, in hooge mate genoten, wie dit ontkennen of alles slechts tot verwerpelijke gezindheid van hoogmoed en eigenbelang terug-brengen wilde, die moest menige herinnering der eeuw, menige edele en degelijke namen nitwis-schen, waaraan *wij* nu eenmaal onze achting niet ontzeggen kunnen. Eer men hier op den regter-stoel zitten en anderen veroordeelen wil, moet men zich herinneren, dat ja het individu meest door zijnen tijd bestuurd wordt en dat de tijd zelf

weder gewijzigd is door hetgene denzelven voorafging, dat er overgangsporten in de geschiedenis bestaan, waarin het individu met zijn denken en handelen ingeweven is en voor zulk eene overgangsportie houden wij juist die van het Rationalismus. Echter vertoonde zich die heerschende rigting des verstands toenmaals niet op het gebied der Godsdienst alleen, maar ook op ander gebied. Niet slechts het Christendom, ook andere verschijnselen der geschiedenis werden door dien tijd met eenzijdig verstandsbegrip opgevat. Ook de Godsdiensten van andere volken golden meest slechts als gewrochten eener bijgeloovig woekerende verbeelding, of zelfs van een sluw berekenend priesterbedrog, de poëzij werd wel als kunst behartigd en als tegenwigt tegen het kale proza beoefend; maar de poëzij der natuur, de geschiedenis, de onwillekeurige poëzij, zooals zij in de ziel des menschen woont en uit de geschiedenis der volken zich vernemen laat, werd miskend, en de kunst zelve niet zelden in het gebied van het nuttige en aangename overgebracht. Met even zoo doode, ziellooze oogen werd ja ook door velen de natuur beschouwd, zoodat het verwijt, dat SCHILLER in de afgoden van *Griekenland* aan het *Christendom* doet, veel meer op het Rationalismus terugvalt, volgens hetwelk inderdaad alles in de natuur zich naar onwillekeurige werktuigelijke wetten als om eene spil ronddraait. Ja, wat het opmerkelijkste is, die *Rationalistische*, d. i. (volgens het eenmaal aangenomen spraakgebruik) die afgetrokken verstandelijke, van alle poëzij ontbloote, werktuigelijke denkwijze had zich te dier tijd ook van *diegenen* meester gemaakt, die in

Christelijke betrekking *tegen* het Rationalismus optraden, de zoogenoemde *Supranaturalisten*. Deze, schoon de tegenstanders der Rationalisten op het theologisch veld, stonden echter meest met hen op denzelfden bodem. Ook bij hen was de natuur een dood, door den Schepper eens voor al daargesteld werktuig, ook hun kwam alles ongelegen, wat zich met het verstand niet liet begripen, en wanneer zij er zich ook toe schikten om datgene aan te nemen, wat boven de rede ging, zoo deden zij het niet zoozeer uit *smaak* voor het wonderbare en geheimzinnige en uit *vooringenomenheid* daarvoor, als veel meer enkel uit gehoorzaamheid omtrent het gebod, uit vrees van de majesteit Gods door hun ongeloof te beleedigen. Liever hadden ook zij in den grond eene door en door begrijpelijke Godsdienst gehad; maar daar het nu eenmaal God behaagd had, de hoogere inzichten op eene buitengewone wijze door Openbaring ons te doen toekomen en deze Openbaring door wonderen te ondersteunen, zoo waren zij bescheiden genoeg, hunne rede onder het geloof gevangen te nemen en zich in de geboden noodzakelijkheid te schikken. De natuur was voor hen even zoo dood en ledig van God, even zoo bewegingloos en even zoo ontbloot van eene geestrijke beteekenis, als voor de Rationalisten; alleen namen zij aan, dat God somwijlen in de vaste wetten derzelve ingreep en een rad van het werktuig anders draaide, om een wonder te doen. Doch daar zij de inwendige wonderen des Geestes, de genadewerkingen niet op eene dergelijke werktuigelijke wijze verklaren konden, zoo gaven zij deze insgelijks prijs en naderden met geringe wij-

zigen hunne tegenstanders; alleen dat zij daarbij de leer van de eenmaal plaats gehad hebbende verlossing door CHRISTUS, de leer van de regtvaardiging door het geloof als gegeven leerstelling vasthielden; terwijl hunne van elders ontleende zede-leer onafhankelijk van dit geloof naast hetzelfde zich voegde, in plaats van zich levendig daaruit te ontwikkelen. Als vertegenwoordiger van dit soort van Openbaringsgeloof (Supranaturalismus) verschijnt ons de te gelijk als kanselredenaar beroemde, als mensch en Christen hoogst achtenswaardige REINHARD. Wij willen, om het overige van dit uur nog door een persoonlijk beeld leven bij te zetten, van dezen zeer verdienstvollen man en zijne denk- en leerwijze nog het een en ander mededeelen, waarbij wij ons grootendeels aan zijne eigene belijdenissen houden (*).

FRANS VOLKMAR REINHARD werd geboren den 12^{den} Maart 1753 te *Vohenstrauss*, een markt-vlek in het hertogdom *Sulzbach*, waar zijn vader predikant was. De verstandsrigting was reeds bij den vader doorgaans bij voorkeur heerschend. Eene streng logische, alles naauwkeurig bepalende ver-deeling gold bij hem voor de hoofddeugd eener goede predikatie, en voor deze schoone deugd eener geregelde orde werd dan ook vroeg de zin van den knaap ontvangbaar gemaakt. Deze bragt het van zijn 10de tot 12de jaar zoover, dat hij eene in de kerk aangehoorde predikatie zijns vaders, bij het te huis komen, wat de hoofdzaak aangaat, weder nederschrijven konde. » Van dezen

(*) Geständnisse, seine Predigten und seine Bildung zum Prediger betreffend. 2 Aufl. Sulzb. 1811.

tijd af, zegt REINHARD zelf, was iedere predikatie voor mij verloren, welke of geen plan had of welker plan ik niet in staat was te vatten, en dit was eene hoofdoorzaak, waarom ik voor de meeste predikatiën, die ik in het vervolg op menigerlei plaatsen hoorde, geen smaak krijgen konde." Wij zien alzoo hier reeds een overwigt van het verstand, en wel bloot van het logisch regelend verstand boven de overige gaven der ziel. Een knaap van twaalf jaren, op wien geen prèdikatie eenigen indruk maakt, dan een streng logisch geregelde, terwijl overigens juist in *dezen* leeftijd bijzondere uitdrukkingen en kernachtige spreuken op de verbeelding en het gemoed indruk maken, is steeds een merkwaardig verschijnsel. Dit staat onloochenbaar met verwante verschijnselen des tijds in verband. Of wel een AUGUSTINUS, een LUTHER, een ARND of SPENER, een ZINZENDORF of LAVATER of HERDER iets dergelijks van de indrukken hunner jeugd te vermelden hadden! Van KANT konden wij het ons eer voorstellen. Ook de verdere vorming van REINHARD had voornamelijk eene degelijke *verstandsbeschaving* ten doel. Zijn denkvermogen werd geoefend door de studie der ouden, en schoon ook in den jongeling de zin voor poëzij zich openbaarde, zoo was het toch eigenlijk meest de verstandelijke, bespiegelende poëzij van eenen HALLER, die, gelijk hij zelf bekent, meer op zijne rede dan op zijne verbeelding gewerkt had, en waarvan hij zelfs geestig genoeg, éene zekere droogheid in zijnen stijl afleidde; meer werkte KLOPSTOCK, met wiens *Messiad*e hij op het gymnasie te *Regensburg* bekend werd, op zijne verbeeldingskracht; maar toch slechts eenzijdig op deze, zoolang zij

juist gespannen was, en eenigermate was door de strenge philologische tucht, welke op het gymnasie heerschte, door het latijnsche keurslijf (gelijk REINHARD het zelf noemt) er voor gezorgd, dat deze spanning geene overspanning werd. Nevens de philologische tucht ging op de Duitsche gymnasiën van dien tijd de kerkelijke gepaard, welke zich door regelmatig bezoek van de Godsdienst openbaarde. Doch beide elementen, het heidensch-philologische en het Christelijk-kerkelijke, waren streng van elkander gescheiden, zij kwamen in geene levendige aanraking met elkander, het kwam noch tot eene levendige beschouwing van het Heidendom in de school, noch tot eene levendige beschouwing van het Christendom in de Kerk; beide werd als een gegeven stof behandeld, elk in zijne bijzonderheid, zonder dat bij de meest drooge behandeling, het een zoowel als het ander in beweging gebragt ware geworden, en daarom konden ook beide elementen zonder gevaar naast elkander gaan, zonder elkander te storen, en zoo was het ook bij REINHARD. Den besten schat had REINHARD van huis medegebragt, den *Bijbel*. Dezen had hij reeds als knaap van vijf jaren beginnen te lezen en wel van voren tot achteren, en dit geen dag verzuimd. Deze goede oefening zette nu ook de jongeling op het gymnasie voort. » Naar den Bijbel greep ik, verhaalt hij ons, zoo dikwijls ik mij onderrigten, bemoedigen of troosten wilde, en daar vond ik alles, wat ik noodig had, in zoo grooten overvloed, dat het mij in het geheel niet in gedachte kwam, ook naar andere middelen tot stichting om te zien.” Ja, het is opmerkelijk, dat juist de man, die naderhand langen tijd den

roep van den eersten aller Duitsch-protestantsche kanselredenaars had, tegen het lezen van predika-
tiën afkeer gevoelde, nog opmerkelijker, dat hij
juist omstreeks dezen tijd in zijne roeping om pre-
diker te worden, wankelend gemaakt werd, waar-
van wel is waar ook zijne zwakke gezondheid de
oorzaak was. Nogtans ving hij de Godgeleerde
studie aan op de universiteit te *Wittenberg*. In-
tusschen waren het ook hier weder meer de ge-
leerde dan de *practische* studiën, waarop hij zich
toeleide, en ook hier waren vooral de ouden (de
Grieken en Romeinen) zijne leermeesters. REIN-
HARD roemt het ons voornamelijk hoe DEMOSTHENES
zijn model geweest was bij de studie der wel-
sprekendheid, en wie zal het ontkennen, dat de
studie der ouden van ouds beschavend en loute-
rend ook op den Christelijken redenaar gewerkt
heeft? Dat heeft voornamelijk de gezonde zin der
Hervormers erkend, en de degelijke, van allen
valschen pronk verwijderde taal van REINHARD zel-
ven legt voor het weldadige van deze studie der
ouden de welsprekendste getuigenis af. Nogtans
mag ook hier weder niet ontkend worden, dat de
Christelijke predikatie volgens haren aard toch op
geheel iets anders rust en tot een geheel ander
doel werkt dan de rede van eenen CICERO en DE-
MOSTHENES. Daarop heeft HERDER even waar als
geestrijk gewezen; terwijl REINHARD, gelijk ons
dunkt, slechts te zeer en te slaafsch aan het mo-
del der oude redenaars vasthield. Zoo vormde hij
zijne *zedeleer* grootendeels naar de voorhanden
zedeleerstelsels van eenen ARISTOTELES, ARRIANUS,
SENECA en zocht deze van het heidendom afkom-
stige zedeleer meer langs den weg eener uitwendige

zamenvoeging met de Bijbelsche en Christelijke zedeleer te vereenigen, dan dat hij zich van het Christelijk beginsel, in deszelfs onderscheid van het Heidensche en in deszelfs diepte meester gemaakt had. (De mystieke wijsbegeerte van CRÜSUS, die op zulk eenen zelfstandigen grond doelde, had slechts voorbijgaande op hem gewerkt). —

Bij den rustigen *geleerden* loop, dien REINHARD in zijne Godgeleerde studiën volgde, schijnen in het gemeen die strijden niet plaats gehad te hebben, welke zoo menig jong Godgeleerde in zijne studiejaren door te staan heeft; *hem* was de strijd voorbehouden voor de beslissende jaren der ambtswerkzaamheid.

Nadat hij eenigen tijd aan de universiteit wijsgeerige lessen gegeven had, werd hij namentlijk in het jaar 1782 doctor en gewoon hoogleeraar in de Godgeleerdheid, en thans eerst, nu pligt het vorderde, met eene bepaalde overtuiging te voorschijn te treden en deze voor te dragen, thans eerst doet zich de noodzakelijkheid van den strijd ook in *zijn* binnenste gelden. Thans eerst werd hem de vraag, waarmede hij zich tot hiertoe slechts als met een ander wijsgeerig vraagstuk in de bespiegeling bezig gehouden had, de vraag in welk eene betrekking rede en wijsbegeerte tot de Openbaring staan, tot eigenlijke levensvraag. Hooren wij hem zelven daarover. » Ik tracht, zoo betuigt ons de opregte man in zijne eigene belijdenissen, ik tracht te vergeefs den treurigen, met elken morgen, bij elke voorbereiding tot mijne voorlezingen zich vernieuwenden, dikwijls de hoogste verlegenheid en radeloosheid veroorzakenden strijd te beschrijven, waarin ik mij gewikkeld zag. Voor het denk-

beeld, om voor eene schandelijke dwaling het woord te voeren en de jeugd daarmede aan te steken, sidderde ik. Nogtans waren mij duizend dingen, van welke ik spreken, waarover ik mij verklaren moest, zoo twijfelachtig, dat ik het nog tot geen zekere overtuiging had kunnen brengen. Met tranen in de oogen en met het vurigst gebed tot God, dat Hij mij zoo mogt leiden, dat mij ten minste niets voor Godsdienst en zedelijkheid gevaarlijks ontvallen mogt, ging ik dus, wanneer het uur, dat mij in het collegie riep, reeds geslagen was, dikwijls nog in mijne kamer op en neer, en niet zelden had ik de grootste moeite, te verhoeden, dat mijne inwendige onrust voor mijne toehoorders niet zichtbaar werd. Bij de geheele onzekerheid, welke omstreeks dezen tijd in mijne geheele kennis heerschte, en die mij zelfs *datgene* twijfelachtig maakte, wat ik anders voor onomstootelijk zeker gehouden had, stonden echter twee grondbeginselen onbewegelijk vast, *die* grondbeginselen, om mij in de *wijsbegeerte* voor niets te verklaren, wat met mijn zedelijk gevoel in tegenpraak was, en in de *Godgeleerdheid* niets te beweren, wat met de klare uitspraken van den Bijbel streed. Het laatste, zegt hij, hield mij op een' *middelweg*, waar ik vrijheid genoeg tot onderzoek had, zonder al te ver te kunnen afdwalen. Dat hierbij *een vooroordeel der jeugd* medewerkte, wil ik niet ontkennen. Daar ik den Bijbel reeds als kind gelezen, dien als *Gods Woord aan de menschen* gelezen, en nooit opgehouden had dien zoo te gebruiken, zoo was dezelve mij zoo heilig, deszelfs aanzien was mij zoo beslissend geworden, dat eene stelling, welke denzelven tegen-

sprak, mijn godsdienstgevoel zoo zeer in beweging bragt, als eene onzedelijke bewering mijnen zedelijken zin... Het was voor mij eene *gewetenszaak*, mij in geen strijd met een boek te wikkelen, dat voor een zoo groot gedeelte van ons geslacht een van God zelven afkomstig onderrigt is, welks Goddelijke kracht ik zoo dikwijls in mijn eigen hart ondervonden had, en waarvoor zich mijn gansche gevoel steeds beslissender verklaarde. Ik was nog bovendien in eene Kerk geboren, welke het eigenlijk rijk der Schrift is, waar zij alleen en onbeperkt heerscht, en het gansche leerbegrip bepaalt. Dit scheen mij ook met de Schrift, wanneer men niet aan haar kunstelt en ze met geweld verdraait, veel overeenkomstiger te zijn, dan het leerbegrip van eenige andere Christelijke Godsdienstpartij. Vandaar kwam het dan, dat ik, hoe groot ook de gisting in mijn binnenste was, en hoe lang ik ook met twijfelingen van allerlei aard te strijden had, nogtans het leerbegrip der *Evangelische Kerk* terstond van het begin af niet slechts voordragen *konde*, maar wanneer ik naauwgezet handelen wilde, ook voordragen *moest*. Natuurlijk geschiedde dit in het vervolg steeds grondiger, en met steeds grooter vreugde, dewijl ik mij al meer en meer overtuigde, dat het in deszelfs wezentlijke bestanddeelen de ware leer der Schrift was, en *te* diep in dezelve gegrond, dan dat men die in dezelve miskennen of door kunstige verklaring daaruit verdringen konde." Deze belijdenis des beroemden mans is voor ons nu hoogst merkwaardig zoowel tot de beschrijving van zijn eigen karakter als tot die van het karakter des toenmaligen tijds en voornamelijk van dat zooge-

noemd Supranaturalismus, waarvan wij te voren zeiden, dat het meer uit naauwgezetheid, dan uit vrije, innige neiging tot het geloof aan Bijbel en Openbaring beleden was geworden. Die naauwgezetheid is zeer vereerenswaardig, en vereerenswaardig die belijdenis van den strijd, welken het opregt gemoed door te staan had. Maar eene vrolijke zegepraal volgde toch op dezen strijd niet. Er werd meer een vreedzaam vergelijk met den Bijbel getroffen, dan dat het tot een vrolijk bewustzijn, tot een regt genot van deszelfs heerlijkheid gekomen ware. Een *vooordeel* der jeugd noemt REINHARD zelf zijnen eerbied voor de Schrift; hij houdt het voor gevaarlijk, voor hagchelijk met haar in strijd te geraten, hij gaat voor haar, zoo goed hij kan, uit den weg, en hoe vertrouwd hij ook met haar van jongs af is, hoezeer hij den weldadigen invloed van dezelve op zijne gezindheid roemt, zoo is zij hem toch meer eene vreemde magt, welke hij niet beleedigen, waarmede hij het niet bederven, dan eene vriendin, welke hij om geen prijs verlaten wil. Ten minste ligt er in die belijdenis (hoe vrij en openhartig die ook is) iets pijnlijks, meer aan het opregt geweten afgeperst, dan dat het vrij uit het hart vloeiide. De Bijbel heeft daarbij meer eene negatieve, ontkennende, dan eene positieve, bevestigende waarde. Dezelve is meer beperking, tegenover de navorschende willekeur, dan dat dezelve de levendige bron ware, waaruit het gemoed met vreugde put. Niet alsof de vrome, opregte denker niet ook den zegen der Schrift in zijn *gemoed* ervaren had, daarvan legt zijn geheel voorbeeldig leven de schoonste getuigenis af. Maar het is, alsof hij schroomde deze gemoedservaring vooraan te plaatsen

en zich zoo aan het verwijt van Mysticismus bloot te stellen. En daarvoor, voor het spooksel van het Mysticismus, beefde de openbaringsgeloovige REINHARD zoo goed als slechts eenig Rationalist (22). Deze meer uitwendige betrekking tot de Schrift valt ons dan ook bijzonder in REINHARD's *predikwijze* in het oog, waarvan wij in verband met andere verschijnselen des tijds in de naastvolgende bijeenkomst zullen te spreken hebben.

(22) Dit mag ook wel in ons Vaderland het geval zijn met velen, welke zich al te angstvallig tegen alle verdenking van Mysticismus zoeken te beveiligen.

ZESDE VOORLEZING.

REINHARD'S PREDIKWIJZE. — NIEMEIER, TZSCHIRNER, AMMON. — INVLOED DER NIEUWERE LETTERKUNDE OP GODSDIENST EN GODGELEERDHEID. — SCHILLER EN ZIJNE BETREKKING TOT HET CHRISTENDOM.

Wij zijn in de laatste bijeenkomst midden in de tegenstelling van het *Rationalismus* en *Supranaturalismus* blijven staan, waaruit het beeld van REINHARD zich aan ons als het beeld van eenen man voordeed, die, na ernstigen gemoedelijken strijd, het Supranaturalismus, d. i. een streng Openbaringsgeloof beleed. Wij vinden dienvolgens REINHARD op het standpunt van het *behoudend* (*conservatief*) Protestantismus tegenover het ontkenend (negatief) Rationalismus. Doch wij hebben tevens opgemerkt, hoe REINHARD bij zijne overwigtige verstandelijkheid, bij zijn eenzijdig aansluiten aan de klassieke modellen der oudheid, bij zijn afkeer van al het dieper opgevatte poëtische (*),

(*) Men zie b. v. zijnen Brief aan PÖLITZ over het ideale, in PÖLITZ *Leben und Werke REINHARDS*. Leipzig 1815, S. 224 ff, eveneens zijn oordeel over F. JACOBI, dien hij nu eenmaal niet in staat was te vatten. Ibid, S. 297.

bij zijne vrees voor al wat als Mysticismus konde ge-
duid worden, toch op denzelfden bodem van droog-
heid stond als de Rationalisten. Zijne levensbe-
schouwing is in den grond toch eene rationalisti-
sche, schoon zijne dogmatiek eene streng Bijbelsche
orthodoxie huldigt. De diepere *geest* des Bijbels
in deszelfs oorspronkelijke levensfrischheid, gelijk
HERDER dien met Oostersche sympathie wist te
vatten, vervloog of verhardde veeleer ook onder
zijne handen in het afgetrokken, kleurloos begrip,
en hoe weinig REINHARD ook een eigenlijk aanhan-
ger der Kantiaansche wijsbegeerte was, zoo is toch
eene zekere verwantschapping tusschen de denk-
wijze van KANT en die van REINHARD niet te mis-
kennen. REINHARD's Supranaturalismus is een uit-
wendig, dat het geschiedkundige van den Bijbel
en enkele uitspraken angstig vasthoudt, doch ech-
ter daarvoor den genius der Schrift voorbij zich
heen vliegen laat. Zoo houdt hij, om slechts iets
aan te voeren, de geschiedenis van den zondenvall
wel is waar voor eene werkelijke geschiedenis; maar
om zich het komen van den dood in de wereld,
die op de eerste zonde volgde, verklaarbaar te
maken, neemt hij tot de wonderlijke onderstelling
de toevlugt, dat de boom der kennis van het
goede en kwade een gansch gewone vergiftboom
geweesst zij, en dat het eten van de vrucht den
dood als natuurlijk gevolg na zich gesleept had.
Hier heeft alzoo toch wel zelfs het Rationalismus
(d. i. de verstandsknoeiërij) den opregten man be-
kropen en de zucht, om een wonder te verklaren
heeft hem zelven tot het wonderlijke en avon-
tuurlijke gebragt. Hij heeft de schaal gered en de
kern, de eigenlijke leerstelling waarop het aan-

komt, prijsgegeven. Zoo lieten zich nog meerder voorbeelden uit REINHARD's geloofsleer aanvoeren; hoe hij voor het verstand alleen de betrekking van God tot de wereld en tot 's menschen geest behandelt, en meer andere. Doch het meest komt eene zekere verwantschapping met de rationalistische denkwijze in REINHARD's *predikatiën* te voorschijn, waarvan wij thans nog te spreken hebben.

Er was een tijd, dat REINHARD's predikatiën onvoorwaardelijk den jongen Godgeleerden als modelpreken aanbevolen werden, en thans nog zijn zij bij velen zeer geacht. Zij verdienen zulks ook in menig opzigt. Er straalt in dezelve een ernstige zedelijke zin, eene ongeveinsde vroomheid en eene degelijkheid van levensbeschouwing door, zooals zij slechts op den weg van eigen vroomheid en van zedelijken strijd verkregen wordt. Een rijke schat van menschenkennis doet zich voor ons in dezelve op, de taal is waardig, edel, gedrongen, niets overtolligs, niets opgesierds, niets overspannens, en wat deze predikatiën bijzonder ook nog geschiedkundig belangrijk maakt, is, dat zij grootendeels de magtige gebeurtenissen des tijds bevatten welke *Duitschland* en in *Duitschland* weder het zwaar geteisterde *Saksen* betroffen. Een gedeelte dezer predikatiën valt nog in den Wittenbergschen tijd, doch de meeste heeft REINHARD in zijne betrekking als opper-hofprediker te *Dresden* gehouden, welke post hem in het jaar 1792 opgedragen was geworden, en dien hij tot zijnen dood toe, in het jaar 1812, met veel zegen bekleedde. — REINHARD baant zich in zijne predikatiën den weg tot het hart alleen door een streng logisch redenerend, alles naauwkeurig ontledend verstand.

Deze handelwijze, die al het dichterlijke, al het zinnebeeldige, al het aanschouwelijke opzettelijk vermeed, die dus ook het Bijbelwoord eerst van deszelfs zinnebeeldige uitdrukkingen meende te moeten ontkleeden om het in eenige afgetrokken stelling te veranderen, vond thans bij diegenen, welke zich boven de Godsdienst der menigte verheven waanden, en zich onder de beschaafden telden, meer en meer bijval. REINHARD werd als model van alle modellen aanbevolen en natuurlijk dikwijls kwalijk genoeg en ter onregter plaatse nagevolgd. Zoo kwam het dan spoedig zoover, dat schoon ook eene predikatie nog zoo kleurloos, nog zoo plat en van denkbeelden ontbloot was, wat den inhoud betreft, zij toch ten minste bij de recensenten haar geluk maakte, wanneer zij goed ingerigt, d. i. goed afgedeeld, goed atgemeten en afgepast, ieder deel naauwkeurig even groot als het andere, ieder hoofddeel weder fraai in zijne onderdeelen ontleed, en vooral het thema der predikatie in eene kathedermatige leerstelling veranderd was. Doch wee dengene, die eenigermate eene zinnebeeldige spreekwijze zinnebeeldig toegelicht, die het geraamte der logische verdeling met vleesch en bloed bekleed had; hij kon zeker zijn, als een Mystieker, als een » duisterling en domper" uitgekreten te worden. Daarom werden LAVATER'S en HERDER'S predikatiën in dien tijd van verstandsdorheid zoo weinig geroemd, en dezelve zoo weinig geacht (*). Doch hoe groot de schoolvosserij van dien tijd was, daarvan mag als voor-

(*) Ja nog in eene der nieuwste geschiedenissen der Christelijke homiletiek van LENTZ (*Brunswijk* 1839, II), wordt HERDER

beeld dienen, dat een beoordeelaar het zelfs in REINHARD berispte, dat hij eens eene zijner predikatiën met drie korte syllaben aangevangen had! Zulke vitterijen golden voor homiletische wijsheid (*). Natuurlijk dat de navolgers meer en meer het uitwendig model van REINHARD's predikatiën op eene armzalige wijze zochten na te apen; de overvloed van denkbeelden, dien wij REINHARD in het minst niet ontzeggen willen, scheen hun reeds door den meester uitgeput, waarom dan zelfs in allen ernst van een gevaar gesproken werd, » zich uit te prediken; » waartegen men het dan weder niet aan recepten tegen deze homiletische teringkoorts ontbreken liet. Geen tijd was rijker aan predikers tijdschriften en predikers magazijnen dan deze. Hoe meer men zich uit de Schrift uitgepredikt had en tot in dezelve niet weder den weg vond, des te grooter werd het gebrek aan het bruikbare en de overvloed van het onbruikbare, en op menigen prediker van dien tijd mogt men wel, zonder hun onrecht te doen, dit woord toepassen: mij de levende bron hebben zij verlaten en zich gebrokene bakken uitgehouwen, die geen water houden. Verre zij het van ons, dit verwijt aan den waardigen REINHARD te doen. Integendeel, REINHARD putte voortdurend uit den Bijbel en maar niets trachtte hij meer dan naar zuiver Schriftmatige predikatiën. Maar des te opmerkelijker is het, hoe juist REINHARD bij zijn streng Bijbel- en Openbaringsgeloof echter door zijne predikwijze het

met stilzwijgen voorbijgegaan, en van LAVATER op eene wijze geoordeeld (II, 330), welke slechts een bewijs tot het boven gezegde aflegt.

(*) Zie RÖLITZ in het aangehaalde geschrift.

Rationalismus eerst regt op de been hielp. Dit geschiedde voornamelijk door zijne tot kunstelen gedrevene kunst, om aan den gegeven Bijbeltekst, waarvan hij uitging, eene geestrijke wending te geven en een geheel onverwacht thema daaruit af te leiden. REINHARD ging wel altijd van den Bijbel uit, doch hij ging maar al te zeer *uit* van denzelven, hij bleef niet in denzelven staan, hij beschouwde den gegeven tekst meer als een uitwendigen steun, regt eigenlijk als een voorwendsel, om zich van eene algemeene stelling meester te maken, die wel ook in den Bijbel gegrond, maar toch juist niet daaruit geput was. Zoo wil het ons somwijlen voorkomen, alsof de tekst bij hem de draaiplank geweest ware, waarvan hij zoover mogelijk trachtte los te raken door de veerkracht van zijnen geest. En gelijk het dan bij groote mannen niets zeldzaams is, dat zij juist op hunne gebreken verliefd zijn, zoo zien wij ook dat REINHARD zich niet weinig op deze kunst te goed gedaan heeft. Ja, in zijne belijdenissen lost hij het ons zelf op, hoe hij tot deze vaardigheid en bedrevenheid in het vinden van zeldzame en verrassende thema's geraakt was. De in de Luthersche Kerk gebruikelijke gewoonte, ja, de eigenlijke dwang, om telken jare weder over dezelfde voorgeschrevene afdeelingen te moeten prediken, dient hem daarbij wel is waar tot geene geringe verontschuldiging, en wij kunnen het beginsel, waarvan hij uitging, om voor den tekst zooveel nieuwe zijden als mogelijk was te verkrijgen, slechts prijzen. Maar het waren geen nieuwe zijden, welke hij voor het geheel verkreeg, het waren de uiterste slippen des mantels, welke hij ter naauwernood met de vingertoppen aanraakte en

waaraan hij dan de een of andere zedekundige gedachte aanknoopte, als de slippen aan het kleed. Wanneer b. v. uit de genezing van den doofstomme de pligt afgeleid wordt, om aan onze handelingen eene zekere plegtigheid bij te zetten (dewijl JEZUS die genezing met eenige ceremoniën verbond), of wanneer bij de wonderbare spijzigingsgeschiedenis, welke de Evangelisten ons verhalen, de opmerking gemaakt wordt, dat het moeilijk geweest was, op een afgelegen oord zonder toezigt der politie, eenige duizend menschen eenige dagen lang in orde te houden, en daaruit aanleiding genomen wordt, in plaats van over het wonder der spijziging over » het stil ontzag te prediken hetwelk de deugd door hare tegenwoordigheid op de menschen uitoefent, » zoo kan men dan toch wel vragen, of daarmede den Rationalisten niet de weg aangewezen was geworden, om op eene goede manier van de geschiedenis der wonderen af te komen, en in de wijde gangen der zedeleer te ontvlugten? — Wij herhalen het, REINHARD zelf deelde de afkeerigheid der Rationalisten omtrent de wonderen, gelijk in het gemeen hunne gevoelens niet. Hij liet zich beslissend ten *voordeele* van wonderen en Openbaring uit (*); maar juist dit is ons een bewijs, hoe dat bloot uiterlijk, vormelijk Supranaturalismus, het bloot

(*) Een getuigenis zijner regtzinnigheid leide REINHARD bijzonder in de ten jare 1800 gehouden en op hooger bevel door het gansche Koninkrijk *Saksen* in druk verspreide Hervormingspredikatie af. Maar juist het opzien, dat die predikatie maakte, de dubbelzinnige oordeelvellingen over REINHARD's eigene gezindheid daarbij, toonen, hoe weinig deze regtzinnigheid met 's mans overig karakter verbonden was, en hoe weinig men die bij hem zocht.

aannemen eener bovennatuurlijke Openbaring zonder tot haren geest door te dringen, zonder de diepere opvatting van haar innigst levensbeginsel, niet in staat was, het Rationalismus op den duur te bestrijden, veel minder te overmeesteren. Beide, de zoogenoemde Openbaringsgeloovigen, zoowel als de redegeloovigen van dien tijd stonden (met weinig uitzondering) op denzelfden bodem van het dorre verstandsbegrip, beide hadden zich van de frissche bronnen van onmiddellijke levensbeschouwing en levenservaring verwijderd, zooals zij b. v. bij HERDER ons zoo weldadig en verkwikkend te gemoet treden, van daar waren zij ook beide onvatbaar om datgene te begrijpen, wat uit die onmiddellijke levensbeschouwing, wat uit fantazie en gevoel, ja wat uit den dieperen geloofsgrond zelve voortkwam. Daarom was ook de vereeniging van beide partijen zoo moeilijk en zoo rijk aan misvattingen en verkeerde gevolgtrekkingen. REINHARD had nu eenmaal met zijn scherpzinnig verstand het uitgesproken, dat hij geen derde kende, óf de rede moest aan de Openbaring óf deze zich aan gene onderwerpen, en *hij* had zich voor het eerste verklaard. Nogtans traden nog in zijnen leeftijd en na hem de zoodanigen op, die eene vereeniging der stelsels voor mogelijk hielden, terwijl zij het begrip der Openbaring minder streng opvatteden en allerlei vereffeningen beproefden, zoodat men nu ook spoedig van rationaal Supranaturalismus en supranaturaal Rationalismus hoorde spreken (*). Wij willen deze strijdigheden hier

(*) Vergel. TZSCHIRNERS Briefe, veranlasst durch REINHARD'S Geständnisse. Leipz. 1811.

niet vervolgen. Alleen dit willen wij herinneren, dat die bemiddeling, welke hare groote zwarigheden in de wetenschap had, zich in het *leven* voorzeker niet zoo geheel onmogelijk betoonde. Men zoude zich eene verkeerde voorstelling van dien tijd maken, wanneer men aannemen wilde, gelijk somwijlen beweerd is geworden, dat louter dorheid, gemocds- en geloofs-ledigheid op de predikstoelen van *Duitschland* gestaan hadden. Wel is waar mogt menigeen bij den aanblik van de heerschende ontkennende rigting een zekere weemoed overvallen, dat hij met LAVATER (*) bevinde moest, » er bestonden louter negatieve menschen, alles roofde, niemand wilde geven; alles vernielde, niemand wilde bouwen; er was geen ernst, alles ligtzinnigheid; geene waardigheid, alles gekkernij; geen doel, alles bijoogmerk.” Maar schoon zulke uitdrukkingen al vergefelijk waren, volkomen billijk waren zij toch niet en mogen ons niet den maatstaf geven, om daarnaar den tijd te beoordeelen. Er bestonden toch onder de verklaardste Rationalisten eerwaardige mannen genoeg, die den besten wil hadden om op te bouwen en te stichten, die zich de beschaving des volks en der school met allen ijver aantrokken en die met hunne zeer practisch gehoudene predikatiën ook werkelijk stichting aanbragten, dewijl zij op den kansel zich van alle onnoodig dogmatiseren onthielden en datgene deden uitkomen wat voor allen geldig was. Bovendien waren er ook velen, die, schoon ook over het geheel door den invloed

(*) LAVATER aan JACOBI, zie JACOBI's Werke, IV, Abthl. 3, s. 127.

van het Rationalismus besmet, echter zich niet onvoorwaardelijk aan deszelfs heerschappij overgaven, maar veeleer zich beijverden, om tusschen verstand en gemoed een weldadig evenwigt te bewaren, die met edele geestdrift het goede bevorderden, met het oogmerk om *daarmede* het Christendom den waardigsten ingang bij alle welgezinden te bezorgen. Ik herinner u slechts eenen AUGUST HERMAN NIEMEIER, die op het koninklijk paedagogium te *Halle* opgevoed en van moeders zijde van A. H. FRANCKE afstammende, als bestuurder van FRANCKE's stichtingen en als kanselier der universiteit, eene persoonlijkheid daarstelde, welke eene vrijgeveige vroomheid met edele humaniteit wist te vereenigen. Op velerlei wijze gevormd door de wetenschap en het leven, inzonderheid ook door zijne reizen, werd NIEMEIER eene trouwe leidsman der jeugd door het leven. Zijne *karakterkunde des Bijbels*, welke hij reeds als jong man zonder naam uitgaf, verwierf hem een grooten kring van lezers en riep de gunstigste beoordeelingen te voorschijn. Gaarne gedenken wij ook aan zijne geestelijke poëzij, die, schoon ook niet door de hoogste vlugt, echter door eenvoudige hartelijkheid zich onderscheidt. En wie kent niet zijne opvoedingsschriften, die nog altijd wegens derzelver klaarheid en degelijkheid met regt geacht zijn? Bedenken wij bovendien, hoe het huis van NIEMEIER langen tijd het vereenigingspunt van alle uitstekende vreemdelingen uitmaakte, en hoe NIEMEIER zelf in de moeilijkste tijden en omstandigheden, te midden van de gevaarvolste verwickelingen zich de achting van diegenen wist te verwerven, met wie hij ver-

keerde (*), zoo zullen wij niet in twijfel staan, eene dergelijke werkzaamheid als zoodanig eene aan te merken, welke voor haren tijd noodzakelijk ten zegen dienen moest. Ik herinner u verder eenen HEINRICH GOTTLIEB TZSCHIRNER, hoogleeraar en generaal-superintendent te *Leipzig*, den moedigen voorvechter van het Protestantismus en den trouwen beschermer van deszelfs regten tegen de aanmatigingen der Roomsche Kerk, wiens krachtige taal nog tot heden hare werking niet gemist heeft, eenen CHRISTOFFEL FREDERIK VAN AMMON, den opvolger van REINHARD te *Dresden*, die bij het streven om geloof en weten te vereenigen wel is waar niet allen schijn van weifeling in zijne eigene grondstellingen vermeed, maar door de geestrijke beschouwing van het tot wereldgodsdienst zich ontwikkelend Christendom, door de veelzijdige bearbeiding zijner zedelcer en door zijne edele kanselwelsprekendheid zich verdienden bijval verwierf. — Intusschen kan het ons doel niet zijn, eene verdere geschiedenis der Protestantsche Godgeleerdheid te geven, ten minste naar hare louter wetenschappelijke zijde. Veeleer willen wij thans den eigenlijken *Godgeleerden* bodem verlaten en van uit het algemeen standpunt, waarop wij ons bevinden, de verdere in den tijd liggende zucht tot beschaving, die met en nevens de Kantiaansche wijsbegeerte en ten deele door deze gewijzigd, aan het zedelijk en burgerlijk leven over het geheel en in het groot eene nieuwe rigting gegeven, en juist daardoor veelligt meer dan de kamergeleerdheid der Godgeleerden van beroep, ja veelligt meer dan

(*) Vergel. JACOBS und GRUBER, zur Erinnerung an NIEMEIER'S Leben und Wirken. Halle 1830.

de wettig aangestelde predikers, op de vorming der Godsdienstige begrippen en op de ontwikkeling van het Protestantismus gewerkt heeft. En hier komen wij het allereerst op de *poëzij* en *letterkunde* in het gemeen, en dan op de *opvoeding*. Spreken wij het eerst van de letterkunde.

Hoe zeer de hoogere vlugt, welke de Duitsche letterkunde sedert veertig jaren, sedert LESSING, KLOPSTOCK EN WIELAND genomen had, op de Godsdienstige en zedelijke denkwijze teruggewerkt en als het ware de Protestantsche Godgeleerdheid genoodzaakt had, de oude stijgbeugels der scholastiek te verlaten en zich in nieuwerwetscher denkvormen te bewegen, dat hebben wij reeds in de cursus van het vorig jaar gelegenheid gehad te beschouwen. Uit dezen zelfden grond was ons ook J. G. HERDER, met wien wij *deze* cursus begonnen hebben, een zoo belangrijk verschijnsel, daar hij zooals geen ander op beiderlei gebied, het poëtisch-letterkundige zoowel als het Godgeleerde levendmakend, opwekkend en gedeeltelijk hervormend gewerkt heeft. Wij betreden nu een verderen trap met SCHILLER en GÖTHE, met wier namen het toppunt der Duitsche volksbeschaving (volgens het gevoelen van velen) uitgesproken is. Wij achten het intusschen voor ons doel het beste, beide namen te scheiden, en spreken, ofschoon GÖTHE in jaren ouder is, toch eerst van SCHILLER, daar *zijn* invloed op de denkwijze van het Duitsche volk zich vroeger op eene meer besliste wijze openbaarde dan die van GÖTHE. SCHILLER's levensbeschouwing toch, zooals hij die zich zelve vormde en bij anderen verbreidde, staat toch met de Kantiaansche wijsbegeerte, welke bij ons nog in ver-

sche herinnering is, in het naauwst verband, terwijl GÖTTE's gewigt voor zijnen, ja voor onzen tijd eerst in verband met de latere wijsgeerige ontwikkelingen (met SCHELLING en HEGEL) volkomen kan verstaan worden. — Het moge veelligt verwondering baren, wanneer ik juist SCHILLER als den *verteenwoordiger* der rationalistische beschaving des tijds, zooals zij zich ook buiten de Kerk en de Godgeleerde wetenschap, in het leven geopenbaard heeft, aanduide. Hoe? zoo zal men wel met regt vragen, wanneer het wezen van het Rationalismus, zooals wij tot hiertoe vernomen hebben, in eene zekere dorheid en droogheid van verstand bestaan moet, hoe komt de vurige, fantazierijke dichter er toe, om *hier* zijne plaats te vinden? Ik moet mij daarom duidelijker verklaren. Ik konde mij vooreerst daarop beroepen, dat wij het meer edele Rationalismus, dat der humaniteit, van deszelfs medgezel het platte en gemeene onderscheiden; maar deze verklaring zoude nog niet voldoende zijn; want ook het edeler Rationalismus, zoover wij het tot hiertoe kennen, leed dan toch over het geheel aan eene zekere heerschende verstandsbekrompenheid, waarmede wij zelfs de verdedigers van het tegenovergesteld stelsel, als eenen REINHARD bevangen zagen. Tot deze verstandsbekrompenheid vormde nu juist SCHILLER eene krachtige oppositie, en wij vinden ook werkelijk, dat b. v. REINHARD zich volstrekt niet in SCHILLER's vurig genie wist te vinden, maar onder anderen zijn gedicht aan de vreugde als de uitstorting van een te vurig brein beoordeelde (*).

(*) Zie REINHARD's Brief aan PÖLITZ in deszelfs *Leben und Charakterist.* REINHARD'S. S. 218, 219.

Hoe komt het alzoo, moeten wij nogmaals vragen, dat wij SCHILLER desnietteenstaande met het Rationalismus in verband brengen? Van daar, antwoord ik, omdat niet zoozeer de *vorm*, dien SCHILLER voorstond, als de *inhoud* van vele zijner gedichten met de rationalistische rigtingen overeenstemt, en omdat hij juist door de schoone, verrukkende taal, waaraan het den droogen predikers van het Rationalismus ontbrak, daaraan eerst regt de gewenschte en door velen te vergeefs nagestreefde *idealiteit* wist te geven. Wij moeten hier het rein dichterlijk genie van SCHILLER, dat voorzeker zich verre boven het peil eener rationalistische denkwijze verhief en dat onder andere omstandigheden even zoo vatbaar zoude geweest zijn in de Mystieke gewesten der dweeperij te verdolen, onderscheiden van de geheel bijzonder in hem daargestelde *wijsgeerige* vorming, van de godsdienstig zedelijke *levensbeschouwing*, welke hem beheerschte en welke, wanneer wij de eerste nog met eene zekere onduidelijkheid worstelende proeven zijner jeugd uitzonderen, de ziel der meeste zijner gedichten uitmaakt. SCHILLER was (en daarmede heldert zich veel op) een leerling van KANT, een aanhanger der kritische wijsbegeerte, en van deze zijde heeft *hij* er wezentlijk toe bijgedragen, het Kantiaansche Rationalismus, wel is waar in poëtischen vorm, in de harten des Duitschen volks te verbreiden. Wij doen hem daarover geen verwijt, integendeel. De wereld behoefde tegenover de stoffelijke, ligtzinnige rigtingen, zooals zij gedeeltelijk door de School van WIELAND bevorderd waren geworden, eene opwekking voor het *hoogere* leven, eene zedelijke ver-

sterking, eene heenwijzing naar het onzichtbare, dat niet met handen te tasten is, al ware dit ook het allernaast slechts een poëtisch filozofisch ideaal. Zij behoefde tegenover dat zelfzuchtig gevoelen, hetwelk de deugd slechts tot eene dienstmaagd van het eigenbelang vernederde, eene wekstem, welke de van alle zinnelijk gevolg onafhankelijke *waarde* der deugd verhief en geestdrift voor dezelve in de zielen plantte, welke in het gemeen den blik uit het stof van het aardse leven ten hemel verhief. En dat heeft SCHILLER gedaan. Dit niet te willen erkennen, en in zeker opzigt blijmoedig te erkennen, ware vooroordeel, ja, ware ondank of ten minste onverstand, en het is slechts een goed teekenen, wanneer mannen van beslist Christelijke gezindheid, als ALBERT KNAPP in zijn schoon gedicht in de *Christoterpe* van dit jaar, den moed hadden het voor geloovigen en ongeloovigen uit te spreken, wat de Duitsche natie aan haren SCHILLER te danken heeft. Juist daarom kunnen wij ook geheel de feestelijke stemming des redenaars deelen, die bij de ontblooting van het standbeeld van SCHILLER te *Stuttgart* met de woorden begon; » Vol bewondering, in eerbiedige beschouwing, maar ook in innige begeerte verzonken, staan wij duizenden voor het ontbloote beeld van den hoogsten dichter, van den diepzinnigen leeraar der volken, van den arbeider aan het gebouw der eeuwigheid, van den dierbaren volksgenoot, die onze roem en onze liefde is." Wij kunnen, wanneer wij SCHILLER's beeld ons vertegenwoordigen, met het zelfde welgevallen het voorhoofd beschouwen, » dat over de bestemming en het lot der menscheit heeft nagedacht," met het zelfde hooge ge-

voel aan het diepe, blijmoedige oog hangen, dat de schoonheid in een vorm rijk van inhoud zocht, aan de welsprekende lippen, van welke de overvloed van een betooverend gezang afstroomde, zonder daarom, gelijk men dit ook wel als verwijt heeft hooren uitspreken, *afgoderij* te plegen. Maar bij al deze erkenning, bij al deze bewondering, zullen wij de vraag toch niet van ons afwijzen mogen, in welke eene betrekking stond SCHILLER tot het Christendom? welke plaats neemt hij in in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Evangelisch Protestantismus? Dat vordert toch reeds onze *taak*; slechts zoo behouden wij toch het regt, van hem te spreken in deze voorlezingen. De vraag heeft zich bovendien aan den tijd opgedrongen en juist die vereering, welke nog onlangs den grooten dichter bij de ontblooting van zijn standbeeld ten deel gevallen is, heeft tot die ophelderingen aanleiding gegeven. SCHILLER en het Christendom zijn een verschillend behandeld thema der nieuwere schrijvers geworden (*), en voornamelijk heeft de genoemde feestredenaar GUSTAAF SCHWAB goedgevonden ook zijne gevoelens open te leggen en het publiek daaromtrent in te lichten, gelijk hij dan ook in zijne levensbeschrijving des dichters (†) tot dit punt nader komt, dan de overige levensbeschrijvers. Beproeven wij het, met opzigt tot deze stemmen en tot den grondslag van SCHILLER's schriften zelve ons een oordeel te vormen. SCHILLER was (1759) in een land geboren

(*) Vergel. BINDER, R. SCHILLER im Verhältniss zum Christenthum. Stuttg. 1839, en met opzigt daarop SCHWAB aan ULLMANN, in deszelfs geschrift: über den Cultus des Genius. Hamb. 1840.

(†) SCHILLER's Leben in drei Büchern. Stuttg. 1840.

en opgevoed, waar het oudvaderlijk Christendom nog diepe wortelen had, in het land van *Württemberg*. Dezelfde gewoonte welke wij te zijner tijd in het ouderlijk huis van *HERDER* gevonden hebben, die van het gemeenschappelijk morgen- en avondgebed, vinden wij ook hier. Regelmatig las, gelijk *SCHILLER*'s zuster ons verhaalt, de vader in den kring der zijnen de morgen- en avondgebeden voor en *SCHILLER* hoorde reeds als kleine knaap met groote aandacht toe. Ook als ouder leerling ging hij nooit zonder nachtgebed ter rust, dat hij intusschen *stil* verrigtte, daar hij, thans reeds tegen bloot uiterlijke vormen verbitterd, opmerkte, » er was daarbij geen luidruchtigheid noodig.” *PAULUS GERHARD*'s liederen behoorden onder zijne lievelingsliederen. *SCHILLER* werd intusschen gelijk bekend is spoedig uit het ouderlijk huis in een trekkas overgeplant, dat voor de Godsdienstige ontwikkeling van den knaap onmogelijk voordeelig zijn konde. Niet dat het in de krijgskundige school te *Hohenheim* aan Godsdienstige oefeningen ontbroken had, zij kwamen in rijke mate voor, maar juist ook (gelijk eens bij *FREDERIK* den Groote) in den vorm van *krijgskundige* oefeningen, als uiterlijk bevolen en letterwerk. Gelukkig bleven de vroegere indrukken der vrome opvoeding in *SCHILLER* niet zonder uitwerking, nog hield hij zich gaarne met den Bijbel bezig, inzonderheid de Psalmen en Profeten, nog dikwerf stortte hij zich in het gebed uit en hield zelfs in gezelschap godvruchtige oefeningen, nog was hem de geestelijke poëzij de hoogste, en reeds dacht de jeugdige verbeelding op een tegenhanger tot *KLOPSTOCK*'s *Messias*, op *MOZES*. De geestelijke stand

was in dezen tijd SCHILLER's ideaal, en hij kon zich niets verheveners denken, dan de hemelsche waarheden aan het heilbegeerig volk van eene gewijde plaats te verkondigen. Niemand zal zonder aandoening, zonder het diepste medegevoel die morgengedachten op Zondag van het jaar 1777 lezen, welke eene latere hand ons bewaard heeft. Reeds kampt daarin de twijfel met het geloof op eene wijze, welke ons slechts achting inboezemen kan voor de waarheidsliefde, welke den jongen denker bezielde.

» God der waarheid, Vader des lichts! Tot U zie ik op met de eerste morgenstralen, en bid U aan. Gij onderzoekt mij, o God! Gij ziet het beven van het biddend hart van verre; ach! zoo kent Gij ook dat vurig verlangen mijner ziel naar waarheid. Dikwijls overdekte bange twijfel mijne ziel als met nacht, dikwijls beangstigde zich mijn hart, o God! Gij weet het, en haakte naar hemelsche verlichting van U. O! daar viel dikwijls een weldadige straal van U in de onmagtige ziel; ik zag den verschrikkelijken afgrond voor mij, voor welken ik reeds duizelde, en dankte de Goddelijke hand, welke mij zoo weldadig terugtrok. Zijt nog verder bij mij, mijn God en Vader! want de dagen zijn daar, dat de dwazen optreden en zeggen in hun hart: er is geen God! — Gij hebt mij tot jammervolle dagen bewaard, mijn Schepper! tot dagen, dat het bijgeloof aan mijne rechterhand woedt, en het ongeloof aan mijne linkerhand spot. Daar sta ik, en wankel dikwijls in den storm, en ach! het gekrookte riet zoude breken, zoo Gij het niet staande hield, magtig behouder uwer schepselen, Vader dergenen die U zoeken.

Wat ben ik zonder waarheid, zonder deze leidsvrouw door den doolhof des levens? Een wandelaar, die in de woestijn rond dwaalt, dien de nacht overvalt, wien geen vriend, geen leidstar het pad verlicht. Twijfelzucht, onzekerheid, ongeloof, gij begint met jammer en eindigt met vertwijfeling. Maar waarheid, gij leidt ons zeker door het leven, draagt ons de fakkel vooruit in het donker dal des doods, en brengt ons in den hemel terug, van waar gij uitgegaan zijt.

Ach, mijn God! houd mijn hart in rust, in zoodanige heilige stilte, waarin ons de waarheid het liefste bezoekt. De zon spiegelt zich niet in de onstuimige zee, maar uit den rustigen spiegelhelderen vloed straalt zij haar aangezicht terug. Houd ook dit hart zoo rustig, dat het in staat zij, U o God! en dien Gij gezonden hebt, JEZUS CHRISTUS, te erkennen; want slechts dit is waarheid, welke het hart versterkt en de ziel verheft. Heb ik waarheid, zoo heb ik JEZUS, heb ik JEZUS, zoo heb ik God; heb ik God, zoo heb ik alles. Zou ik mij door de wijsheid der wereld, welke dwaasheid is voor U, mijn God! dit kleinood, dezen zich ten hemel verheffenden blik laten ontrooven? Neen! wie de waarheid haat, zij mijn vijand; en wie ze met een eenvoudig hart zoekt, dien omhels ik met broedervreugde.

De klok luidt, welke mij in den tempel roept. Ik ij! derwaarts, om daar mijne belijdenis te bevestigen, mij in de waarheid sterk te maken, en mij voor dood en eeuwigheid voor te bereiden. O, leid mij toch alzoo, mijn Vader! open mijn hart voor de indrukken der waarheid, dat ik sterk genoeg zij dezelve ook aan de mijnen te verkon-

digen; dan zijn zij gelukkig. Dat zij toch weten dat Gij hun God en Vader zijt, dat Gij JESUS zondt, Uwen Zoon en den Geest, dat Hij de waarheid betuigen zou. Dat zij toch voor elken kommer van dit leven sterking en voor het lijden des doods den zaligen troost eener blijde eeuwigheid hebben mogen.

Nu, mijn God! Gij moogt mij alles ontnemen, elk harteboeiend aardsch geluk, elke bedwelmende wereldvreugde, laat mij slechts de waarheid, zoo heb ik geluk en vreugde genoeg.

Mag ik U bidden, Algoede! mag ik U smeeken met dit bevend hart en deze sidderende tranen in het oog, zoo ontferm U ook over de dwalenden. Zij hebben toch onder alle ellenden der aarde Uwe hulp het meeste noodig! Zij kunnen zich in Uwe zon niet verblijden en niet in de liefelijke maan; want nacht is hunne ziel, en vol bitteren strijd hun hart. Ach! ontferm U over hunnen angst, laat hun hooren de stem der waarheid, dat zij staan, sidderen en omkeeren, en hunne hemelsche roeping volgen. Breng ons allen daarheen, waar geen nacht, geen dwaling, geen twijfel meer onze harten kwelt, maar waar licht en waarheid en zekerheid de zaligen omstraalt, en waar wij eeuwig erkennen zullen, dat Gij onze God en Vader zijt, en dat JESUS het afschijnsel is Uwer heerlijkheid, door wien Gij elke vreugde, elke zaligheid mededeelt.

Hoed, JESUS, Heiland, toch ons lot,
Die troont ter regterhand van God;
Wees ons ten schild, ten tegenweer,
Gij acht als stof der spott'ren heer!

Gij zaagt, vóór 't worden van 't heelal,
Hoe lang hun trots nog duren zal,
En U beschimpen, driest en dol;
Welligt is haast hun mate vol.

Voor hen ook, Heer! zijt Gij gekruist,
Wier laffe spot U thans verguist;
Geef dat, eer nog hun sterfuur naakt,
Hun geest zij tot berouw ontwaakt. Amen!"

Met regt merkt SCHWAB op, dat het gedicht, waarmede dit gebed sluit, in elk regtzinnig gezangboek staan konde. De twijfel, gevoed door de filozofie van eenen VOLTAIRE, met wiens schriften reeds de vijftienjarige knaap kennis gemaakt had, nam intusschen meer en meer de overhand, maar ook waar deze twijfel zich openbaart, is het » *een twijfel vol heiligen ernst en diepte der naar waarheid dorstende ziel* (*),” meer met de gezindheid van ROUSSEAU, dan met die van VOLTAIRE te vergelijken. In de wat later geschrevene wijsgeerige brieven (JULIUS aan RAPHAËL) komt ons de twijfelmoedigheid duidelijk te voorschijn. » Zalige tijd, toen ik nog met geblinddoekte oogen door het leven tuimelde als een beschonken mensch! Ik gevoelde en was gelukkig. RAPHAËL heeft mij leeren denken, en ik ben op den weg om mijne schepping te beweenen. Gij hebt mij het geloof ontstolen, dat mij vrede gaf. Gij hebt mij leeren verachten, wat ik aanbad. Duizend dingen waren mij zoo eerwaardig, voordat uwe treurige wijsheid ze mij ontkleedde. Ik zag eene volksmenigte naar de kerk stroomen, ik hoorde hare opgetogen gods-

(*) Woorden van BINDER bij SCHWAB. S. 112.

vrucht zich tot een broederlijk gebed vereenigen. Goddelijk moet de leer zijn, riep ik uit, welke de besten onder de menschen belijden, welke zoo magtig zegeviert en zoo wonderbaar vertroost! Uwe koude rede bluschte mijne geestdrift uit. » Ge-loof niemand dan uwe rede, » zeydet gij, er is niets heiligers dan de waarheid. » Ik heb geluisterd, heb alle meeningen opgeofferd. *Mijne rede is mij thans alles*, mijne eenige waarborg voor Godheid, deugd, onsterfelijkheid. Wee mij van nu aan, wanneer ik dezen eenigen waarborg op eene tegenspraak ontmoet!”

Uit het tijdperk van deze twijfelmoedigheid is blijkbaar SCHILLER's *Roover* afkomstig. Maar het is merkwaardig, hoe juist bij dit aesthetisch en zedekundig in velerlei opzigt mislukt stuk, midden onder de misgeboorten eener teugellooze fantazie nog het oude Wittenbergsch eerwaardig Christengeloof als de foelie verschijnt, waarop zich de menschelijke verdorvenheid in hare afschuwelijke mismaaktheid spiegelt. Of is het niet opmerkelijk, hoe SCHILLER in de voorrede tot dit stuk de keus en behandeling van zijne stof daarmede regtvaardigt, dat hij ons verzekert juist de van Godsdienst en Christendom zich afkeerende zich geestrijk voor-doende gezindheid te willen voorstellen?

» Het is thans, zegt hij, de groote smaak, zijn vernuft ten koste der Godsdienst te laten spelen, zoodat men bijna voor geen genie meer doorgaat, wanneer men zijne goddelooze spotternij ten aanzien van hare heiligste waarheden niet laat rondtuimelen. De *edele eenvoudigheid der Schrift* moet zich in dagelijksche gezelschappen door de zoogenoemde vernuftige hoofden laten mishandelen en in het

belagchelijke verdraaijen; want wat is zoo heilig en ernstig, dat, wanneer men het valsch verdraait, niet belacht kan worden? Ik mag hopen, dat ik de *Godsdienst* en de ware zedeleer geen gemeene wraak verschaft heb, wanneer ik deze moedwillige *verachters der Schrift* in den persoon van mijnen schandelijksten roover aan den afschuw der wereld overgeef (*). Daarentegen stelt hij ons in hetzelfde stuk in zijnen pastor MOSER het beeld van eenen waardigen, wel is waar niet streng orthodoxen, maar Kantiaansch-rationalistischen geestelijke voor, doch zooals dien de tijd zich als ideaal eens predikers denken mogt (+). Merkwaardig, dat dit (met geringe uitzondering) de laatste *gunstige* karakterbeschrijving van eenen geestelijke in SCHILLER's werken is. Schier overal stooten wij anders bij

(*) En dat deed SCHILLER werkelijk. — Nadat een der roovers spottenderwijze den voorslag gedaan had, een Piëtist te worden en stichtelijke bijeenkomsten te houden, antwoordde de andere: Goed uitgedacht! en wanneer het niet gaat een Atheïst. Wij konden de vier Evangelisten op het gezigt slaan, lieten ons boek door den beul verbranden, en zoo was het spoedig afgedaan. — En gelijk dan *Italië* als het land van bedriegers geroemd wordt, spreekt SPIEGELBERG de gewigtige woorden: Ja, ja, en wanneer *Duitschland* zoo voortgaat, gelijk het reeds op den weg is, en *den Bijbel ten volle afstemt*, zooals het het *glansrijkst aanzien heeft*, zoo kan met den tijd ook nog uit *Duitschland* iets goeds komen.

(+) Het Kantiaansche idee der *vergelding* maakt hier reeds de spits uit, waarop MOSER het gesprek met FRANS MOOR heenleidt. » De gedachte aan *God* wekt een vreeselijken nabuur op, heet *regter*. Het lot des menschen staat onder elkander in vreeselijk schoon evenwigt. De weegschaal dezes levens zinkend, zal hoog stijgen in genen, stijgend in dezen, zal in genen tot den grond toe vallen. Maar wat hier tijdelijk lijden was, zal daar eeuwige triomf, wat hier eindige triomf was, zal daar eeuwige oneindige vertwijfeling zijn. »

hem op eenen grondigen priesterhaat, die dan ook ligt tot een haat tegen al het kerkelijke, tegen alle positieve Godsdienst stijgt. Niet dit, dat SCHILLER ook binnen de Protestantsche Kerk pausdom vindt en bestrijdt, willen wij hem ten kwade duiden. Helaas! bestond er toch daarvan genoeg, (en gelijk verzekerd wordt, zou juist de Godsdienstleeraar van SCHILLER uit zijn vroegste jeugd nog thans in den mond des volks als » Luthersche paus" uitgekreten zijn) (*). Maar dat hij zonder keus en onderscheid positieve Godsdienst en pausdom niet zelden gelijk stelde, en dat terwijl hij het eene aanviel, hij ook het andere mede trof en mede treffen wilde, dat was voorzeker de werking dier eenzijdige opklaring, welke hij zelf in de roovers nog bitter tuchtigde, waartoe hij intusschen zelf meer en meer verviel.

Het is voorzeker ook nu niet de vermetele spotternij van eenen VOLTAIRE en nog veel minder die goedkoope, met den naaste zich te vreden houdende nuttigheids- en alledaagsheidsfilozofie, waaraan onze dichter zich overgeeft. Hoe ware hem dit ook bij de denkbeeldige geestesrigting mogelijk geweest. Het is ook niet de gedachte aan het bovenzinnelijke, waarvan hij zich zocht te ontdoen, opdat hij des te onbeschroomder zich aan het genot van het zinnelijke overgeven konde; neen, uit loutere Godsdienst, verzekert hij ons omhelsde hij geen van allen, welke wij hem noemen, d. i. geen der historische Godsdiensten, en zoo gaat ook zijne polemieek het allernaast tegen dat historische, positieve, dat hij nu eenmaal met zijne idealistische

(*) SCHWAB, t. a. p. S. 122.

voorstellingen van het wezen der Godsdienst niet vereenigen konde. » Ik moet toestemmen, schrijft hij daarom in het jaar 1797 aan GÖTHE, dat ik in alles wat historisch is, het ongeloof aan de Bijbelsche oorkonden zoo beslist medebreng, dat mij *uw* twijfel aan een enkel factum nog zeer redelijk voorkomt. Mij is de Bijbel slechts waar, waar dezelve naïf is; in al het andere, wat met eigenlijk bewustzijn geschreven is, vrees ik een doel en een lateren oorsprong.” — Het is alzoo het hoogste mistrouwen ten aanzien van elke geschiedkundige overlevering, de vooronderstelling van een opzettelijk priesterbedrog of eenige dergelijke uitvinding, welke hem zelfs den smaak voor den Bijbel ontnomen heeft. Alleen het naïve heeft nog voor den dichter eenige aantrekkelijkheid; en zelfs deze was slechts gering. Voor het grootsche der Bijbelsche poëzij, gelijk HERDER die wist te waarderen, toonde SCHILLER weinig zin, of slechts in het voorbijgaan, zijne idealen van het schoone wortelden alleen in de Grieksche wereld. Geen wonder, wanneer hij dan ook in HERDER's persoon, tot welken hij te *Weimar* in zoo naauwe betrekking stond, zich niet wist te vinden! Daarentegen sloot hij zich, hoe meer hij zich van het positieve Christendom verwijderde, steeds naauwer aan de *Kantiaansche wijsbegeerte* aan, welke hij met den grootsten ijver bestudeerde en welker resultaten hij in zijne gedichten nederstelde (23). Blijkbaar is marquis POSA een Kantiaan in het Spaansche

(23) Dat was dan ook alleen met dat gedeelte der Kantiaansche wijsbegeerte, hetwelk eenzijdig genomen tegen het positieve Christendom kan misbruikt worden.

costuum der XVI^{de} eeuw en de woorden des geloofs van het jaar 1797 prediken ons de Drieëenheid der practische rede (*). Over deze zijne betrekking tot de Kantiaansche wijsbegeerte geeft ons SCHILLER in onderscheidene zijner Brieven oplossing. » Mijn besluit is onherroepelijk genomen (schreef hij in 1792 aan zijnen vriend KÖRNER) (†), om de Kantiaansche wijsbegeerte niet eer te verlaten, voordat ik dezelve doorgrond heb, al moest mij dit ook drie jaren kosten.” — Hij schreef zelfs aan KANT, om hem van zijne verknochtheid te verzekeren, en dit was het onder anderen ook mede, wat hij in HERDER niet lijden mogt, dat deze niet even zoo warm en beslist voor KANT's leer partij koos. — Intusschen duurde ook bij SCHILLER de geestdrift voor KANT slechts eenige jaren. Later vond hij zich door het gestrengte en monnikachtige der Kantiaansche zedeleer teruggestooten, en schoon hij ook zelf niet tot het positieve Christendom terugkeerde, zoo erkende hij toch klaar het onderscheid tusschen dit en het Kantianismus. Merkwaardig is in dit opzigt een brief aan GÖTHE van het jaar 1795, waarin hij de belijdenis der schoone ziel in den meester roemt, en zich daarna dus uitlaat (§): » Ik vind in de Christelijke Godsdienst krachtig den aanleg tot het hoogste en edelste, en de verschillende verschijn-

(*) In plaats van de drieheid: God, vrijheid en onsterfelijkheid krijgen wij intusschen hier vrijheid, deugd en God (en wel God » boven den tijd en de ruimte,” in ongestoord bestaan buiten de wereld zonder betrekking op dezelve).

(†) Vergel. de Briefsammlung von DÖRING. Zeitz. 1834, S. 136.

(§) In de Brieven aan GÖTHE van de jaren 1798 en 1799, ook te vinden bij DÖRING, t. a. p. S. 310, 332.

selen derzelve in het leven schijnen mij alleen daarom zoo strijdig en ongerijmd, omdat zij *mislukte* voorstellingen van dit hoogste zijn. Houdt men zich aan het *eigenlijk karakter van het Christendom*, dat hetzelfde van alle monotheistische Godsdiensten onderscheidt, zoo ligt het in niets anders dan in de *opheffing van de wet*, van de Kantiaansche Imperatief, in welks plaats het Christendom eene vrije neiging gesteld wil hebben." — Hier was SCHILLER op den regten weg, om het Christendom in deszelfs eigendommelijkheid te kennen, hij kenteekent het ook in denzelfden brief als » de menschwording des heiligen," maar verder brengt hij het niet, dan dat hem juist daarom het Christendom, » eene aesthetische Godsdienst is, welke inzonderheid bij de vrouwelijke natuur veel geluk maakt en daarom ook slechts bij vrouwen in een zekeren lijdelyken vorm aangetroffen wordt."

Terwijl SCHILLER in de meeste zijner schriften slechts bij gelegenheid Godsdienstige en godgeleerde stoffen aanroert, zoo hebben wij daarentegen in zijne verhandeling: *de zending van Mozes*, welke hij overigens reeds vóór den tijd van zijne ingenomenheid met KANT vervaardigde, eene proeve op het gebied der godgeleerde schriften. Blijkbaar doet zich in dit geschrift de rationalistische strekking kennen, aan de eene zijde om het wonderbare, zooals het de Schrift vermeldt en zooals het de verbeelding zich indrukt in een natuurlijk, voor het verstand begrijpelijk iets op te lossen, doch aan de andere zijde ook weder om het *bestuur der Voorzienigheid*, zooals het in de leiding der menschelijke lotgevallen, in de aanwen-

ding en regeling der omstandigheden zich doet kennen, als de van de schaal ontdane kern daaruit te voorschijn te brengen. Ook SCHILLER erkent in de geschiedenis van MOZES de groote hand der Voorzienigheid, » maar niet van zoodanige Voorzienigheid, welke zich op den buitengewonen weg der wonderen in de huishouding der natuur inmengt, maar van zoodanig eene, welke de natuur zelve zulk eene huishouding voorgeschreven heeft, om buitengewone dingen op den stilsten weg te bewerken.” Hij neemt aan, dat MOZES, in de Egyptische verborgenheden ingewijd, tot kennis van den *éénen* God gekomen was, doch dat hij dit denkbeeld van den *éénen* God, in plaats van het als eene ijdele, afgetrokken theorie voor te dragen, aan het denkbeeld van den Hebreeuwschen volksgod aangeknoopt had, en wel had zich MOZES niet te vreden gehouden, met dezen volksgod tot den magtigsten aller goden te maken; hij maakte hem tot den *eenigen*, en stortte alle goden rondom hem in hun niet terug. — Het juiste in de voorstelling van SCHILLER is nu wel juist dit, dat wel is waar in het Oude Testament de Schepper van hemel en aarde tevens als de God van ABRAHAM, IZAÄK en JAKOB verschijnt, en dat in dit zamenvatten van het monotheistisch-universele en van het nationale de eigendommelijke Godsdienstige kracht der Mozaïsche en Oudtestamentische Godsdienst in het gemeen bestaat. Maar het onjuiste, het ontbrekende aan de voorstelling van SCHILLER is, dat hij datgene als een werk van schrandere menschelijke berekening en overleg voorstelt, wat, volgens de *Christelyke* beschouwing der dingen, juist het werk der Goddelijke opvoeding van den

mensch zelf is (*). Dit voert ons tot SCHILLER's gevoelen omtrent de *geschiedenis* in het gemeen en tot zijne roeping als geschiedschrijver. SCHILLER was buiten zijn toedoen hoogleeraar in de geschiedenis te *Jena* geworden, op een tijd, dat hij de ziel vol dramatische ontwerpen droeg. De geschiedenis was hem tot hiertoe slechts eene goudmijn voor de poëzij, voornamelijk voor het tooneeldicht geweest, en zij moest dat verder zijn. Hij zelf heeft zich ondubbelzinnig daarover uitgelaten in den brief aan eene vriendin (+), waarin hij zegt: » ik zal steeds een slechte bron voor een toekomstig navorscher der geschiedenis zijn, die het ongeluk heeft, zich tot mij te wenden. Maar ik zal veelligt ten koste der historische waarheid lezers en hoorders vinden en hier en daar met die eersten filozofisch overeenstemmen. *De geschiedenis is in het gemeen slechts een magazijn voor mijne verbeelding, en de ontwerpen moeten het zich laten welgevalen, wat zij onder mijne handen worden.*” Eene bedenkelijke belijdenis van een hoogleeraar der geschiedenis! maar tevens eene gewigtige belijdenis, welke ons een blik doet werpen in het ongeschiedkundige der toenmaals wijd verbreide rationalistische denkwijze in het gemeen. Zoo heeft reeds KANT ook de Bijbelgeschiedenis er toe willen veroor-

(*) Hoe weinig SCHILLER zich in de godsdienstige denkwijze der oudheid wist te verplaatsen (hetwelk juist HERDER zoo voortreffelijk verstond) bewijst, ons de voorzeker ligtzinnige, van VOLTAIRE geleerde wijze, waarop hij b. v. over de verschijning van God in den vurigen braambosch en het uittrekken der schoenen spot.

(+) CAROLINA VAN BEUTHITZ, 10 Dec. 1788, bij BÖRING.

deelen, van zich alles te laten maken, ten believe van de zedeleer. Op het zelfde maakt SCHILLER voor de aesthetica aanspraak, en zoo wisten de groote en fraaije geesten in den buit te deelen, daar zij de geschiedenis nu evenzeer tot dienstmaagd verlaagden, als dit vroeger de wijsbegeerte bejegend was en dit gebrek aan historischen zin, ik mag zeggen het gebrek aan historischen ootmoed, die met zelfverloochening de geschiedenis als eene *magt* erkent, welke *boven* het individuele staat, gaat diep door de geschiedenis van het Rationalismus heen. Het heeft zich op het verschillendst gebied vertoond, in de regtswetenschap, zoowel als in de Godgeleerdheid, in de staatkunde, zoowel als in de kunsten. Niet alsof het SCHILLER aan alle hooger inzicht van de geschiedenis ontbroken hadde. Voortreffelijke dingen vindt men toch te dien aanzien voorgedragen in zijne akademische intree-rede: wat heet en tot welk einde bestudeert men algemeene geschiedenis? Ja, in tegenspraak met die voorbarig daarheen geworpen belijdenis stemt hij hier toe, dat het in de geschiedenis vooral om *waarheid* te doen is en erkent hij de verpligting, » *om zorg te dragen, dat derzelver waarde onder zijne hand niet vermindere.*” Intusschen is het toch ook hier weder meer de algemeen makende *filozofische* geest, waarvoor hij ijvert, dan de fijne streng historische zin, die juist het individuele, het eigendommelijke van ieder volk, van iederen tijd, van iedere persoonlijkheid weet te begripen en te waarden. Het zelfde gebrek aan zin voor het historisch individuele vertoont zich ook in SCHILLER's gedichten, daar de karakters met groote willekeur niet slechts

denkbeeldig voorgesteld, maar in derzelver tegenstelling omgekeerd en personen tot vertegenwoordigers van ideën gemaakt worden, welke aan hun wezen vreemd zijn. SCHILLER's helden zijn doorgaans minder de sprekers van hunnen tijd, dan de woordvoerders, waardoor hij zijne wijsbegeerte aan den man brengt, zij zijn de spiegel des dichters, niet die hunner eeuw: van daar dan ook dat het plastische, dat juist GÖTHE zoo zeer wist te handhaven, menigmaal (evenals bij RACINE en de Franschen) door het declamatorische overtroffen wordt (*). Het declamatorische vereischt treffende tegenstellingen, en voor deze is SCHILLER's oog op den historischen bodem meer gescherpt, dan voor de overgangen en de bemiddelingen. Maar daarin ligt ook het gevaar van overdrijving en dus ook van onwaarheid. Wie overal of barbaarschheid of beschaafdheid, adel van ziel of gemeenheid van ziel, humaniteit of onbeschoftheid zoekt, doch voor de middeltrappen en overgangen, voor de oneindige mengelingen des levens weinig vatbaarheid toont, dien zal ook de geschiktheid en het geduld ontbreken, om karakters naar derzelver geheele waarheid te teekenen, en hij zal tusschen het oorspronkelijk beeld en het mismaakte beeld ronddwalen. Dat het *verledene* aan het *tegenwoordige* dienstbaar moet zijn, is voorzeker eene zedelijke wet der geschiedenis; doch vooral moet het verledene regt geschieden, en wij mogen niet onbepaald den maatstaf van het tegenwoordige op het verledene leggen, en datgene, wat

(*) WALLENSTEIN's leger maakt daarvan eene gelukkige uitzondering.

op het eerste oogenblik den tijd en deszelfs behoeften geen gewin aanbrengt, als oud tuig ter zijde schuiven. Het Rationalismus, dat den opgedolven schat der geschiedenis terstond in gangbare munt veranderen wilde, heeft den geschiedkundigen zin geweld aangedaan, en zoo was onder anderen de stille, bedaarde vlijt, waarmede **HERDER**, aan de bij gelijk, de historische gedenktekenen opzamelde, de vrome vereering, welke hij juist aan verledene tijden en afgestorven personen bewees, **SCHILLER** in den hoogsten graad aanstoote-lijk. In harde uitdrukkingen verwijt hij hem zijne vereering omtrent al het verstorvene en vergane en koelheid jegens al het levendige, en noemt zijne vlijt in het opzamelen een » erbarmelijk opdelven van vroegere en afgeleefde letterkunde (*).” Keeren wij tot zijne verhandeling over de studie der geschiedenis terug, zoo kan het ons daarin verblijden, dat **SCHILLER** daarin zijne protestantsche gezindheid doet kennen, en het met eene zekere trotschheid uitspreekt, » hij sprak tot Protestant-sche Christenen.” » De Christelijke Godsdienst, heet het dan verder, heeft aan de tegenwoordige gedaante der wereld een zoo veelvuldig aandeel, dat hare verschijning *het gewigtigste factum der wereldgeschiedenis* wordt.” Slechts voegt hij er beperkend bij, » dat noch in den tijd, toen het Christendom zich vertoonde, noch in het volk, onder hetwelk het opkwam, een bevredigende verklaringsgrond van deszelfs verschijning ligt, en gelijk hij meent uit gebrek aan bronnen.” Ook hier weder moet hem de wijsbegeerte en een wijsgeerig,

(*) In de brieven aan **GÖTHE** (bij **DÖRING**, S. 217, 362.)

de geschiedenis in orde stellend pragmatismus, het gebrek aan bronnen en de studie der bronnen vergoeden. Zij (de wijsbegeerte) moet eerst de brokstukken tot een geheel zamenvoegen en de voorhanden stof tot een geheel vormen.

Het gewigtigste factum der wereldgeschiedenis is dus ook bij SCHILLER het Christendom. Doch terwijl slechts diegene in staat is, deszelfs geschiedkundig standpunt dat het als de wereldverlossende kracht heeft, volkomen te begrijpen, die in het wezen der zonde en in hare geschiedkundige verspreiding diepe blikken geslagen heeft, zoo moge bij SCHILLER voorzeker deze blik ontbroken hebben. *Reeds den eersten aanvang van de geschiedenis der menschen* beschouwt hij (in eene aan dit onderwerp gewijde verhandeling) uit een standpunt, volgens hetwelk hem de eerste overtreding van het Goddelijk gebod (naar het Mozaïsch verhaal) niet als een ongeluk, maar als een geluk verschijnt. Hij ziet (met de oude Gnostieken) in den zondenval geen val, maar eene verheffing van het menschelijk geslacht tot zedelijke zelfstandigheid, een ontwaken uit het droomleven der kindschheid tot regt bewustzijn. En zoo is hem ook het Christendom geene herstelling, maar ten hoogste een punt van ontwikkeling in den voortgang der menschheid tot humaniteit.

ZEVENDE VOORLEZING.

NOG IETS OVER SCHILLER IN CHRISTELIJKE BETREKKING.
ZIJN STANDPUNT TEN AANZIEN VAN HET PROTESTANTISMUS. — OVER DEN INVLOED VAN HET TOONEEL OP DE GODSDIENSTIGE BESCHAVING DES VOLKS EN TERUGWERKING VAN HET TOONEEL OP DE KERK. NAVOLGING VAN SCHILLER IN PREDIKATIËN VAN DIEN TIJD. SENTIMENTELITEIT. — HET RATIONALISMUS IN HET GEWAAD DER POËZIJ: TIEDGE'S URANIA, WITSCHELS MORGEN— EN AVONDOFFER.

Terwijl SCHILLER's naam anders in de Kerkgeschiedenis naauwelijks genoemd, nog veel minder zijn gewigt voor de volksbeschaving daar gewaardeerd wordt, zoo hebben wij al aanstonds van het begin af met elkander besproken, dat wij niet slechts de *kerkelijke* verschijnselen in den engeren zin in oogenschouw nemen, maar ook al datgene mede in den kring onzer beschouwingen opnemen zouden, wat op de vorming der begrippen in het groot gewerkt, wat nieuwe gezigtspunten in de beoordeeling van zedelijke betrekkingen geopend, nieuwe rigtingen van denken, gevoelen, willen te

voorschijn geroepen, en dus juist op het diepst in de voortgaande ontwikkeling van het Protestantismus ingegrepen heeft. En wie zou het loochenen, dat dit juist met SCHILLER het geval was? Daarom zij het mij ook in dit uur vergund, nog wat bij den dichter zelven te vertoeven, om dan terwijl wij onze aandacht bij hem en zijne denkwijze bepalen, de betrekking nader te beschouwen, waarin het kunstmatig en vernuftig streven des tijds, dat grootendeels uit den wortel van SCHILLER's poëzij deszelfs voedsel trok, tot het kerkelijk leven en tot het zedelijk godsdienstig leven in het gemeen, binnen het Protestantismus, getreden is. Beschouwen wij SCHILLER's gedichten meer van nabij, zoo zal men spoedig bespeuren, dat het opschrift *Christelijke* gedichten wel bezwaarlijk als het eigenlijk kenmerkende van derzelver inhoud zoude gekozen worden, en nog veel minder zal men hier *geestelijke* liederen te zoeken hebben. Men heeft SCHILLER het verwijt gedaan, dat hij buiten dat gedicht zijner jeugd, hetwelk wij in de laatste bijeenkomst uit zijne nalatenschap hebben leeren kennen, geen geestelijk lied vervaardigd heeft; doch zulk een verwijt is onregtvaardig. Een geestelijk lied te dichten, is gansch geen zaak van den bijzonderen persoon; de aandrift daartoe moet in den tijd liggen, maar nergens was deze aandrift minder voorhanden, dan in den tijd toen SCHILLER leefde. Wij zouden het hem weinig dank weten, wanneer hij, als het ware alleen om zich vrij te koopen, ook een paar geestelijke verzen zamengeflanst en dan in het overige weder als wereldlijk dichter zich had doen kennen, gelijk dit b. v. bij uz en anderen het geval was.

Wat SCHILLER dichtte, kwam uit het binnenste der ziel voort en was de volle uitdrukking zijner gezindheid. *Waarheid* behelsden al zijne gedichten, schoon ook vaak slechts onderwerpelijke waarheid. Niets stond hem meer tegen, dan ook slechts de schijn van huichelarij. Zoo lang hij zelf nog in de oude Christelijke levenslucht adem haalde, kon hem ook een lied gelukken, als het medegedeelde; later had hij het wel ook en nog beter kunnen doen, wat het talent betreft, maar hij had het niet kunnen doen, zonder met zich zelve in tegenspraak te geraken, zonder met de heiligste dingen een spel te drijven, en dat wilde hij niet. Eeren wij daarom deze gezindheid, en nemen wij *die* en niet onze wenschen tot maatstaf ter beoordeeling van den dichter. Intusschen kan het niet genoegzaam overwogen worden, dat er tusschen datgene wat niet in den engsten zin *christelijk* is en tusschen het *onchristelijke* een groot, wijd veld ligt, en schoon wij ook met den naam » christelijk” niet al te mild zijn willen, schoon wij niet zeggen willen, dat het *zedelijke* op zich zelve reeds het *christelijke* zij (waarin toch juist de dwaling van het Rationalismus lag), zoo mogen wij het toch toegeven, dat waar wij eene degelijke *zedelijke* gezindheid ontmoeten, wij aanknoopingspunten voor het Christelijke vinden, en dat ten minste reeds een voorname hinderpaal weggenomen is, om tot het Christelijke te geraken. Wat wij daarom vooral in SCHILLER’s gedichten als der goedkeuring waardig, ook van uit het Christelijk standpunt, ontmoeten, is (wanneer wij eenige ruwere uitwassen uitzonderen) de *zedelijke* waarde en zuiverheid, welke in de meeste zijner gedich-

ten doorstraalt. SCHILLER heeft de poëzij uit het slijk der zinnelijkheid, waarin zij door navolging van vreemde modellen dreigde te verzinken, opgevoerd in de reine sferen van het ideale. Moeten wij hem dat niet als Christen dank weten? Wie met SCHILLER wandelt, die wandelt veelligt met hem op duizelige hoogte, langs gevaarlijke kloven en afgronden, maar hij wandelt niet in duisternis, niet in het modderig slijk, maar steeds met het oog naar de zon, of deze zich ook achter de zwarte onweerswolken van bangen twijfel en krachtige dwalingen verberge. Op zulk eene ijzingwekkende hoogte, aan den rand des afgronds, weërgalmt zijn stuk: *de Resignatie* en van deze hoogte eener te ver gedrevene en onpractisch geworden levensbeschouwing schouwt hij vol verlangen terug in het oude Grieksche fabelland en wenscht zich midden in de Christelijke wereld de *Goden van Griekenland* terug. Maar ook in de door stormen bewogen borst klopt een edel, naar God begeerig hart, en wat de goden van *Griekenland* betreft, zoo is het meer de geestelooze afgetrokken Godgeleerdheid, die den levenden God uit de wereld verbannen en alles in doode natuurkrachten veranderd heeft, waartegen dat gedicht gerigt is, dan dat het *ware* Christendom daardoor zich getroffen konde voelen. Ook wanneer SCHILLER in de woorden van den *Waan* aan alle waarheid schijnt te twijfelen, wanneer hij zegt, dat aan het » aardsche verstand" de waarheid nimmer verschijnt, wanneer hij het slechts een » raden en meenen" noemt, waartoe wij het brengen, zoo heeft hij ook *daarbij* meer die doode formulierwijsheid op het oog, welke den geest in een » klinkend woord" meent

te kunnen inkerkeren, al heette zij nu regtzinnigheid of wijsgeerig stelsel, maar het *hemelsch* geloof, wil hij toch voor zich bewaren. » Wat geen oor vernam, wat de oogen niet zagen — het is nogtans het schoone, het ware — het is niet buiten, daar zoekt het de dwaas — het is *in* u, gij brengt het eeuwig voort.” En evenzoo in het gedicht bij den aanvang der nieuwe eeuw:

» In het heilig stille ruim des harten
Moet gij vlieden uit des levens drang,
Vrijheid is slechts in het rijk der droomen,
En het schoone bloeit slechts in gezang.”

Dit zich terugtrekken in de *inwendige* wereld heeft SCHILLER met vele edele geesten gemeen, die van de buitenwereld en haar stijf vormen-wezen onzacht geraakt, in het stille vaderland des gemoeds ontvloden. Wij eeren het schoone en groote van deze gezindheid, maar wij willen het gevaarlijke van dezelve niet verbergen. Dat zich terugtrekken in zich zelven, het kan ligt den hoogmoed opwekken, de valsche zelftevredenheid, welke toch nooit regt waarlijk tevreden is, en die zich schadeloos zoekt te stellen door de verachting van anderen. Het gebrekkige in SCHILLER's rigting, dat zich aan een groot gedeelte der tijdgenooten medegedeeld heeft en wat ook weder in de Kantiaansche wijsbegeerte zijnen wortel vindt (24), is die hoog opgevijselde *idealiteit*, welke als eene tot hooger spheer behorende, als eene onbereikbare in hooger streken over ons zweeft en tot welke

(24) Niet in de Kantiaansche Wijsbegeerte zelve, zooals zij wezentlijk is, maar in derzelfver verkeerde opvatting en gebruik, zooals SCHILLER ze zich denkbeeldig heeft voorgesteld.

wij slechts door de hoogste vlugt der fantazie ons verheffen, terwijl juist het Christendom aan eene reeds plaats gehad hebbende, historische verwezentlijking van het ideaal, met betrekking tot het Godsdienstige en zedelijke vasthoudt, van waaruit ook de verdere verheerlijking der menschheid tot het Goddelijke mogelijk gemaakt moet worden, voorzeker niet op den weg van eene hooge poëtische of bespiegelende gedachtenvlugt, maar op den stillen, bedaarden weg van ootmoedig wachten en strijden. Terwijl SCHILLER den vrienden toeroept:

Alles toch herhaalt zich slechts in 't leven,
Phantaisie slechts is met eeuwige jeugd getooid;
Wat zich nooit en nergens heeft begeven,
Dat alleen veroudert nooit,

zoo antwoordt het Christendom: » het is voorzeker ergens en ten eenigen tijde voorgevallen; zij is verschenen, de zaligmakende genade Gods, aan alle menschen — wij hebben zijne heerlijkheid gezien, als de heerlijkheid des Eengeboren van den Vader, vol van genade en waarheid,” en juist *dit* eene veroudert nooit, maar eene eeuwige verjonging gaat uit van den Geest der wedergeboorte in de geheele wereld sedert de dagen dier verschijning. SCHILLER zelf heeft in andere oogenblikken, wanneer hij van de ideale hoogte weder in het dal der menschen afdaalde het wel weten te waarderen, wat het Christendom, als eene bestaande daadzaak, in de gemoederen vermogt te werken.

Godsdienst van 't kruis, wat toch vlecht dubbele palmen
Van deêmoed en kracht in denzelfden krans, zoo als gij?

Zoo roept hij zijnen Johannieten toe. En is het niet uit de diepte van het Christelijk bewustzijn gesproken, in de strengste tegenoverstelling van eene alles gelijk makende verstandelijkheid zoo wel, als van een hoogmoedig rede-idealismus, wanneer het in de woorden des geloofs heet:

En wat het verstand der verstandigsten tart,
Dat oefent in eenvoud het kinderlijk hart.

De schoonste apologie des Christendoms ligt in deze woorden. Hetzelfde beleet onze Heer zelf, toen hij zeide: » Zoo iemand wil den wil *doen* desgenen, die mij gezonden heeft, die zal van mijne leer bekennen, of zij uit God zij dan of ik van mij zelven spreke, en zalig zijn de reinen van hart, want zij zullen God zien. Vader! ik dank u, dat Gij het den wijzen dezer wereld verborgen hebt en hebt het den kinderkens geopenbaard.” Dat de grond van ’s menschen rampzaligheid niet in *God* ligt, zooals de Resignatie het schijnt aan te nemen, maar in den mensch en in ’s menschen *zondigheid*, dat drukte SCHILLER in zijne Bruid van *Messina* uit in de woorden:

De wereld is volkomen overal,
Waar niet des menschen schuld haar maakt tot jammerdal,
en in het ernstig tragisch besluit:

Dit ééne voel ik en doorschouw ik klaar,
Het leven is het hoogst der goedren niet,
Maar ’t grootst van alle kwaden is de schuld.

Wel is waar laat SCHILLER de wond en de scheur welke de schuld gemaakt heeft open voor onze

oogen, hij laat ons schouwen in de diepte der zonde, zonder te gelijk ons op de hoogte te voeren, van waar de schuldbrief vernietigd is en van waar de balsem in de wonde stroomt.

Doch schoon ook SCHILLER niet in het binnenste des Christendoms, dat hij meermalen met aandoe-ning aanroert, indrong, zoo was hem toch des-zelfs hoop niet vreemd. » Ook aan het graf nog — plant hij de hoop.” Of is het niet als hoorden wij KLOPSTOCK, wanneer het in het lied van de klok heet:

Nog kostelijker zaden bergen
Wij treurende in den schoot der aard,
En hopen dat ze door de zerken
Tot schooner oogsttijd zijn bewaard.

» Deze woorden, zegt GUSTAAF SCHWAB, waardoor de dichter eene verovering van vele duizende harten gemaakt heeft, zijn woorden van den treuren-den en hopenden zoon en broeder. Zijn zij niet overeenkomstig de waarheid? Zijn zij leugen en bedrog, vol geveinsdheid? Alsdan is ook het Chris-tendom des Bijbels eene uitvinding voor domkoppen, gelijk voormaals en nog onlangs rondborstig genoeg beweerd is geworden (*).” — Wel is waar had SCHILLER ook tijden, dat zich het uitzigt in de toe-

(*) Minder mogen wij SCHWAB toestemmen, wanneer hij in de door hem S. 129 aangehaalde plaats uit Don CARLOS

» Zoo lange moeders

Geboren hebben, is slechts een — ja een

Zoo onverdiend gestorven,”

aan CHRISTUS gedacht wil hebben. Blijkbaar duidt Markies ROSA daarmede den vermoorden vriend zelve aan; geheel met den smaak van SCHILLER overeenkomstig!

komst bij hem verduisterde, dat hij de hoop op persoonlijke voortduring tot de steunsels rekende, welke slechts de zedelijk zwakke behoefde; maar het schijnt dan toch, dat wanneer het hart des dichters eigene wonden geslagen werden, hij zich gaarne aan hetzelfde steunsel vasthield, hetwelk ja ook het Rationalismus juist als een wezentlijk steunsel van alle Godsdienst altijd en eerlijk staande gehouden heeft, en dat ook zijn groote meester KANT tot de vorderingen der practische rede telde. In de laatste jaren keerde zich SCHILLER, gelijk reeds opgemerkt is, van de Kantiaansche wijsbegeerte weder meer en meer af, en verdiepte zich in de dichtkunst, als zijn eigenlijk levensgebied (25). En schoon hij ook daardoor schijnbaar niets voor het Christendom won, zoo won hij toch dit, dat hij een vrijer blik kreeg in het wezen van godsdienstige Openbaring, of dat hij toch ten minste een onmiddellijk, boven het verstandelijk weten zich uitstrekkend gebied, een gebied van het geloovig en voorgevoelend erkennen aannam, waarin poëzij en Godsdienst elkander ontmoeten. Zoo heet het in het gedicht: de kunstenaar (van het jaar 1789):

Wat eerst na 't wisselen van duizenden van jaren
De Rede, zelv' verouderende, vond,
Ligt, in 't symbool van 't schoone en waarlijk groote,
Vooruit geopenbaard aan 't kinderlijk verstand.

(25) Zou SCHILLER wel immer de Kantiaansche wijsbegeerte naar haren eenvoudigen zin en bedoeling gekend hebben, en dezelve niet veelmeer reeds van den beginne af aan met de verdichtingen van zijne eigene verbeeldingskracht vermengd hebben?

Hoe? *wanneer deze voorloopige openbaring in het zinnebeeld* in den kunstmatigen zin den vrienden des Christendoms een aanknoopingspunt aangeboden had, om ook ten aanzien van het wezen der Godsdienstige Openbaring met den dichter overeen te stemmen? — Maar daartoe bood zich juist geene gelegenheid aan. SCHILLER stierf, eer hij innerlijk voltooid, eer hij met zijne overtuigingen ten besluit gekomen was. Dat hij zich niet met HERDER vereenigen konde! Wat hadden die beide geesten door hun gezag op anderen vermogt, wanneer zij met de hun beiden ten dienst staande magt des Woords voor eene levendige en geestrijke opvatting des Christendoms gewerkt hadden! Van een den dichter nabestaanden persoon vernemen wij, dat hem tegen het einde zijns levens de wereldgeschiedkundige werking der leer van CHRISTUS, de reine, heilige gestalte van haren Stichter met steeds inniger en dieper eerbied vervuld had. En steunende op deze uitdrukking was het voornamelijk, dat de feestredenaar bij de ontblooting van SCHILLER's standbeeld het vertrouwen uitsprak, » dat ook het hart des grooten dichters wel niet zoo verre moge geweest zijn van dengene, wiens naam hij wel weinig uitsprak, doch wien echter een naam gegeven is, welke boven alle namen is.” Doch gesteld ook, dat SCHILLER voor zijn persoon in geene nadere verbinding met het Christendom gekomen was, dan in die, welke hij in zijne werken openbaart, zoo mag dit eene niet voorbijgezien worden, dat ten laatste de bijzondere persoon zich nimmer geheel losrukken kan van de gemeenschap waarin hij leeft, en dat ieder, ook nog zoo hoog geplaatste, toch altijd door zijnen tijd bestuurd

wordt. Dit geldt van de dwalingen zoo wel als van de waarheid, waardoor eene eeuw beheerscht wordt. Vatten wij het begrip van het Christelijke in deszelfs ruimste beteekenis, in tegenoverstelling van het Heidensche, datgene hetwelk tot de oudheid behoort, zoo zullen wij vinden, dat SCHILLER'S poëzij, in weerwil van alle goden van *Griekenland* en van alle terugverlangen van dat oude poëtische fabelland, toch in de *Christelijke* geschiedenis, de Christelijke, d. i. de nieuwerwet-sche wereldbeschouwing haren wortel heeft. Bij zijne treurspelen, namentlijk de *Maria Stuart*, de *Jonkvrouw van Orleans*, den *Wallenstein*, (gelijk ook bij vele zijner balladen en romancen) ligt, zooals door anderen reeds is aangetoond geworden, een wezentlijk Christelijk inzicht in de Godsdienst ten grond, en » zelfs wanneer de dichter een stof uit de fabelleer bearbeidt, verheerlijkt hij die door de innerlijkheid. Kort om, hij staat op een ongelijk hooger standpunt dan de oudheid (*).” En dat heeft hij voorzeker aan het Christendom zelf te danken. Zoo veel tot opheldering daaromtrent, of SCHILLER een Christelijk dichter te noemen is? Omtrent zijne betrekking tot het Protestantismus in het bijzonder zijn wij elkander nog een bijzonder antwoord schuldig. — Wanneer het Protestantismus alleen bestond in het protesteren tegen valsche vroomheid, tegen huichelarij en pausdom, in het strijden voor geestes vrijheid en vrijheid van denken, voor staatkundige en godsdienstige onafhankelijkheid, wie zou dan twijfelen, om SCHILLER in de eerste rij der kampvechters eene plaats aan

(*) SCHWAB, t. a. p. S. 150.

te wijzen? En ook *wij* noemen hem in dezen zin een Protestant, en willen daarmede tevens zijn Protestantismus als een edel, erkentenis waardig aangeduid hebben, als een Protestantismus, dat ook bij alle eenzijdigheid zich van de bloot geraas makende en woelende kampvechterij nog altijd zeer wel onderscheiden laat. SCHILLER's ziel was door en door met een gloeienden toorn bezield tegen al, wat den mensch en de rede verlaagde, tegen al wat de waarde des geslachts onteerde. » Ik wil, schrijft hij met betrekking tot den don CARLOS, het mij ten pligt maken, de beleedigde menschheid te wreken en hare schandvlekken vreeselijk aan de kaak te stellen.” Daarmede heeft hij de wezentlijke taak niet slechts van dat gedicht, maar van zijn leven uitgesproken. Wij hebben het reeds opgemerkt, dat dit Protestantismus ons nog niet als het *echte* geldt, dat *wij* zoeken en dat *wij* beschouwen willen in onze geschiedenis, maar dat aan dezen ijver de strenge geest van eenen LUTHER ook *mede* zijn aandeel gehad heeft, zal niemand betwijfelen. Reeds dit is ons merkwaardig, dat SCHILLER als geschiedschrijver zich juist die gedeelten der nieuwere geschiedenis verkozen heeft, op welke de godsdienstige strijd, dien de Hervorming te voorschijn geroepen heeft, zich beweegt, den afval der Nederlanden, den dertigjarigen krijg en de Fransche Godsdienstkrijgen. Er zijn wel is waar ook hier juist niet de diepere godsdienstige drijfveren vooraangesteld, (zoo b. v. wordt GUSTAAF ADOLF louter van uit het staatkundig standpunt beoordeeld), maar toch zal niemand ontkennen, dat in het geheel eene besliste protestantsche gezindheid doorstraalt, waarin wij been van

ons been en vleesch van ons vleesch herkennen. Maar hoe? heeft niet SCHILLER, de dichter, ook met het Catholicismus geheuld? heeft hij ons niet in MARIA STUART eene martelares van hetzelfde ver- toond en ELIZABETH geweldig onregt gedaan? heeft hij niet in *De Boodschap naar de IJzersmel- terij* ons met welgevallen de uitoefening der mis geschilderd, en in RUDOLF van *Habsburg* zelfs ten voordeele van den eerbied omtrent de hostie en den haar dragenden priester gesproken? Ik denk niet, dat iemand in ernst SCHILLER wegens de bei- de laatste dingen van eene Catholiserende rigting beschuldigen zal, eene rigting, zooals zij veel meer door de zoogenoemde *Romantiek*, dan door hem begunstigd werd. Ten hoogste kon men daarin weder dat Indifferentismus zien, bij hetwelk de poëtische indruk boven alles gaat en dat daarom elken godsdienstigen vorm zich dienstbaar maakt. Maar ook deze uitvlugt is niet noodig. Het echte Protestantismus weet ook de vormen der Catho- lijke eeredienst in derzelve geschiedkundigen za- menhang en ter regter plaats te waarden, en slechts een bekrompen Puritanismus kon van den dichter willen vergen, dat hij zich in zijne schep- ping bij de voorstelling van het confessionele bepaalde. Alleen ten opzichte van MARIA en ELIZABETH moge hem het regtmatig verwijt van onbillijkheid treffen, gelijk hij dan in het gemeen de dichter- lijke vrijheid in zooverre misbruikt heeft, dat hij niet slechts historische personen idealiseerde, maar ze juist een tegenovergesteld karakter toeschreef.

Doch genoeg van SCHILLER's persoon. Vragen wij nu naar den invloed, dien SCHILLER op zijnen tijd had, zoo kunnen wij slechts zeggen, dat die

buitengemeen groot was, en dat dezelve nog altijd voortduurt. Of is het niet zoo? SCHILLER te kennen, SCHILLER gelezen te hebben, plaatsen uit hem aan te voeren, dat was het, wat nog voor eenige tiental jaren als bewijs gold, dat men tot de beschaafde wereld behoorde, en wat thans nog in menige kringen geldt. Voorzeker, de beschaafde wereld verlangt heden ten dage meer dan dit, ja, wie regt voornaam beschaafd zijn wil, die moet over SCHILLER de schouders ophalen om GÖTHE te verheffen, ofschoon voor het allerjongst geslacht ook GÖTHE reeds weder een oude heer geworden is, boven wien zekere jonge heeren veel hooger geplaatst wenschten te zijn. Intusschen heeft SCHILLER toch nog steeds zijne vereerders en zijne bewonderaars in alle standen en in alle klassen, en schoon het ook het teeken van eene op een vroegeren trap staande gebleven beschaving zijn mag, eenzijdig en uitsluitend SCHILLER te bewonderen, zoo zal toch ook de waarlijk beschaafde, juist omdat hij waarlijk en veelzijdig beschaafd is, zich in den rijkdom van SCHILLER's genie verblijden en steeds zal eene niet opgeblazen jeugd door hem zich aangegrepen voelen. Dit is ons juist een bewijs van de kracht van SCHILLER's Muze, en het heete den ontwikkelingsgang der nationale Duitsche beschaving, zoowel als dien van het Protestantismus en deszelfs verschillende levenselementen ten eenenmale miskennen, wanneer men in den invloed, welke SCHILLER gehad heeft en nog heeft, slechts iets verkeerds, iets verderfelijks zien wilde. Alleen een bekrompen, puriteinsch Christendom kan zich zuiver tegen den invloed der kunst en der beschaving willen afsluiten, doch zulk een zal zich ook nim-

mer over de grenzen eener Sekte verheffen, nimmer tot de wereldgodsdienst zich ontwikkelen kunnen. Of wie kan het loochenen, dat het gevoel voor het edele en schoone, zooals het voornamelijk door SCHILLER is aangekweekt geworden, met het Christendom niet slechts overeen te brengen is, maar dat het *door* het Christendom zelf nog veredeld en gelouterd en juist daardoor buiten SCHILLER zelven voortgezet kan worden? Even als de studie der oude Grieken en Romeinen onder de leiding van eenen Christelijken leeraar slechts beschavend en bevorderend werken kan ook in een Christelijk opzicht (naar de eenstemmige getuigenis van alle verstandigen), zoo kunnen en moeten ook onze *Duitsche* Klassiekers, die bovendien dan toch met hunne geheele wereldbeschouwing op *Christelijken* bodem staan, in de handen van Christelijke leeraars als beschavingsmiddelen dienen van den smaak, als veredelingsmiddelen der taal. Dezelve uit Christelijken ijver uit onze scholen of uit onze huizen en boekerijen te willen verbannen, ware gewis niet raadzaam; het heete slechts den jeugdigen moed belust maken naar eene verbodene vrucht; ja het heete aan de jeugd eene wezentlijke zijde harer beschaving onthouden, haar *eenzijdig* opvoeden (26). Doch even zoo eenzijdig

(26) Met dit alles echter is hier toch bedachtzaamheid noodig. Beter hier wat eenzijdig te zijn ten voordeele van het Christendom, dan het gemoed der jeugd een wansmaak tegen deszelfs eenvoudige waarheid in te boezemen, door zooals te voren veelligt te veel geschied is, hetzelfde te sterk voor de Klassieke Heidensche Oudheid in te nemen, of wat veel vrijheid in het gebruik der hedendaagsche dichters, tooneel- of romanschrijvers te geven. Dit dunkt mij kan en moet men zonder

is voorzeker de *overschatting* van SCHILLER's poëzij, de oververzadiging met Schillersche stof, de alleenheerschappij, welke men aan deze denk-en dichtwijze een tijd lang heeft willen inruimen. Hier mogen wij ons het gedicht van KNAPP herinneren, wanneer hij zegt:

'k Bemin hen niet die, 't evenwigt steeds schuwend,
Daar dobbren, door partijgeest weggesleept;
De een hunner zal u voor de vierschaar dagen,
Terwijl u de ander als een heilig' eert.
De een hunner zal u alle licht ontzeggen,
Den andren zijt gij loutre zonneglans; enz.

Bevangne zielen zijn het vlugste vaardig
Tot huldiging der eerdienst van 't genie;
Zij toornen wild, gereed u te verdoemen,
Noemt gij, met hen, niet alles goed en schoon.

Dat in SCHILLER niet alles te prijzen is, dat zelfs van den kant der kunst, van smaak veel in zijne

puriteinsche bekrompenheid aannemen, of veeleer daarin de zoogenoemde Puriteinen regt geven, zooals trouwens de Schrijver in het nu volgende duidelijk genoeg toont te erkennen. — Even hetzelfde kan men ook zeggen van hetgeen nu vervolgens van de schouwspelen voorkomt. Maar weinigen zijn er die er een regt menschkundig gebruik van maken, zooals veelligt het lezen van sommige uitgezochte stukken voor het bezadigd wijsgeerig gemoed zou kunnen dienen. Voor het grootste gedeelte van menschen is het lezen van romans en bezoeken der schouwburgen niets anders dan eene onnutte en verderfelijke tijdverkwisting, al ware het ook alleen, dat daardoor het gemoed in eene ideale wereld wordt overgevoerd, en voor de wezentlijke wereld ongeschikt en van de ware eenvoudige Godsdienst des Bijbels afkeerig gemaakt wordt.

gedichten te berispen valt, wordt thans wel algemeen erkend, gelijk reeds de strijd over den voorrang tusschen SCHILLER en GÖTHE bewijst. Doch de overschatting is onbetwistbaar nog veel eenzijdiger in een zedelijk opzigt, en daar kan zij voorzeker, wanneer zij dweepachtig vastgehouden wordt, eene vijandige houding omtrent het Christendom aannemen. Doch gelijk nu elke rigting een tijd lang zich eenzijdig doet gelden, tot zij door eene andere overwonnen of binnen hare grenzen verwezen wordt, zoo vertoonde het zich ook hier. Hoe meer juist de denkwijze van SCHILLER ook zulke elementen in zich sloot, welke met de tot hiertoe aangenomene Christelijke en kerkelijke denkwijze in tegenspraak waren, des te begeeriger greep de naar iets nieuws en frisch hakende jeugd naar de schriften van SCHILLER. De woorden des geloofs bevielen thans menigen jongeling meer, dan de Apostolische geloofsbelijdenis, welke hij in den Catechismus gedachteloos geleerd had, de bevalligheid der schoone taal vervoerde menig gemoed tot een soort van sentimentele dweeperij en het denkbeeldig *streven* naar het Goddelijke bevredigde » al moest hij ook struikelen overal” — menig een, die het met dat struikelen niet naauw nam. In plaats van de vergeving der zonden op den moeilijken, strijdvollen weg van Christelijke boetvaardigheid te zoeken en de zaligheid na te jagen met vreeze en beven, was het gemakkelijker met het koor van vreugde dronken medegenooten in te stemmen:

Allen zondaars zal vergeving
En de hel haast niet meer zijn.

Doch wij moeten ook over *dit* verschijnsel niet te hard oordeelen. Wij mogen daarin niet louter roekeloosheid en verstoktheid, zelfs niet altijd een eigenlijken afkeer van het Christelijke zien. De vormen, waarin het Christendom zich uitliet, waren nu eenmaal, dat mogen wij niet ontkennen, voor den bruischenden tijdgeest te eng geworden. De wereldlijke *beschaving* had de geestelijke voorbijgestreefd en overvleugeld. *Geleerde* en ook *ge-loovige* Godgeleerden waren er wel nog, maar weinigen, die met den geest van HERDER toegerust, beide vorderingen *wisten* te voldoen of ook *trachtten* te voldoen, de vorderingen van den geest zoowel als die van het geweten, de vorderingen der Kerk zoowel als die der beschaving, en *diegenen*, welke het beproefden, kwamen in eene scheeve stelling, en liepen gevaar van in eene onzalige dubbelhartigheid te geraken. Zelfs HERDER toch scheen (zooals wij vroeger gezien hebben) voor de verheven taak, om Christendom en humaniteit in hare eenheid daar te stellen, niet ten allen tijde in gelijke mate opgewassen! Hoe kan het ons dan verwonderen, wanneer menige predikers, wie de drooge Kantiaansche leertoon tegenstond en die wel gevoelden, dat men behalve de Categorische Imperatief ook nog iets anders hebben moest, dat de gemoederen verheft en ontvonkt, het nu met SCHILLER beproefden, dat zij voor het volk den lievelingsdichter, dien het op het tooneel toegelicht had, nu ook op den kansel bragten, en of plaatsen uit hem opzeiden (*), of in hoogdravende

(*) Hoe menige predikatie ving omtrent met de woorden aan: » Er bestaan in 's menschen leven oogenblikken."

van SCHILLER ontleende spreekwijzen predikten? Zoo zocht men datgene, wat aan het Rationalismus in innigheid van het godsdienstig gevoel ontbrak, door sentimenteliteit te vergoeden, waarbij het aan holle declamatie niet ontbreken kon. Ja, wonderlijk genoeg wisselde dikwijls in eene en dezelfde predikatie de dorheid eener oppervlakkige zedeleer met de lafheid van een bloemrijk bombast af. Doch wat thans in het gemeen als eene merkwaardige crisis in de nieuwere geschiedenis der zeden verschijnt, is de toenadering, waarin nu de beide levenssferen van het *Tooneel* en der *Kerk* tot elkander gewrōngen werden en de zonderlinge verwisselingen van werkzaamheden, die hier plaats vonden, zoodat men nu eens den prediker op het tooneel, dan weder den komediant op den kansel geplaatst meende. Bij dit verschijnsel moeten wij wat langer vertoeven en op vroegere geschiedkundige gebeurtenissen daarbij terugkomen.

De oude Christelijke Kerk, welke de roeping had om iedere herinnering van de oude afgodsdienst uit te delgen, verbood natuurlijk haren leden het bezoek der Heidensche schouwspelen, deels dewijl deze zelve in verband stonden met de Godsdienst der oudheid, deels dewijl door den aard van zekere schouwspelen (de dierengevechten) eene ruwheid van gevoel in de gemoederen aangekweekt werd, zooals die het Christendom noodwendiger wijze verfoeijen moest. Nadat dan het Heidendom overwonnen en de wereld der middeleeuw de ondersteunster van een wel is waar in menig opzigt uitwendig Kerke- en Christendom geworden was, werd het ook in dit opzigt anders. Thans be- minde men het, ook geestelijke onderwerpen, Bij-

belsche geschiedenissen en kerkelijke verborgenheden tooneelmatig voor te stellen. De geestelijken en hunne leerlingen zelfs voerden zulke schouwspelen in de kloosters op, en eerbare burgerschappen in de steden zagen in zulke oefeningen een onschuldig vermaak. Bij de ernstige stukken kwam dan wel is waar ook de ruwe boert en het onbeschaafde potsenspel, dat zich maar zelden tot iets hoogers, waarlijk nationaals en kunstigs verhief. De ernstige zedelijke geest der Hervorming nam tegenover het schouwspel juist dezelfde stelling in, gelijk het oorspronkelijk Christendom tegenover het Heidendom die verdedigd had. In de optogten en vermommingsen, die zich vaak op eene onbetamelijke wijze in het heiligdom der Kerk ingedrongen hadden (*), zag men de overblijfselen van het pauselijk Heidendom, dat men met regt verfoeide, schoon ook hier en daar de zoogenoemde vastenavondspelen, zooals die van eenen MANUEL te *Bern*, aangewend werden, om hervormingsgezinde denkbeelden onder het volk te verspreiden. Doch nu was het toch wel niet geheel toevallig, dat kort na den tijd der Kerkhervorming SHAKESPEARE (geb. 1564) als schepper van het nieuwe tooneel optrad en eene wereld van diepe, uit de innigste natuur des menschen geputte beschouwingen in zijne reusachtige werken zamenvatte. Maar niet de XVI^{de}, niet de XVII^{de} eeuw waren het, waarvoor het genie van SHAKESPEARE berekend was; ook niet de Engelsche natie was het, welke haren grooten landgenoot in de wereldgeschiedenis invoeren moest; maar voor de groote Duitschers der

(*) Zie Voorl., D. I, bl. 139, 140.

XVIII^{de} en XIX^{de} eeuw bleef het bewaard naar de innerlijke gehalte der stukken van SHAKESPEARE, naar den onuitputtelijken rijkdom der denkbeelden te verwijzen, welke hier hunne gedaante krijgen, hier hunne magt uitbreiden. Al de groote dichters en letterkundigen van dien tijd, LESSING, HERDER, SCHILLER, GÖTHE, de SCHLEGELS vereenigden zich, hoe verschillend zij anders ook dachten, in de bewondering, ten deele ook in de navolging van het groote Britsche voorbeeld, en zoo laat zich dan wel verwachten, dat bij zulke studiën ook in de Christelijk- protestantsche wereld een ander inzicht omtrent het gewigt van het schouwspel en omtrent de taak der dramatische kunst zich vormen moest, dan in *dien* tijd, toen men slechts gewoon was, het tooneel als eene bron van wereldsche verlustiging en verstrooijing te beschouwen (*). Hoe ernstiger men het van dezen tijd af met de dramatische kunst begon te nemen,

(*) Dat zich in *Duitschland* het tooneel niet vroeger tot die hoogte verhief, waartoe wij het nu zien opklimmen, daar waren ook wel de verwarde tijden van den dertigjarigen krijg de oorzaak van, en de nog lang voortdurende naweeën van denzelfden. Naderhand verdrong de Fransche geest alle gezonde ontwikkeling van het nationale. Het Piëtismus, dat een streng oordeel over alle wereldsche vermaken velde, moest ook het tooneel, dat het slechts uit *dit* gezichtspunt in staat was te beschouwen, veroordeelen. En toch blijft het merkwaardig, hoe juist SPENER hierin verdraagzamer oordeelde (vergel. Voorl. D. V. bl. 310, v. v.). — Over het geheel heeft de Luthersche Kerk minder streng dan de Hervormde ook hieromtrent, als omtrent andere zaken geoordeeld. Voor het overige verwijzen wij naar de schriften van WESSENBERG, Over den zedelijken invloed van het tooneel. *Zurich* 1825, en van STÄUDLIN, *Geschichte der Vorstellungen von der Sittlichkeit des Schauspiels. Göttingen* 1823, 8o.

des te meer beijverde men zich, het tooneel ook eene eervolle plaats te verzekeren, en het tot eene zedelijke magt te verheffen. De groote taak den mensch in zijn binnen te aan te grijpen, hem tot bewustzijn van zijne hooge waarde te brengen, hem boven het drijven en dringen der dagelijkse wereld eene hoogere, ideale wereld te ontsluiten, werd nu regt eigenlijk als taak van het tooneel beschouwd, en zoo werd tusschen deze inrigting en de Kerk, welke gehouden werd diezelfde taak van oudsher te hebben, eene geheel bijzondere soort van wedstrijd aangevangen, aan welks mogelijkheid de oude tijd der orthodoxie wel nimmer gedacht zoude hebben. En toch had het reeds de predikant GÖTZE (*) moeten ondervinden, dat dezelfde man, die het Duitsche tooneel hervormde, ook aan de gewonde plaatsen der Protestantsche Godgeleerdheid zijn kritisch mes aanlegde en daarbij ook in het gezonde vleesch mede insneed. En zoo moge het dan ook in *ééne* verwondering doorgaan, wanneer na LESSING SCHILLER optrad, en wanneer deze nu zelfs het tooneel tot eene zedelijke, ja tot eene godsdienstige inrigting verheffen wilde, welke de hedendaagsche staat vooral tot zijne ondersteuning en bevestiging behoefde. In zijne verhandeling: » het tooneel, als eene zedelijke inrigting beschouwd, » welke hij in het jaar 1784 in de Keurvorstelijk Duitsche maatschappij te *Mannheim* voordroeg, spreekt hij het ja in allen ernst uit, dat de taak van het schouw-

(*) Zie Voorl. D. VIII bl. 40, 41. Hoe GÖTZE over het tooneel dacht zie STÄUDLIN t. a. p. S. 187, ff. Belangrijk is ook de daarbij gedrukte goedkeuring der Göttinger theologische faculteit.

spel eene *godsdienstige* was, dat eerst dan, wanneer de Godsdienst met het tooneel in verbond trad, zij tegen omkeering beveiligd was. Het tooneel is hem als het ware het verzinnelijke wereldgerigt, waarin de deugd haar loon, de ondeugd hare straf vindt; het is hem een levendige spiegel der zeden, *meer dan elke andere openbare inrigting van den staat*, eene school der practische wijsheid, een onfeilbare sleutel tot de geheimste toegangen der menschelijke ziel. Op het tooneel alleen hooren de grooten der wereld de waarheid, hier alleen zien zij den mensch. » Het tooneel (zegt SCHILLER) is het gemeenschappelijk kanaal, waarin van het denkend beter deel des volks het licht der wijsheid afstroomt, en van daar in zachte stralen zich door den ganschen staat verbreidt. Het is de school der verdraagzaamheid, en van uit dezelve laat zich eene voordeelige werking op de opvoeding verwachten.” — Ja, wat anders slechts van de Kerk verwacht werd, dat zij met hare vertroostingen den mensch boven den kommer des levens verhief, dat verwachtte SCHILLER van het tooneel. » Wanneer verdriet aan het harte knaagt, wanneer eene treurige stemming onze eenzame uren verbittert, wanneer bij ons wereld en bezigheden afkeer verwekken, wanneer duizend lasten onze ziel drukken zoo ontvangt ons het tooneel. In deze kunstvolle wereld *droomen wij de werkelijke weg*, wij worden aan ons zelve weder gegeven, ons gevoel ontwaakt, heilzame hartstogten wekken onze sluimerende natuur op en brengen het bloed in frissche beweging. De ongelukkige weent hier met vreemden kommer zijnen eigenen uit” enz. — Merkwaardig, dat in

deze welsprekende lofspraak op het tooneel dan toch slechts van een *wegdroomen* des kommers de rede is, en ook wat die geroemde *zedelijke* werkingen van het tooneel betreft, zoo is SCHILLER eerlijk genoeg, te belijden, dat de vrek van MOLIÈRE nog geen woekeraar verbeterd, en dat in het gemeen de meest gekleurde schilderingen der ondeugd nog nooit den mensch van de ondeugd zelve genezen hebben. Ja, nog veel sterker had hij zich bereids daarover in een vroeger opstel over het Duitsche tooneel (1782) uitgelaten, daar hij er ten eenen male aan schijnt te twijfelen, dat het bij de eenmaal bestaande gesteldheid der tooneelspelers en van het publiek ooit hierin tot iets goeds komen konde. — Intusschen werd het gevoelen, dat het tooneel eene *school der zeden*, ja veelligt nog eene meer werkzame dan de Kerk was, steeds luider geuit en van deze zijde het tooneel tegen de tegenwerpingen der geestelijken in bescherming genomen. Tot bereiking van dit doel sloeg men al naar omstandigheden een' onderscheiden weg in. Of men wedijverde in ijselijke afschrikkende voorstellingen der ondeugd, zoodat eens de bekende SCHRÖDER een prijs op het beste treurspel stelde, welks onderwerp een broedermoord was (*), of men gaf ten eenenmale het karakter van het drama op en in plaats van het *leven* voor te stellen in het licht der kunst, predikte, filozofeerde en moralizeerde men op het tooneel zelf. Zoo ontstonden die moralizerende schouwspelen, waarin bijzonder IFFLAND uitmuntte, doch waaromtrent

(*) Zie GERVINUS IV, S. 569.

SCHILLER zelf zich verlustigde in SHAKESPEARE's schimmen:

» Als de ondeugd verdwijnt, plaatst de deugd zich ten disch.»

De gevaarlijke nabuurschap van het tooneel en de Kerk en de wonderlijke verwisseling der rollen, die hier plaats vond, had blijkbaar haren wortel in eene verwarring van denkbeelden, waaraan ook onze tijd nog menigmaal lijdt, daar men van de kunst verlangt, dat zij onderrigten en verbeteren zal, terwijl toch hare taak en hare sterkte in de voorstelling ligt. Gelijk men nu het wezen der Godsdienst eenzijdig in de zedeleer stelde, zoo ging deze eenzijdigheid ook op de vorderingen der kunst over. Het tooneel werd tot eene school der zeden verheven, de Kerk tot eene school der zeden verlaagd en beiden met een aesthetisch schijnschoon overtoegen. Zoo werd de prediker niet zelden op den kansel tot komediant, gelijk de tooneelspeler dan weder te zijner plaats den prediker nabootste. Het breede veld der burgerlijke zedeleer werd van beide zijden uitgeput, maar noch tot waar gewin der kunst, noch der Godsdienst, noch eindelijk der zedeleer zelve; want deze verlangt vooral den ernst der waarheid en de terzijdestelling van allen schijn. Maar aan waarheid ontbrak het hier zoowel als dáár. Het schouwspel verwijderde zich even zeer van het ideaal van het verhevene en van het *waarlijk* natuurlijke, gelijk wij het bij SHAKESPEARE aanschouwen, als zich de predikatie van haren kant van haren alleen zeke-ren grond en bodem verwijderde, welke haar in Gods Woord gegeven is. Bij al het spreken van

natuurlijkheid ontbrak de ware natuur, bij al het spreken van zedekunde, bij al het prediken van dezelve op kansels en tooneelen, werd toch de eigenlijke zedekunde, de diepere zedelijkheid des Christendoms, de ware heiligmaking des menschen, welke zich niet met oppervlakkige aandoeningen tevreden houdt, maar op eene geheele verandering van gezindheid aandringt, in de schaduw gesteld. Aesthetische deugden traden in de plaats der Christelijke, een gevoelig hart gold meer dan een nedergebogen en verootmoedigd hart; en de afschuw van de in al derzelver afgrijpselijkheid afgeschilterde ondeugden liet menigeen omtrent de diepere bron der zonde in het onzekere. In plaats van den mensch te zien zooals hij is, zooals de *Natuur* en de Bijbel hem ons toonen, droomde men zich een ideaal van den mensch, zooals nergens te vinden is; in plaats van de betrekkingen des levens te nemen, zooals zij zijn en zooals God ze beschikt heeft, vertoonde zich van alle zijden en in alle klassen der maatschappij meer en meer de ontevredenheid met het bestaande. De haat tegen allen voorrang van geboorte, van rijkdom, van uiterlijken stand in het leven werd door overspannen begrippen van de regten van den mensch, zooals zij in menige tooneelspelen van dien tijd verbreid werden, gevoed. Men was toch gewoon in de vorsten, in de staatsdienaars, in de voorzitters, zooals zij op het tooneel verschenen, het toppunt van alle boosheid te zien, terwijl de deugd in het bedelaarsgewaad des te treffender te voorschijn kwam. De huwelijks-, de huiselijke betrekkingen, zooals het Christendom ze ingerigt heeft, werden menigmaal onder andere, schijnbaar

vrijere, geestrijker gezigtspunten beschouwd, en veel als geoorloofd, ja als pligt voorgesteld, wat het Christendom streng als zonde gestempeld had. Een » misdadiger uit verlorene eer, » een straat-roover uit edelmoedigheid wekten sympathieën op voor de misdaad, de echtbreuk werd door » verbindtenissen naar eigen keus » geregtvaardigd, en de zelfmoord verscheen weder in de vernieuwde glorie van het aloude heldendom. Schoon nu ook op de betere tooneelspelen het gezegde niet toepasselijk is, zoo waren toch ook *deze* door niets tegen misverstand beveiligd, en bovendien ging het slechte met het goede gepaard, zoo het zelfs niet het opkomen van hetzelfde verstikte; want welk tooneel-censuur is ooit in staat geweest twee heeren te dienen, het hooger zedegebod en de lui-men en lusten van het publiek?

Wat had nu bij deze toenemende magt van het tooneel, bij de magt der nieuwere dichtkunst, zooals zij ook in de romans steeds talrijker te voorschijn trad, de Kerk te doen? Met tieren en smalen op schouwspelen en romans in het gemeen was het niet gedaan; ernstige en gematigde stemmen van waarschuwing zooals die van eenen HERDER werden vlugtig gehoord of met het geschreeuw van blinde ijveraars op *éene* lijn gesteld. Onvoorwaardelijke schikking naar den smaak des tijds was nog minder raadzaam, en toch vond deze schikking dikwijls in hooge mate plaats.

Niet slechts in de predikatiën hoorde men navolging van Schillersche alleenspraken, maar ook de overige eeredienst dacht men ook in de Protestantsche Kerk te bevorderen door het tooneelmattige, zooals bij gelegenheid door invoering van

opera-muzijk (*), door versiering der Kerk bij bijzondere gelegenheden, als bij bevestigen van lidmaten. Het geestelijke lied konde, gelijk reeds opgemerkt is, niet meer regt in achting komen; des te meer bestonden er didactisch godsdienstige gedichten, waarin het nadenken in sentimentele inkleeding te voorschijn trad, en bij welke men voornamelijk aan SCHILLER herinnerd werd. Ik denk daarbij het allereerst aan het leerdicht *Urania* van TIEDGE, in het jaar 1801 verschenen, dat HIMMEL op muziek bragt, en waarin het Kantiaansch geloof aan God en Onsterfelijkheid bij den twijfelaar van lieverlede tot bewustzijn komt. Dat gedicht heeft onbetwistbaar vele schoone plaatsen (+), maar een

(*) Zoo zou eens een paaschgezag volgens de melodie » in deze heil'ge dreven » opgevoerd zijn geworden. De organisten hebben ook hun best gedaan met ouverturen enz. Daarentegen weder werd de heiligste plegtigheid der Kerk, de viering van het Avondmaal, door SCHILLER tusschen de tooneelschermen gebragt.

(+) Zoo drukt al aanstonds het begin de smart van den twijfelaar uit, zooals dezelve in menige ziel mag gehuisvest hebben:

Mij ook was een leven opgerezen,
 Dat steeds rijk bekranste dagen bood,
 Schoone Hoop, op uw nog jeugdig wezen,
 Bloeide toen nog 't eerste, zachte rood.
 Lieflijk heden, op uw kalme baren
 Gloeide een morgen, schoon als offergloed,
 Droomgestalten zag ik varen,
 Trotsch als zwanen, door den roden vloed.
 Vluchtige uren drongen zich steeds digter
 Om den half ontwaakten dreamer heen,
 En heel de omtrek lag daar, telkens lichter,
 Maar ook woest en ledig, voor mijn' schreeën.

vast, zegevierend geloof mogen weinigen daaruit getrokken hebben, zoo het niet reeds vroeger in hen leefde en door andere indrukken ondersteund was. Met denzelfden toon stemden WITSCHEL en anderen in. Of de huiselijke stichting door het lezen van zulke gedichten meer bevorderd werd dan door het zingen van een geestelijk lied, mag ieder zelf beslissen; maar dat was in allen gevalle een misbegrip, wanneer men de openbare aandacht in de gemeente daardoor zocht te bevorderen, dat men in plaats van de oude liturgische vormen, gebeden op de maat invoerde, alsof men de dichtkunst, welke men met geweld uit de eeredienst

Vorschend wilde ik door die ruimte dringen,
 Dan, bij 't zwak en twijfelachtig licht,
 Zag ik slechts mijn' droomen mij omringen,
 Niet de Waarheid selv' trof mijn gezigt.
 Treurig helder, dat het hart niet warmer
 Maakte, en 't slechts een blik schonk in den nacht!
 Somber licht, dat het Geloof slechts armer
 Maakt, — waar Wijsheid vruchtloos winst van wacht!

En even zoo, mag zich menig jeugdig gemoed opgebeurd gevoeld hebben door de plaats:

Ja, vriend, wij zullen zijn, wij worden nog door 't schoone
 En goede, eens inniger en zaliger verheugd,
 Opdat meer dichterlijk zich 't leven ons vertoone,
 Vereend met zielen, rijk in liefde en deugd;
 Den vrome, die het wil doorschouwen,
 Zal 't nu omhulde zich vertrouwen,
 En lichter, stiller wordt het om zijn' deugd;
 Op vrijer wieken zal zij opwaarts zweven,
 Door 't nieuw gebied van u, o Tijd,
 Meer glansrijk staat op 't voorhoofd 't merk geschreven
 Der heilige onsterfelijkheid.

verbannen had, daardoor weder invoeren konde, wanneer men in plaats van de eenvoudige woorden van het Onze Vader, zooals zij in den Bijbel staan, met WITSCHHEL bad:

Vader, dien ons JEZUS openbaarde,
 Gij, wiens naam tot diepe aanbidding leidt,
 Vader, dien geen hemel van deze aarde
 En geen wereld van Uw' kindren scheidt!

of met MAHLMANN:

Gij hebt Uwe zuilen U opgebouwd,
 Den tempel gegrond voor Uwe eer,
 Waarheen mijn geloovig oog ook schouwt,
 Daar vindt het U, Vader en Heer;
 Uw' eeuwige, heerlijke, Godlijke magt
 Verkondigt het morgenrood in zijn pracht,
 Vertellen de duizenden starren bij nacht,
 En al wat ademt knielt voor U,
 En al wat ademt roept tot U:
 Onze Vader, die in de hemelen zijt!

Wij willen daarmede de waarde van deze en dergelijke gedichten niet te na komen, zij hebben, inzonderheid die van MAHLMANN, iets verhevens in zich; ook hebben zij gewis op menige, inzonderheid jeugdige gemoederen weldadig gewerkt, veel weldadiger, dan die staatkundige ophitsende poëzij, welke men ons thans als de alleenzalmakende aanprijst en waarnaar onze jeugd zoo begeerig is. Op hunne regte plaats gebruikt, mogen zij dan ook hunne volle waarde behouden.

Maar het had dan toch iets van den valschen tooneelsmaak, wanneer men door de openbare declamatie van zulke gebeden op de heilige plaats indruk maken of zelfs door dezelve het eenvoudige

woord der Schrift verdringen wilde. Er deed zich ook hier die onzalige vermenging van onderscheiden gebrek kennen, het volslagen gebrek aan Kerkelijk gevoel, de onvatbaarheid, om iets degelijks uit de volheid des Christelijken levens voort te brengen. Maar juist die volheid des levens, waar was zij? Waar de bron grootendeels verdroogd en uitgeleëdigd was, hoe zou daar nog een verfrisschend water uit stroomen? Ook de sentimentele verbijstering wilde haren tijd hebben, ook zij moest met het Rationalismus, hetwelk zij toegedaan was, voorbijgaan om voor andere verschijnselen plaats te maken. Doch de betrekking der nieuwere poëzij en der kunst in het gemeen tot de Godsdienst en beide weder tot de zedelijkheid, moest eerst nog dieper doorgrond en elk tot *zijn* grondbeginsel teruggevoerd worden. Dat was niet de taak van een enkel persoon, maar de taak van vele, op elkander werkende krachten; niet de taak van eenige jaren, maar van onderscheiden tientallen van jaren, ja van eene halve eeuw, zoodat wij ons nog niet beroemen kunnen, aan het einde van dit geding te zijn, ofschoon de elementen zich sedert veel meer gezet en afgescheiden hebben.

Doch eer wij dit geding verder vervolgen, moeten wij ook naar de omwentelingen heen wijzen, welke op het gebied der openbare en der huiselijke *Opvoeding* plaats vonden, en dit zal de taak onzer volgende bijeenkomst zijn.

ACHTSTE VOORLEZING.

HERVORMING VAN HET OPVOEDINGSWEZEN. — HERDER'S
GEDACHTEN OVER BASEDOW. — ZIJNE EIGENE PÆ-
DAGOGISCHE GRONDSTELLINGEN. SCHOOLREDENEN. —
SALZMANN. CAMPE. PESTALOZZI. BETREKKING DES
LAATSTEN TOT HET CHRISTENDOM.

De verandering van den Godsdienstigen en zede-
lijken gezigtskring omstreeks het einde der XVIII^{de}
en bij den aanvang der XIX^{de} eeuw was, zooals
wij ons meer en meer overtuigen moeten, veel-
vermogen en veelzijdig. In alle oorden zien wij
iets nieuws doorbreken en met het oude in strijd.
Had KANT het reusachtig gebouw der oude wijsbe-
geerte omvergeworpen, en als het ware het den-
ken van voren af aangevangen, zoo begon in de
fraaije letterkunde met SCHILLER (en GÖTHE) een
nieuw tijdvak. Ja, KANT en SCHILLER, hoe ver-
schillend ook hun beider levensgebied ware en hoe
verre ook hunne pogingen uit elkander schenen te
loopen, bragten in den grond eene en dezelfde
uitwerking te weeg, de een als wijsgeer, met zijne
scherpzinnige kritiek, de ander als dichter met
zijne wegslepende taal, de een van den katheders,

de ander van het tooneel. Beide stemden met elkander overeen in de ontbindende rigting, tegenover de oude vormen van het kerkelijk leven, en in het trachten naar een' denkbeeldigen zedelijken toestand, die in plaats van op de positieve gronden der overgeleverde Godsdienst, alleen op de magt der vrijheid, op de onomstootelijke grondslagen der rede rusten moest. Zoo sleepte het Kantianismus het Rationalismus na zich en de poëzij van SCHILLER bevorderde die aesthetische sentimenteliteit, waardoor men de dorheid van het Rationalismus zocht te gemoet te komen. In verband nu met de nieuwe wijsbegeerte en de nieuwe rigting, welke de dichtkunst genomen had stonden ook — ten minste in eenige opzigten — de nieuwere grondstellingen van opvoeding. Niet dat men deze eerst naderhand uitgevonden had, om de nieuwe leeringen der eeuw des te zekerder op de jeugd over te brengen; maar zonder eenige afspraak met diegenen welke op het een of ander gebied werkzaam waren, deden zij zich door andere organen gelden, schijnbaar onafhankelijk van den gang der wijsbegeerte, zoowel als van dien der dichtkunst en toch daarop invloed uitoefenende en hare werking voorbereidende.

Laat ons alzoo heden aan het Protestantsch *opvoedingswezen* onze opmerkzaamheid wijden, en deszelfs ontwikkeling in den nieuweren tijd waarnemen.

Nog eer KANT zijne kritiek opstelde, midden onder het over en weêr spreken der zoogenoemde populaire wijsgeeren, nog eer SCHILLER's naam genoemd werd, echter in den tijd van het ontwaken des geestes en van de letterkundige gisting hadden

de grondstellingen van ROUSSEAU in de hoofden en gemoederen der Duitschers zich beginnen te roeren en te bewegen, en op het gebied der opvoeding schenen zij het diepst wortel te willen vatten, inzonderheid sedert BASEDOW, met wien wij ons reeds in den laatsten winter bezig gehouden hebben, het Philanthropismus tot de taak der Duitsche volksbeschaving gemaakt had (*). Terwijl het vroeger de Kerk geweest was, welke de opvoeding in de School leidde en hare grondstellingen ook in het huis overbragt, zoo scheen thans de tijd der emancipatie en der vrije mededinging in het schoolwezen gekomen. De eene philanthropische planting verhief zich kort na de andere, de eene instelling verdrong de andere, de eene leerwijze de andere. Op BASEDOW volgden SALZMAN en CAMPE, die beide, evenals hun voorganger, door de paedagogiek ook de Godgeleerdheid trachtten te hervormen en de Kerk door de School te verbeteren of veeleer overtollig te maken. Eer wij intusschen dit ontbindend streven nader toelichten en dan ons tot PESTALOZZI wenden, den edelsten vertegenwoordiger der nieuwere paedagogiek, knooien wij ook hier weder de vroegere toestanden aan, en beschouwen eerst de School in haar *verband* met de Kerk. En daar treedt ons dan weder het beeld van HERDER te gemoet, wiens grondstellingen over School- en opvoedingswezen wij tot hiertoe uitgesteld hebben te beschouwen. Het kan verwondering baren, dat HERDER, hoezeer hij zelf een man des vooruitgangs was, tot al die bewegingen waarvan het leven des

(*) Vergel. Voorl. D. VIII, bl. 73. v. v.

geestes van den nieuweren tijd uitging, eer in eene vijandige dan in eene vriendelijke houding trad. Zoo verklaarde hij zich, zooals wij gezien hebben, tegen de kritische wijsbegeerte, zoo kon hij ook aan de rigting, welke SCHILLER's poëzij nam, niet zijn onverdeelden bijval schenken, en wat BASEDOW en zijne opvoedingsmethode betreft, zoo drukte hij zich eens zeer sterk daaromtrent aan HAMANN uit, dat hij BASEDOW voor zooverre hij hem persoonlijk kende, geen kalven ter opvoeding mogt geven, veel minder dus menschen (*). Zijne methode, zegt hij, gelijkt aan die van een' hovenier, die aan de jonge eiken *onder* de aarde den hartwortel ontnemt, om dan alles *boven* de aarde in stam en takken te laten opschieten. — Doch wij zouden ons zeer vergissen, wanneer wij geloofden dat HERDER liever alles bij het oude gelaten had; integendeel betoonde zich ook hierin zijn profetische geest, dat hij over de nieuwigheden, welke in zijnen tijd opkwamen, bereids henen zag en het hoogere ideaal reeds in zich droeg, dat eerst nog voor de latere dagen bewaard bleef te verwezentlijken. Ja, gelijk wij gezien hebben, dat HERDER bij alle tegenspraak tegen KANT, echter weder met zijn streven het zijne aanroerde, en gelijk hij met SCHILLER de denkbeeldige vlugt van den geest deelde, zoo zien wij ook, dat hij in zijne vroegste denkbeelden over hervorming der School in menige punten met BASEDOW en de Philanthropen overeenstemde. Niet de ideën van BASEDOW verwiep hij ten eenen male, slechts de wijze, waarop deze die verwezentlijkte, was hem

(*) Zie HAMANN's Werke, V. S. 184.

tegen den zin. — Reeds in het jaar 1769 schreef HERDER een vertoog over het ideaal eener School, waarin hij merkwaardiger wijze met BASEDOW in onderscheiden opzigten overeenstemde, terwijl hij wel is waar in andere hem bestreed. Even als deze, zoo laakte hij ook de alleen-heerschappij, welke de Latijnsche taal toenmaals in de scholen innam, hij noemde ze eene pauselijk-gothische (*). Dat men in het eerste onderrigt den knaap eerst op datgene wijzen moet, wat hem omgeeft, eer men zijn geheugen met namen bezwaart van dingen, die verre van hem verwijderd zijn, en dat daarom alle onderrigt zooveel mogelijk aan het leven en hetgene het kind omringt aan te knoopen is, was ook *zijne* grondstelling, gelijk als die der nieuwere paedagogiek in het gemeen. » Het moet een hoofddoel des leeraars zijn (†), den knaap van alles levendige begrippen te geven, wat hij ziet, spreekt, geniet, om hem in zijne wereld te plaatsen, en hem het genot van dezelve voor zijn' geheelen levenstijd in te prenten." — Maar zoo zeer HERDER ten aanzien van de menschelijke beschaving, van ontwikkeling der wereldkennis met ROUSSEAU en BASEDOW overeenstemde, zoo zeer week hij van hen af, wanneer het gold, de bewustheid van God op te wekken, in de grondstellingen der Godsdienstige vorming. Hier stond hij op positieven bodem en wilde niets weten van de kunsten, waardoor men den kinderen eerst den toegang tot God meende te moeten bereiden, van de zachte omwegen, waarop men hen ten hemel

(*) Zie Schulreden. Anhang, S. 269.

(†) Schulreden, t. a. p. S. 271.

meende te moeten leiden. » De Catechismus van LUTHER, » zegt HERDER in scherpe tegenstelling met het ontijdig philanthropiseren en hervormen, » moet regt innig van buiten geleerd worden en eeuwig blijven. Verklaringen daarvan zijn een schat van pligten en menschenkennis. Wat ook BASEDOW over het Joodsche der tien geboden zegge, zij zijn eene schoone zedeleer voor kinderen. » Evenzoo voert hij voor de Bijbelsche geschiedenissen het woord, welke hij echter voor den eersten trap der jeugd slechts met uitzondering wil behandeld hebben. Een goed Bijbelsch onder- rigt, daarvan is HERDER op het innigst overtuigd, geeft voor het geheele leven hoogachting voor en verstand van de Godsdienst, en dat is hem het beste middel om een nieuw Christelijk publiek daar te stellen. En evenzoo als over de Godsdienst dacht HERDER ook over taal en beschaving der taal dieper dan de realistische paedagogen van dien tijd. Hoe had hij het onderrigt der taal gering kunnen schatten, die juist taal en rede zoo te zeggen als één opvatte, en schoon hij ook het overmatig gebruik der Latijnsche taal afkeurde, zoo ging hem daarentegen de moedertaal boven alles ter harte, tot welker beschaving hij voortreffelijke wenken gaf. Zijne voornaamste paedagogische grondstellingen heeft intusschen HERDER later in zijne te *Weimar* gehouden *Schoolredenen* nedergesteld, welke onder den naam *Sophron* verzameld zijn. In dezelve vinden wij nog hier en daar een nagalm van den kerkelijken toon en inhoud, welke meer en meer uit de nieuwe taal der School verdween. Zoo schaamt zich HERDER niet de scholen nog als werkplaatsen des heiligen

Geestes aan te duiden. » Onze voorvaderen, zoo heet het in een dezer redevoeringen, noemden de scholen werkplaatsen van Gods *Geest*; eene oudvaderlijke benaming, waarover men zich veelligt verwonderen zal, dat ik ze in onze tijden herhaal en niet liever van den tempel van APOLLO, der Muzen en Gratiën spreke. Doch die benaming, regt verstaan, drukt eene zoo edele zaak, en wel meer naar waarheid en veel inniger uit, dan al die afgodische uitdrukkingen van den tempel van APOLLO, der Muzen en Gratiën slechts aanduiden mogen” Alle opvoeding moet volgens HERDER daarop uitloopen, om den mensch eene innerlijke magt, eene hem inwonende wijsheid, een rein oog, een helder verstand, *heiligen* Geest te geven, zonder welken alle verworvene kundigheden en bekwaamheden ijdel toevoegsel of werktuigen tot het verderf worden. » Hoe schoon, zegt hij, kleedt het kind, den jongeling ieder spoor eener zedelijke beschaving, welke men bij hem waarneemt! Is er een opgeruimder voorhoofd, een schooner oog, dan waarin zedigheid en schaamte, opregtheid, vertrouwen, bescheidenheid en liefde — Gods Geest wonen! Is er eene schooner bekoorlijkheid van gebaren en leden, dan wanneer zij met reine onschuld, met zachte aanvalligheid, als het ware met de olie der vreugde tot de schoonste werkzaamheid gezalfd zijn, en dagelijks gezalfd worden? De uitdrukking van dien Hebreeuwschen jongeling, in wien van kindsbeen af de Geest Gods woonde ... » hoe zoude ik iets onwaardigs doen en tegen God (het heilige, dat *in* mij is) zondigen?” heeft zoo iets schoons en magtigs, dat het alleen in staat is, een’ jongeling, die dit hei-

lige in zich, die zich als den tempel van een' Goddelijken Geest erkent, voor al wat onwaardig, laag, gemeen is te bewaren... Alle uitstekende menschen hadden dit edeler gevoel in zich, dat hen juist van gemeene menschen onderscheidde, dat hen voor al wat gemeen, laag en onwaardig was bewaarde. Het was hun ondersteuner en beschermer, hun raadgever en wachter, hun waarschuwendende vriend, hun gebiedende geleigeest, die hen aandreef, om in plaats van den breedten weg van weelderige verbeeldingskracht en lusten, den smalen weg te gaan, de poort door te dringen... Geest Gods, zoo roept hij uit, keer terug in de scholen, om daar een' goeden grond in de gemoederen der jongelingen te leggen, om hun het vast, rein karakter te bezorgen, dat zich door de losbandige onzedelijkheid, de grove vermetelheid, de neuswijze bemoeizucht, welke thans in zoovele schriften heerscht, niet laat vervoeren." In dezelfde redevoering en in meer andere laat zich het misnoegen des rede-naars uit over de verkeerdheden van zijnen tijd, over het valsch vernuft, over het vroegtijdig boeken schrijven, over het zich louter willen vermaken, in eene taal, welke ook thans nog mede aan hare plaats zoude zijn. Dat HERDER in zijne grondstellingen over Godsdienstonderrigt reeds in zijn vroeger schoolplan van de Philanthropen afweek, hebben wij reeds opgemerkt, en ook later bleef hij aan zijne gevoelens hieromtrent getrouw. — » Bij de Godsdienst met de jeugd veel moraliseren, is niet goed; maar de leeringen en de bewijzen goed verklaren, de regelen der zedeleer met gronden en voorbeelden uit het gemeene leven, de Bijbelsche en andere geschiedenis ondersteunen, dat geeft een'

levendigen indruk.” Volgens deze grondstellingen beschaafde hij ook den *Lutherschen* Catechismus, waaraan hij ook nu nog boven nieuwmodische Catechismussen, welke veel moraliseerden en redeneerden, de voorkeur gaf. » Van de 20 of 30 Catechismussen, schrijft hij aan zijne ambtgenooten, die ik voor mij gehad heb, heb ik mij veel te nutte gemaakt, maar geen volstrekt ten grond kunnen leggen, dewijl in de meeste eene te kunstmatige, zamengestelde, Godgeleerde taal, in andere de schandelijkste achteloosheid heerscht.” — Eindelijk was HERDER ook werkzaam tot oprigting van een *seminarie voor schoolonderwijzers* in het Weimarsche, en het moge wel niet zonder belang voor onzen tijd zijn, waarin zooveel van het volksschoolwezen en de hervormingen in hetzelfde gesproken wordt, de gedachten van eenen man te vernemen, dien wel nog niemand onder de duisterlingen geteld heeft.

» *Het doel* van een seminarie,” zoo verklaart zich HERDER al aanstonds, » is *niet*, om jongen lieden, die zich tot plattelands schoolmeesters willen voorbereiden, *eene onnutte soort van verlichting* te bezorgen, waarbij zij zich zelven als zeer wijs aanzien en voor hunne toekomstige leerlingen eer nadeelig dan nuttig worden, want te veel klaarheid en redenering op eene onbedachtzame wijze in standen verbreid, waartoe zij niet behooren, bevordert noch het nut van den staat, noch de gelukzaligheid van het bijzonder, vooral nederig privaatleven. Nog minder is deszelfs eenig doel, om jongen lieden een geschikt bestaan te verschaffen, enz. Veeleer is het deszelfs eenig doel, verre van alle vertooningen en paedagogisch beuzelwerk van onzen tijd, om jongen lieden, die zich aan

den schoolonderwijzersstand wijden, eene geschikte gelegenheid te verschaffen, het *noodzakelijke* en waarlijk nuttige van hun toekomstig beroep door onderrigt en eigen oefening te leeren; want de beste geschiktheid van eenen schoolonderwijzer wordt slechts door *methode* en *oefening* verkregen.” — HERDER, de groote verkondiger der humaniteit, was intusschen van alle weekhartigheid van het zogenoemde Philanthropismus verre verwijderd. *Schooltucht* was hem het onmisbaarst vereischte eener goede school. Eene menigte kan nooit te zamen bestaan zonder orde, zonder strenge inrigting en bestuur... » Eene school, die veel tucht, vele en strenge oefening in het goede en allerlei goeds heeft, waartoe de jeugd gevormd moet worden, dat is eene goede school. Een gymnasie, dat zoolwel in deugden als in bekwaamheden een dagelijksche kampplaats van edele jonge zielen wordt, die in vlijt en naijver wedijveren en zich oefenen, slechts dat is een waar en een goed gymnasie. Waar deze tucht, deze goede oefening in wetenschap en zeden niet is, daar is eene doode zee, al ware het dat alle Muzen daarin en daarom wonden.” — Zoover HERDER.

Wenden wij ons nu tot de verdere ontwikkelingen op het paedagogisch gebied, zoo treden ons het allereerst SALZMANN en CAMPE te gemoet.

CHRISTIAAN GOTTHILF SALZMANN, in hetzelfde jaar als HERDER geboren (1744), in de nabijheid van *Erfurt*, had zich eerst voor den geestelijken stand gevormd en eene predikantsplaats te *Erfurt* aangenomen, maar in het jaar 1781 leide hij zijn herdersambt vrijwillig neder, om aan BASEDOWS philanthropinum in *Dessau* mede te arbeiden. Hij

had reeds als prediker onderscheiden opvoedingschriften uitgegeven, waarin hij de gewone sleur van opvoeding aantastte, als voornamelijk in zijn » Kreeftenboekje of aanwijzing tot onredelijke kindertucht, » en even zoo had hij zich menigmaal voor de opklarende rigting in het Godsdienstige uitgelaten en zijne grondstellingen daaromtrent in een geschrift nedergesteld » over de beste middelen, om kinderen Godsdienst in te boezemen. » Ook in zijnen » CONRAAD KIEFER of aanwijzing tot *verstandige* opvoeding der kinderen, » ijvert hij tegen de toenmalige orthodoxe opvoeding, voornamelijk tegen het van buiten leeren van spreuken en verzen, welke de kinderen nog niet verstaan, en wil liever, dat zijn kleine CONRAAD druiven plukte, dan den Catechismus leerde. In het philanthropinum te *Dessau* werd hem het Godsdienstonderwijs opgedragen en hier hield hij dan ook zijne » Voordragten bij de Godsdienstoefening van het gesticht, » welke hij in de jaren 1781—1783 door den druk openbaar maakte. Ook hier speelt de zedeleer de hoofdrol, die intusschen door een algemeen godsdienstig gevoel, inzonderheid door het gevoel van Gods alomtegenwoordigheid en alwetendheid ondersteund en dikwijls verwarmd en verlevendigd wordt; SALZMANN zelf was onloochenbaar van dit godsdienstig gevoel doordrongen, dat zich ook in zijne leerzame romans, in zijnen » KARL VAN KARELSBERG of de menschelijke ellende » uitdrukt en zich het best in het vertrouwen op God betoonde, hetwelk hij zelf in al zijne ondernemingen betoonde. In het jaar 1784 verliet hij *Dessau* en vestigde een eigen gesticht te *Schnepfenthal* in het *Gothasche*, dat weldra uit de

verschillendste landen van *Europa* kweekelingen tot zich trok en zich tot in het begin der XIX^{de} eeuw staande hield, toen het weder begon af te nemen. Ook gedurende het bloeiend tijdvak van zijn gesticht voer hij voort, door geschriften voor het volk en de jeugd de nieuwere philanthropische opvoedings grondstellingen te verbreiden, en het in liefde werkzame Christendom tegenover eene doode orthodoxie aan te bevelen. Zijn geschrift: » de hemel op aarde » drukt ons, dikwijls in eene aan het dweepachtige grenzende taal, deze liefde op het hart, welke ons in ieder hulpvaardig mensch een' engel doet aanschouwen en die ons de nabijheid Gods, welken wij anders te vergeefs hoog boven de sterren zoeken, ook in de bekrompenste omstandigheden van het aardse leven doet gevoelen. Men is heden ten dage gewoon, bij de namen van BASEDOW, SALZMANN, CAMPE slechts aan de eenzijdige opklaring van het verstand te denken, welke zij bevorderden, doch men zoude ten minste SALZMANN onregt doen, wanneer men hem het godsdienstig gevoel ontzeggen wilde. Wel is waar komt dit gevoel ook meer met die sentimenteliteit overeen, waarvan wij in de vorige bijeenkomst gesproken hebben, waarom het zich ook niet slechts van den kerkelijken vorm zocht vrij te maken, maar met opzet zich daartegen aankantte; doch ook dit moet zijne verontschuldiging daarin vinden, dat juist deze vorm niet zelden een harde en stijve was, en dat het werkelijk mede het aanzien krijgen konde, alsof slechts de gevoelloosheid van een blok zich met de orthodoxie der ijverigste kerkleeraren verdroeg. Minder gevoelsmensch dan SALZMANN, was JOACHIM HEINRICH CAMPE, in het jaar

1746 in het Brunswijksche geboren, die insgelijks tot Godeleerde opgeleid was en ook een' tijd lang (1773) een' veldpredikers-post bij het regiment van den prins van *Pruisen* te *Potsdam* bekleedde (*), doch later, na *BASEDOW*'s overlijden, het philanthropinum te *Dessau* bestuurde; nog later had hij een eigen afzonderlijk opvoedingsgesticht te *Hamburg*, waarvan hij ook weder afzag. Hij stierf in het jaar 1818 te *Brunswijk* in den ouderdom van 72 jaren. Met de sentimenteliteit, zooals zij door de fraaije letterkunde opgewekt was, maakte *CAMPE* eene strenge tegenstelling. Hij telde de poëzij onder de nuttelooze kunsten, die ten hoogste in den tijd der onbeschaafdheid een kommerlijk surrogaat voor het licht der rede geweest was; maar thans zijn zij met eene lantarenstok te vergelijken, waarvoor geen redelijk mensch den hoed afnemen zal (+). Met een zedelijk rigorismus, dat aan het puriteinsche gelijkvormig is, verbiedt hij in zijnen » vaderlijken raad aan mijne dochter » elken omgang met fraaije vernuften, waarin hij bijna zonder onderscheid verleiders der deugd ziet. Het is bekend, hoe niemand de *nuttigheidsleer* zoover gedreven heeft als hij (§), en zoo was hem dan ook de tot iets nuttigs geschikte mensch, die in alle omstandigheden des levens zich weet te helpen, het ideaal, waarnaar zijne opvoeding streefde. Zijne alom bekende *Robinson Crusoe* houdt in alle deelen het thema vol: » help

(*) Zijne voordragten zouden van de officieren, die anders weinig van predikatiën hielden, wegens derzelver zedelijken inhoud, zeer gaarne gehoord zijn geworden.

(+) Zie *Theophron*, 1736, I, S. 175.

(§) Vergel. Voorl. D. VIII, S. 89.

u, zoo zal God u helpen," en het geloof aan deze hulp van God was bij hem inderdaad geen bloote spreekwijze, want zoo zeer ook CAMPE een tegenstander der Protestantsche kerkleer was, en zoo bitter en onbillijk hij dezelve in bijzondere deelen beoordeelde (*), zoo ernstig nam hij het met de zedelijkheid en met de zelfoverwinning, en zoo opregt geloofde hij aan eene tot in het bijzondere zich uitstrekkende Goddelijke besturing onzer lotgevallen, en daarom ook aan de verhooring des gebeds.

Dit is de vereerenswaardige en door velen in onzen tijd niet genoeg geschatte zijde aan CAMPE, gelijk als bij het beter Rationalismus in het gemeen, de *zedelijke ernst*, en dat vasthouden aan het Godsdienstige bij alle polemiek tegen het *kerkelijke*, en zoo ook tegen het Christelijke zelf. — CAMPE was in het geheel een reformatorische geest. Dit bleek ook, op het gebied der Duitsche taal, welke hij kennelijk van al de uitwassen van het vreemdsoortige zocht te zuiveren, waarmede het sedert de heerschappij der Franschen steeds erger geworden was. Zijn streven verdient alle achting. Zuivering van taal is in een zekeren zin ook zuivering van zeden, en bij CAMPE had het denzelfden zedelijken grond, als bij HERDER, die zich insgelijks tegen de taalverbastering aangekant had, zonder die echter zelf grondig te laten varen. CAMPE wilde grondig doortasten, maar hij tastte het ook hier *rationalistisch* aan, d. i. van uit de *afgetrokken* theorie, zonder waarneming der geschied-

(*) Zoo noemt hij in zijnen *Theophron* de leer van de erfsonde de leer van den *zwartgalligen Augustinus*!

kundige ontwikkeling. Het is met de taal als met de Godsdienst, en met bijzondere woorden in de taal als met de bijzondere leerstellingen. Iets dergelijks laat zich niet uitvinden, niet in de studeerkamer uitpluizen en door willekeurig magtgebod anderen opdringen. CAMPE wilde de ontwikkeling vooruitloopen, *eigen gemaakte* woorden in de plaats der vreemde stellen, die door verjaring burgerregt verkregen hadden, en dat ging juist niet. De taal moest even als de godsdienstige begrippen zich louteren onder den invloed van vele andere medewerkende oorzaken, zij moest zich uit het leven op nieuw doen geboren worden, gelijk het bij LÜTHER het geval geweest was, en gelijk het later bij GÖTTE gebeurde, die bij alle gebruik van vreemde woorden (met mate en doel) de Duitsche taal meer voordeel aanbragt, dan CAMPE met al zijne verbeteringen in de taal. En even zoo had zich op het Godsdiens-
tig en kerkelijk gebied in het leven menig iets anders ontwikkeld, dan het Rationalismus in de theorie het wilde, en wel nog *beter*, dan hetzelfde het wilde.

Ook in het vak van opvoeding kwam het er nu vooral op aan, dat niet slechts theoriën opgesteld en instituten gesticht werden, maar dat uit het gemeenschappelijke leven des volks een *man* des volks te voorschijn trad, die zich niet met berekening, maar met geestdrift aan het schoone werk overgaf, om de opvoeding der jeugd tot *datgene* te maken, waarnaar de tijd nu eens met donkerder, dan weder met meer helder vooruitzigt verlangde, en deze man was PESTALOZZI. Wanneer CHRISTUS zegt: » aan hunne vruchten zult gij ze

kennen," en » wie een kind ontvangt, die ontvangt mij," wanneer hij de werkdadige liefde als het kenteeken prijst, waaraan men Zijne discipelen herkent, wanneer Hij het vertrouwen op God, dat niet voor den dag van morgen zorgt, maar aan den Hemelschen Vader de zorg overlaat, tegen het heidensche jagen en woelen overstelt, zoo moest de vraag, of JOHAN HEINRICH PESTALOZZI, wiens beeldtenis wij nu gaan beschouwen, een Christen geweest is? spoedig beslist zijn. En nogtans is in den nieuweren tijd ook omtrent hem, even als omtrent SCHILLER, de openbare meening verdeeld geweest, daar ook hem van den eenen kant het Christendom is ontzegd geworden, terwijl het hem aan den anderen kant niet aan warme verdedigers ontbroken heeft (*). Men heeft zich nergens meer dan bij *zulke* oordeelvellingen voor hartstogt te wachten, en vooral omtrent de opgeworpen vraag zelf zich in te lichten. Terwijl de Schrift aan de eene zijde ons vermaant, de geesten te beproeven, en aan de andere ons toeroept: wie zijt gij, dat gij eens anderen huisknecht oordeelt? zoo hebben wij hier aanwijzingen genoeg voor ons gedrag. De geschiedenis heeft voorzeker het regt, om alle, en ook de edelste menschelijke verschijnselen voor haar gerigt te roepen, en zoo heeft ook eene geschiedenis, welke zich ten taak stelt, de ontwikkeling van het Christelijk leven in deszelfs verschillende vormen voor te stellen, het regt om bij elk verschijnsel te vragen, in welk eene be-

(*) RAMSAUER, Kurze Skizze meines pädag. Lebens, Oldenburg 1838. Daartegen: BURKHARDT, F. K. Was HEINR. PESTALOZZI een ongelooft? Leipzig 1841.

trekking staat het tot het oorspronkelijk Christendom zelf, hoe ver herkennen wij *in* hetzelfde het Christelijk beginsel, voor zooverre het ons zelve bekend is? En zoo is het nog geen liefdeloosheid of ondankbaarheid te noemen, wanneer wij juist bij zulke mannen, die wij persoonlijk hoogachten moeten en die wij als leidlieden van hunnen tijd erkennen, even als de vorige maal bij SCHILLER en nu bij PESTALOZZI ons de vraag zoeken te beantwoorden, hoe stonden zij met hunne gansche levensbeschouwing tot het Christendom? Alleen moeten wij ons wachten, de *persoon* zelve te oordeelen, en ook wanneer wij de zaak in oogenschouw nemen, moeten wij als zwakke menschen bedenken, dat ook *wij* ligt dwalen kunnen, hetzij dat onze maatstaf van het Christelijke zelf niet altijd de rechte zij, of dat ons de bescheiden niet volledig gegeven zijn, om een geheel regtvaardig oordeel te vellen. Slechts waar zulke onderzoekingen met omzigtigheid en bescheidenheid, waar zij geheel in het belang der waarheid en in den geest der Christelijke liefde in het werk gesteld worden, slechts daar kan ook de waarheid er zelve bij winnen; want door eene onvoorwaardelijke bewondering, zonder kritiek, is een groote geest evenmin waarlijk geëerd, als hem door hartstogtelijke smaadrede en ruwe veroordeelingszucht iets aan zijne eer ontnomen kan worden. — En zoo willen wij dan eerst eenvoudig PESTALOZZI's wezen en werkzaamheid ons vertegenwoordigen en dan eerst, zoover wij het vermogen, ons een oordeel trachten te vormen. Wij kunnen ons daarbij het best bij *dat* beeld bepalen, hetwelk nog voor weinig jaren een onzer geachtste school-

leeraren in onze vaderstad van hem ontworpen heeft (*).

Den 12^{den} Januarij 1746 te *Zurich* geboren, had PESTALOZZI vroeg zijnen vader verloren en wies aan de hand eener zwaar bedrukte moeder en onder het oog van eenen grootvader op, die het beeld eens vromen Evangelischen predikers op eenvoudig oudvaderlijke wijze daarstelde. Zijne vorderingen in de school waren ongelijk; onbedreven en onbekwaam toonde hij zich in den omgang met andere kinderen en zijn schoolmeester profeteerde hem, dat er nooit iets goeds van hem worden zoude. Gedachteloosheid, verstrooidheid, onvoorzigtigheid haalden hem ook in de jongelingsjaren menig leed op den hals, maar zijn rijk gemoed stelde hem inwendig tegen de ruwe indrukken van buiten schadeloos en een zorgeloze aard hielp hem over alle moeilijkheden heen. Doch waar hij doorslaand onregt ontmoette, daar be-toonde hij denzelfden fieren moed, dien wij te zijner tijd bij den jongen LAVATER hebben leeren kennen. — Terwijl BASEDOW, SALZMANN en CAMPE te zamen de Godgeleerde loopbaan insloegen, zoo week PESTALOZZI vroegtijdig van deze af en wijdde zich aan de *regten*; maar ook deze studie verliet hij met het vaste voornemen om schoolmeester te worden. En hij werd een schoolmeester, een schoolmeester, gelijk weinigen, de » schoolmeester van het menschelijk geslacht,” zooals een opgewonden vereerder hem genoemd heeft; hij werd het van anderen af en juist daarom regt in den

(*) HEUSSLER, A. PESTALOZZI's Leistungen im Erziehungsfache. Basel 1833. 8.

edelsten zin des woords. Op den Neuhof bij *Lenzburg*, waar de beproefde landhuishoudkunde hem mislukte, stichtte hij in het jaar 1775 zijne armenschool voor bedelkinderen, en IZAÄK ISELIN van *Bazel* was een der eersten, die hem ondersteunde. Deze was hem ook behulpzaam tot den druk van zijn eerste volksboek *Lienhard en Geertruida* 1781, dat hij, om papier te sparen, op de onbeschrevene zijden van oude rekenboeken geschreven had. Zonder ISELIN, dien edelen vriend, belijdt PESTALOZZI zelf, ware hij veelligt in het slijk zijner ellende verloren gebleven; want weinigen wisten hem naar zijne innerlijke waarde te schatten; ondank en miskennen zijner beste bedoelingen vielen hem vroeg ten deel, en zijne eigene ongeschiktheid in de handhaving van het uitwendig huishouden bereidde hem thans reeds zoowel als later menige ongelegenheid. Doch in de schoonste glorie stond PESTALOZZI's menschelijke grootheid daar, na de rampen welke uit *Frankrijk* over het Vaderland gekomen zijn, na het jaar 1798 op de rookende puinhoopen van *Stanz*, waar hij, door het Zwitsersche directorium ondersteund, den weeskinderen een trouwe, liefhebbende vader werd, met hen iedere bete broods deelde, onder hen sliep en noch door het walgelijk uitzien der kinderen, noch door de onredelijke oordeelvellingen der ouden er zich van afkeerig liet maken, tot de krijgsstormen hem ook van daar verdreven en het weeshuis deden te niet gaan. Nu werd hij schoolmeester te *Burgdorf* in eene der laagste leerscholen, en bragt hier zijne methode van het onderwijs voor eerstbeginnenden in beoefening, welke hem na langen tijd van worsteling

met vooroordeelen eindelijk de eerste, schoon ook vrij voorwaardelijke *goedkeuring* van het openbaar schoolbestuur te weeg bragt.

Eerst met het begin der XIX^{de} eeuw begon PESTALOZZI's paedagogische werkzaamheid in uitgebreider kringen in aanmerking te komen. Hij had te *Burgdorf* een eigen opvoedingsgesticht opgericht; zijn boek *de moeder*, dat hij in het jaar 1803 uitgaf, maakte opgang; het werd » de hoeksteen zijner nieuwe methode (*),” en eerst van toen af stroomden ook mannen uit verafgelegene oorden toe tot medewerking aan het gesticht. Weldra weergalmde de lof van het buitengewone dat daar verrigt werd boven den blaam der tegenstanders. Ook van deze werden menigen door de klaarblijkelijkheid van iets beters overtuigd. PESTALOZZI's naam werd door geheel *Europa* beroemd; hoe had het enge vaderland hem langer onopgemerkt kunnen laten? Al aanstonds verklaarde de Zwitsersche regering het instituut te *Burgdorf* voor een openbaar, der natie toebehoorend instituut en verbond daarmede een leerseminarie, maar spoedig veranderde ook hier weder de stand van zaken met de bemiddeling. De Zwitsersche regering trad af, het slot te *Burgdorf* werd de zetel eens opperamtmans en het instituut werd naar *Iferten* (*Yverdon*) verplaatst. Doch nu eerst won het in omvang en Europeesch gewigt. Duitschers, Franschen, Italianen, Spanjaards, zelfs Russen en Noord-Amerikanen zonden er kweekelingen heen. Eene menigte vreemdelingen ging in en uit, en van alle zijden stroomden leergierigen toe, om PES-

(*) Woorden van KRUSIS, zijnen leerling.

TALOZZI's methode te bestuderen, die van nu af een onderwerp der levendigste openbare beraadslaging werd. PESTALOZZI stond voorzeker nu niet meer alleen; andere leeraars voegden zich bij hem, die hem in wetenschappelijke beschaving overtroffen en hetgene hun bijzonder eigen was bij het zijne voegden. De vertrouwelijke familiekring breidde zich tot een' kleinen staat uit, terwijl het ook niet aan strijdzuchtige stemmingen, aan veelvuldige botsingen ontbrak. De wanorde nam de overhand, en het werk groeide ten laatste den stichter zoo zeer boven het hoofd, dat het met zijne ruïnen op hem dreigde neêr te storten. Laat ons het treurig beeld der ontbinding niet verder vervolgen, hetwelk nog levendig genoeg voor ieders geest staat, en ook de droevige, verwarde twisten, welke nog vóór de dieper grijpende staatkundige verwarring onze openbare bladen vulden, willen wij hier niet aanroeren. PESTALOZZI is daarboven verheven geworden. Nadat hij zich, na ontbinding van het instituut in het jaar 1825 op den Neuhof teruggetrokken had, van waar zijne werkzaamheid uitging, waar hij in het huis van zijnen neef, den eenigen zijner nakomelingen, het overige zijner dagen sleet, stierf hij weinige jaren vóór het uitbarsten der staatkundige stormen, den 17^{den} Februarij 1827 te *Brugge*, en den 19^{den} werd zijn lijk te *Birr*, onder de sombere plegtige stilte des grafs, onder het kunsteloos gezang der dorpsjeugd in de met sneeuw bedekte aarde nedergelaten.

Met de methode zelve, in zoo verre zij de *alzijdige* ontwikkeling van den mensch ten doel had (en dat is ja haar hoofddoel, geheel beantwoordende aan datgene, waar reeds lang de tijd met

deszelfs geroep naar humaniteit naar streefde) kunnen wij ons hier niet inlaten. Met de hoofdzakelijkste grondstellingen dier methode zijn bovendien de meesten onzer bekend, en veel van hetgene PESTALOZZI voorgedragen heeft, is in onze scholen, in onze huizen overgegaan, schoon ook met regt onder menigerlei bepalingen en uitbreidingen. Het aanschouwelijk onderrigt, tegenover een dood, geestdoodend mechanismus, de zelfbewuste en bedrevene behandeling der eenvoudigste elementen van ons denken in getal, woord en vorm, is het doel, waarnaar de nieuwere menschelijke opvoeding streeft en schoon ook niet zelden een nieuw mechanismus zich naast het oude geplant, en ook hier weder de letter boven den geest getracht heeft zich te verheffen, zoo heeft toch over het geheel het volks-schoolwezen in *Duitschland* en *Zwitserland* in de laatste tientallen van jaren, in vergelijking met vroegere, beduidende vorderingen gemaakt. Dat PESTALOZZI alleen ze te weeg gebragt heeft, willen wij niet beweren. Het is veeleer met regt aange-
wezen geworden, hoe het meeste van datgene wat PESTALOZZI in het leven ingevoerd heeft, reeds door anderen, niet slechts door ROUSSEAU en BASEDOW, maar ook wel door ouderen, als door COMENIUS is ter baan gebragt geworden; doch het is ook met even zoo groot en nog grooter regt herinnerd geworden, hoe juist toch datgene wat ROUSSEAU slechts aan een' denkbeeldigen kweekeling beproefde, door PESTALOZZI, wel is waar met eenige wijziging, aan werkelijk bestaande *men-schen* beoefend is geworden en hoe datgene, wat in bijzondere verspreide ideën voorhanden was, toch door hem in een brandpunt verzameld is geworden. Het is met alle nieuwe ideën zoo: Men zou zelfs

van het Christendom kunnen zeggen, dat er vele zijner leerstellingen en zedelijke geboden reeds aanwezig geweest waren, en evenzoo hadden vóór LUTHER reeds anderen aan de hervorming der Kerk gedacht, maar wien valt hierbij niet het ei van COLUMBUS te binnen? Wat een gedenkwaardige daad aan een' man en deszelfs naam verbindt is toch juist dit, dat waar anderen raden, meenen, twijfelen, voorgevoelen, hopen en beproeven, *eén* met bliksemskracht doortast en datgene wat voor anderen slechts voorbeeld en schaduw en bloote theorie was, in het werk stelt, aan de gedachten woorden, aan de woorden vleesch en bloed bijzet en dezelve tot daden maakt. Daarbij is voorzeker de verdienste der menschen minder dan de Voorzienigheid te prijzen, die steeds wanneer de tijd vervuld is, ook de regte uitverkorenen zendt, om haar woord te volvoeren, waarbij zij dikwerf, (en zoo was het juist bij PESTALOZZI), den bijzonderen mensch slechts een tijd lang als werktuig gebruikt en hem dan weder laat aftreden, om door anderen te doen uitvoeren, wat hij begonnen heeft. Ons blijft nu nog over de betrekking van PESTALOZZI tot het Christendom, en voornamelijk tot den evangelisch-protestantschen vorm van hetzelfde, wat nader te beschouwen.

Dat PESTALOZZI even als BASEDOW, SALZMANN en CAMPE (van wie hij overigens niets wist, toen hij zijn werk onafhankelijk van hen begon), zich tegen de gewone sleur eener zoogenoemde orthodoxie verzette, welke alles meende gedaan te hebben, wanneer zij den kinderen den Cathechismus instampte en die wegens de regtgeloovigheid toch het regte geloof en vooral de regte liefde vergat,

dat hij zich tegen het bedorven geheugen - en formulier - Christendom of de » *papierwetenschap*,» zooals hij het voortreffelijk noemde, verzettede, zal hem niemand ten kwade willen duiden, die zich in dien tijd weet te verplaatsen; men zal hierin slechts den *Protestant* herkennen, wien het *wezen* des Christendoms boven den vorm en de geest boven de letter gaat. Maar in hoe verre hem het wezen zelf klaar geworden, en in hoe verre zijn werk uit den innigsten geest des Christendoms voortgekomen is, is eene andere vraag.

En hier mogen wij dan wel den twijfel, of hem het wezen des Christendoms naar deszelfs geheel gewigt klaar geworden zij, des te eer uitspreken, daar hij zelf nog in het jaar 1820 belijdt, » ik zal ook tot in mijn graf in de meeste mijner inzichten in een soort van donkerheid blijven, maar in eene *heilige* donkerheid, het eenige licht, waarin ik vermag te leven.» In dit woord ligt de sleutel tot veel. Eene heilige donkerheid bleef voor den edelen geest van PESTALOZZI ook het Christendom, en toch ging in deze donkerheid hem zoo menige ster op, die hem weder moed inboezemde op den ongebaanden weg, welken hij bewandelde. Wie in PESTALOZZI den Godgeleerden zoekt, den dogmaticus, die zich naauwkeurig rekenschap weet te geven van zijn geloof, die zal voorzeker te vergeefs zoeken. PESTALOZZI onderscheidt zich juist daardoor ook van BASEDOW, CAMPE en SALZMANN, dat hij niet, als deze, zelf theologiseerde en het Christendom ondernam te rationaliseren. Dat had voor hem, die alles onmiddellijk met het leven in verband bragt, te weinig belang, en het gewone Rationalismus mogt hem even zoo min be-

vredigen, als de orthodoxie. PESTALOZZI was in de Godsdienst gevoelsmensch, en een kind der ingeving. Het godsdienstig gevoel scheen meer in oogenblikken van hooge geestdrift over hem te komen, dan dat het zich in bedaarde overdenking bij hem afgespiegeld en zijn gansche wezen gelijkmatig beheerscht had; waarom hij ook nooit meer godsdienstigen indruk, ook bij anderen maakte, dan in opgeruimde oogenblikken, wanneer hij in den kring van onderwijzers en leerlingen, ja ook nog laat in den nacht in zijn slaapvertrek overluid *bad*, en dat hij met nadruk bidden konde, moesten zelfs *diegenen* toestemmen, die zijn Christendom bestreden (*). En schoon ook later volgens eenige berigten, welke men daaromtrent verneemt, de Godsdienstoefeningen van het gesticht minder hartverheffend mogen geweest zijn, daar toch het meeste ook hier zich tot het moraliseren mag bepaald hebben — PESTALOZZI zelf keurde het niet goed; hij laakte het, dat men zoo weinig in den Bijbel las en roemde, dat het in zijnen tijd anders geweest was. Nogtans werd het niet beter; ja, volgens het officieel verslag, dat eene door de landdag aangestelde commissie in het jaar 1810 inleverde, wordt herhaaldelijk verzekerd, dat eerst na eene cursus in de natuurlijke Godsdienst het eigenlijk onderrigt in het Christendom voor hen die hunne belijdenis doen zouden begon, en wel alleen op uitdrukkelijke begeerte der ouders. Daardoor werd voorzeker het Christendom buiten het gesticht geplaatst, in plaats van midden in hetzelfde als de kandelaar, die allen in het huis verlichten

(*) Vergel. BURCKHARDT tegen RAMSAUER. S. 18.

moest. Maar men mag ook hier niet vergeten, hoe juist toenmaals het Christendom zelf in zulk eene crisis verkeerde, dat het voor den bijzonderen persoon moeilijk werd, zich bij de verwarring van begrippen op het regte standpunt te plaatsen. PESTALOZZI liet zich zelven omtrent het Christendom zeer verschillend uit. Op den eenen tijd heet het: Ik houd het Christendom voor niets anders, dan voor de reinste en edelste wijziging der leer van de verheffing des geestes boven het vleesch, en deze leer voor de grootste verborgenheid en het eenige mogelijke middel, om onze natuur in het innigste van haar wezen nader tot hare ware veredeling te brengen, of, om mij duidelijker uit te drukken, door inwendige ontwikkeling van het reinste gevoel der liefde tot de heerschappij der rede over de zinnen te geraken. Dat geloof ik, is het wezen des Christendoms; maar ik geloof niet, dat vele menschen naar hunne natuur vatbaar zijn om Christenen te worden," en hij belijdt bij deze gelegenheid ook werkelijk zijn niet-christendom juist omdat hij deze vatbaarheid, om door die overwinning tot volmaking van zich zelven te geraken, niet in zich bespeurde. Maar op een' anderen tijd weder erkent hij in CHRISTUS den eenigen Hoogepriester, die ons geleerd heeft God in geest en waarheid te aanbidden; ja, hij spreekt zelfs van eene *aanbidding* van CHRISTUS, als de noodzakelijke voorwaarde tot zijne navolging, en wenscht voor *zich* en de menschheid de schoone dagen terug, toen deze zich over den Verlosser en Zijne geboorte waarlijk mogt verheugen. In zijn berigt aan het publiek van het jaar 1820 heet het: » de Bijbelsche geschiedenis en inzonderheid het leven,

lijden en sterven van JEZUS CHRISTUS naauwkeurig te kennen, en dan de verhevenste plaatsen des Bijbels in kinderlijk geloovigen zin aan te nemen, houd ik daarvoor, dat het de aanvang en het wezen is, wat in betrekking tot het godsdienstig onderrigt noodzakelijk is, en dan voornamelijk eene vaderlijke zorgvuldigheid, om de kinderen de waarde des gebeds in het geloof diep te doen gevoelen.” — Hoezeer PESTALOZZI in latere jaren van het geloof doordrongen moet geweest zijn, dat het heil der wereld en zoo ook het heil van zijn huis van CHRISTUS alleen te verwachten was, (en daarin ligt toch het wezentlijke van het Christengeloof bij alle verscheidenheid van menschelijke opvatting) moge nog uit de redevoering aan zijn huis blijken, welke hij in het jaar 1818 gehouden heeft. Nadat de 73 jarige grijsaard als het ware eene algemeene biecht gehouden en allen het reeds tot zijnen ondergang neigende gesticht op het hart gedrukt heeft, sluit hij met de woorden (*): » Hebt elkander lief, gelijk ons JEZUS CHRISTUS lief gehad heeft. De liefde is langmoedig en goedertieren, de liefde is niet afgunstig, de liefde handelt niet lichtvaardig, zij is niet opgeblazen, zij handelt niet ongeschikt, zij zoekt zich zelve niet, zij wordt niet verbitterd, zij denkt geen kwaad; zij verblijdt zich niet in de ongerechtigheid, maar zij verblijdt zich in de waarheid. Zij bedekt alle dingen, zij gelooft alle dingen, zij hoopt alle dingen, zij verdraagt alle dingen! Vrienden! broeders! doet wel dengenen die u haten, zegent degenen die u vloeken; hoopt vurige kolen op het hoofd uwer vijanden; laat de

(*) Werke, Bd. IX, S. 298.

zon niet ondergaan over uwen toorn. Wanneer gij offert, verzoent u eerst met uwen broeder, en offert dan eerst uwe gave.

» Elke meêdoogenlooze hardheid zij verre van ons huis, zij zij ook verre ten aanzien van den- gene, die ons onregt doet. Elke menschelijke hardheid verlieze zich in de zachtmoedigheid onzes geloofs. Zij moet zich in de zachtmoedigheid des Christelijken geloofs verliezen. Niemand uwer verontschuldige zijne hardheid jegens dengene die onregt heeft. Niemand zegge, JEZUS CHRISTUS heeft dengene niet lief, die onregt had en onregt deed. Hij heeft hen lief gehad. Hij heeft hen met Goddelijke liefde bemind. Hij is voor hen gestorven. Hij heeft niet de regtvaardigen, Hij heeft de zondaars geroepen tot bekeering. Hij heeft ook den zondaar niet geloovig gevonden, Hij heeft hem geloovig *gemaakt*, Hij heeft hem niet ootmoedig gevonden, Hij heeft hem ootmoedig *gemaakt*, Hij heeft hem door Zijnen ootmoed ootmoedig gemaakt. Waarlijk, waarlijk, het is met de hooge Goddelijke dienst van Zijnen ootmoed, dat Hij den hoogmoed des zondaars overwonnen, en hem door het geloof aan het Goddelijk hart zijner liefde geketend heeft. Vrienden! broeders! wanneer wij dit doen, wanneer wij elkander liefhebben, gelijk JEZUS CHRISTUS ons lief gehad heeft, zoo zullen wij alle moeilijkheden, die het doel van ons leven in den weg staan, overwinnen, en in staat zijn, het welzijn van ons huis op de eeuwige rots te gronden, waarop God zelf het heil van het menschengeslacht door JEZUS CHRISTUS gebouwd heeft.”

NEGENDE VOORLEZING.

INVLOED VAN HET PESTALOZZIANISMUS OP DE GODSDIENSTIGE DENKWIJZE. TAAK DER KERK, TEGENOVER DE GROOTE VERANDERINGEN DES TIJDS. HAMANN EN CLAUDIUS, ALS GEESTRIJKE VERTEGENWOORDIGERS DER OUDE REGTGELOOVIGHEID. IETS UIT HAMANNS LEVEN EN SCHRIFTEN.

Nadat wij ons in de laatste bijeenkomst een beeld van PESTALOZZI's persoonlijkheid het meest met betrekking tot de Godsdienst hebben trachten te ontwerpen, blijft ons thans nog de vraag te beantwoorden over, in hoeverre zijne werkzaamheid van invloed geweest is op de geheele stemming en rigting des tijds, en dan schijnt in den eersten opslag deze invloed niet zoo groot, wanneer men daarbij aan de *methode* van PESTALOZZI naar haren strenger vorm denkt. Deze vond even zooveel tegenspraak als haar van de andere zijde bijval te beurt viel, en wel deed zich deze tegenspraak niet slechts van den kant der orthodoxen en oudgelovigen kennen, maar ook zulke mannen, die zich aan den invloed der nieuwere rationalistische denk-

wijze overgaven, als NIEMEIER, voelden zich opgewekt, op de nadeelen der methode en hare eenzijdige toepassing opmerkzaam te maken, terwijl zij aan de persoonlijkheid van PESTALOZZI alle regt lieten wedervaren. Doch van den grooteren of geringeren bijval, dien de methode van PESTALOZZI als methode vond, mogen wij onze vraag niet afhankelijk maken. Wij denken ons de werkzaamheid van PESTALOZZI op zijnen tijd veel grooter, tot buiten de grenzen der methode zelve. Er is hier iets geheel gelijkvormigs, als bij KANT en zijne wijsbegeerte. Er waren in verhouding slechts weinig echte Kantianen in den volstrektsten zin, die zich juist in alles aan zijn stelsel gehouden hadden (27), en toch had, gelijk wij gezien hebben, het Kantianismus een' buitengewonen invloed op den tijd gehad, zoodat velen Kantiaansch dachten, zonder het te weten en te willen. Het is dikwijls, alsof zekere ideën, nadat zij eenmaal geoperd zijn geworden, in de lucht woonden en zich aan de menschheid mededeelden. Zoo was het ook bij PESTALOZZI. Moge het ook zijn, dat men nog bij zijnen leeftijd hem den scepter zocht te ontwringen, dat men over en weder streed over den *zin* en over de doelmatigheid zijner methode — de aanstoot, welken hij aan het volksopvoedingswezen gegeven had, bleef en de algemeene belangstelling, welke men reeds sedert ROUSSEAU en BASEDOW voor de opvoeding in het gemeen ge-

(27) Juist dit was ook de oorzaak, zooals wij meermalen opmerkten, van het misbruik dat men van deze wijsbegeerte maakte, aan welke zelve het dus niet te wijten was, maar wel het goede te danken, dat zij gesticht heeft ook bij diegenen, die haar niet volkomen doorgrondten of zelfs wel bestreden.

toond had, werd nog algemeener, zoodat zij zich meer en meer in alle standen verbreidde. Deze verhoogde belangstelling voor het paedagogisch leven en werken, welke met die voor het staatkundige en de kunsten gelijken tred hield, *de groo-tere achting voor de jeugd, en voor den onderwijzersstand*, en de opmerkzaamheid, welke men hun wijdde, dat is het belangrijke in de zaak, dat behoort tot het karakteristieke van den tijd. Vroeger had men, gelijk reeds opgemerkt is, de opvoeding aan de Kerk overgelaten; doch sedert nu PESTALOZZI een boek voor moeders geschreven had, wilde geene moeder bij de vorderingen des tijds achter blijven, en gelijk de huiselijke opvoeding zich meer en meer op eigen voeten stelde, zoo ook de openbare, waarbij het niet aan botsingen met de Kerk ontbrak. De kerkelijke opvoeding had, gelijk men haar ten minste nagaf, iets bekrompens en sombers aan zich gehad, nu moesten de ruime, vrolijke schoolvertrekken eene tegenstelling vormen met de Gothische half verlichte donkerheid der Kerk, welke, gelijk al het geheimzinnige des tijds, onverstaanbaar en daarom ongeschikt geworden was. Van de scholen, dat was het groote woord der wereldverbeterraars, moest het heil der toekomstige geslachten uitgaan; de oude Kerk wilde men met de oude lieden in dezelfde en met de oude predikanten laten uitsterven. Men ziet ligt in, de *methode* was het niet alleen, het gansche *begrip* van de kinderlijke natuur en het jeugdig leven, derhalve het begrip van de natuur des *menschen* en van hare mogelijke ontwikkeling had zich veranderd. In den ouden tijd hoorde men weinig spreken van de hoop, welke

men op het aankomend beter geslacht bouwde. Integendeel, men hoorde veel klagen, dat de tijden steeds erger werden, » de jeugd had geen deugd” en hoe dergelijke spreukjes meer heeten mogen. Men stelde toenmaals daarin de hoofdverdienste der opvoeding, om de kinderen voor den tijd oud en » deftig” te maken, om den wil vroegtijdig te breken; in elken jeugdigen moedwil, dikwijls zelfs in de opwellingen van een bijzonder vrolijken aard wilde men de sporen der erfzonde herkennen, welke men niet spoedig en niet grondig genoeg uitdelgen konde. Slechts bij de ouden, de in de dienst van God en onder Zijne ernstige tuchtigen grijs geworden vaders meende men dat de echte wijsheid woonde, maar hoe dikwijls verwisselde men oude gewoonten met datgene wat men als echte Godzaligheid prees! — Hoe geheel anders nu! Nu verscheen het oude als geheel verouderd, en wilde men vroeger de kinderen tot grijsaards maken, zoo moesten zich thans de grijsaards verjeugdigen *in* de kinderen en *door* de kinderen (28). Dit zich verjeugdigen in de kinderen; het kwam ja levendig en aanschouwelijk te voorschijn in PESTALOZZI! Er ligt in deze hoop op de jeugd iets schoons, verkwikkends, en zij heeft een

(28) Dit is gewoonlijk het geval; men vervalt in uitersten, en daardoor wordt hetgeen anders eene wezentlijke verbetering zijn zou bedorven. — Dit is veelal de schuld der navolgers, die met geestdrift voor het stelsel des Meesters ingenomen hetzelfde echter niet wel of niet volkomen begrepen hebben. Zoo was het althans met de wijsbegeerte van KANT; misschien ook eenigermate met de leerwijze van PESTALOZZI. In het gemeen is dit drijven tot uitersten het euvel van onzen tijd. hetwelk allen waren voortgang belemmert.

magtig woord des Heeren voor zich: » Wanneer gij niet wordt als de kinderen, zoo kunt gij niet in het hemelrijk komen.” Dit woord was door den goeden ouden tijd dikwijls niet gehoord geworden of men had het naauwelijks regt ter harte willen nemen, uit vrees dat men daarbij iets aan de leer van de erfzonde en de natuurlijke verdorvenheid zoude te kort doen. Maar, gelijk het altijd gaat, dat men zoo ligt van het eene uiterste in het andere valt, zoo ging het ook nu. Men schatte maar al te spoedig datgene te hoog wat men jeugdigen zin noemde; ook de verkeerdheden vond men beminnenswaardig en waar de ouden de sporen der erfzonde gevonden hadden, daar zag men nu de ontluikende kiemen van een vroegtijdig genie. Vermetelheid en ongebondenheid, zooals zij in de aan PESTALOZZI ontleende inrigtingen regt scherp en al scherper te voorschijn kwam, gold voor de krachtsontwikkeling van eenen jeugdigen vrijheidszin en de » vrijheid en gelijkheid,” waarvan men nu ook in de groote wereld meer en meer hoorde spreken, werd ook in school en huis nagepraat. Door te groote zachtheid bedierf men de jeugd, men zeide haar in het aangezicht, hoe zij verstandiger was, dan de dompige, in het werktuigelijke verzonkene oudheid, men wond haar op en spoorde haar aan tot de kritiek, men leerde haar redeneren in plaats van gehoorzamen. Dat had ook invloed op het kerkelijk-godsdienstig onderrigt. Terwijl vroeger de Luthersche Cathechismus, waarvoor nog HERDER het woord gevoerd had, of in Hervormde landen de Heidelbergsche genoegzaam de eenige zoogenoemde » melkspijze der jeugd” aangeboden had, zoo verdwenen nu de oude Cathe-

chismussen, en er kwamen nieuwe in de plaats, doch die men weldra nog langwijliger en ondoelmatiger vond, dan de oude. Daarentegen werd reeds sedert SALZMANN en CAMPE de letterkundige markt met een vloed van geschriften voor de jeugd overladen, zoodat men, gelijk LICHTENBERG geestig opmerkt, wegens de kinderen spoedig de mannen vergat (*). In de meeste dezer geschriften voor de jeugd, speelde de zedeleer van het eigen nut of de sentimenteliteit eene voorname rol. De grootsche Bijbelsche geschiedenissen traden achter de ligte waar van eigen uitgevondene geschiedenisjes terug, zoo als zij tot op den huidigen dag bij duizenden vervaardigd worden en waaronder slechts weinige door werkelijke kinderlijkheid en den echten toon derzelve zich onderscheiden. Zelfs CAMPE had toch in zijnen *Robinson* verkeerd gedaan, dat hij, terwijl hij in het beste gedeelte van het verhaal is, halt maakt, om zijne jonge lezers met zedekundige gesprekken te vermoeijen, welke door de schrandersten onder hen overgeslagen werden (†). In de plaats eener voor een oud verstand geschikte orthodoxie, welke men bij de vroege jeugd wilde waargenomen hebben, trad nu even zoo ligt een nog meer voor een oud verstand geschikt Moralis-

(*) Zie GERVINUS V, S. 351. Echter is het eigen oordeel van dezen Schrijver over de letterkunde der jeugd van onzen *nieuwen* tijd blijkbaar bitter en onbillijk, dewijl daar van onvruchtbare papierkladders gesproken wordt, » die jaarlijks hunne paascheijeren leggen en hunne Christenboomen versieren.” Veel-
 eer heeft de waardige vervaardiger der geschriften voor de jeugd, waarop hier geschimpt wordt (een Catholijk geestelijke) zich den dank van vele ouders verworven, ook van Protestanten.

(†) GERVINUS, t. a. p.

mus en Rationalismus, doch dat voor het kinderlijk gemoed nog veel minder geschikt en ligt nog verderfelijker was, dan de oude Catechismus-godsdienst.

En wat deed nu hierbij de Kerk? Ook hier beproefden het eenigen, om zich naar den smaak des tijds te schikken, maar waarlijk niet altijd met geluk. Zoo was men nog vóór PESTALOZZI of toch onafhankelijk van hem op de gedachte gekomen, ook de kinderleer naar *Kantiaansche grondstellingen* in te rigten (29), waarbij alles er op aangelegd was, om door over- en weder vragen duidelijke begrippen in het kind te verwekken, een logisch spelwerk met vragen (*) waarbij niet slechts

(29) Namelijk in zoodanige *Kantiaansche* grondbeginselen, als zijne napraters zonder hem regt begrepen te hebben uit zijn stelsel hebben afgeleid, zooals men dat uit het hierna aangehaalde voorbeeld van GRAFFE zien kan. Die toch iets van KANT's wijsbegeerte weet, zal spoedig genoeg zien, hoe ver zulk een Catechetiek van derzelver geest verwijderd is.

(*) Uit GRAFFES Catechetiek van het jaar 1795, Bd. I. S. 208, moge er hier een voorbeeld van staan, hoe men tot het verstand van een kind meende te moeten afdalen, om het tot het opvatten van godsdienstige begrippen voor te bereiden. » Gesteld, » zegt de schrijver, » ik wilde het begrip » *geheugen* » een kind inboezemen, zoo moet ik eerst het onderscheidene, waarop dit begrip steunt, bevattelijk maken. Hoe heet toch die ondankbare zoon, die zijnen vader van den troon wilde stooten? — ABSALON. — Hoe lang is het geleden, dat ik u deze geschiedenis vertelde? — Veertien dagen. — Wat vertelde ik u van ABSALON? — Dat hij onder een eik bleef hangen, en dat JOAB hem aldaar doorstoken heeft. — Van wien hebt gij deze geschiedenis gehoord? — Van u. — Wanneer men u dus wat vertelt, zoo kunt gij het....? — Onthouden. — Wat onthoudt gij nu? wat kunt gij onthouden? — Alles, wat men mij vertelt. — Wanneer men nu zeer oude lieden wat zegt, en men vraagt hen na eenige dagen, wat kunnen zij zich dan gewoon-

het hart, maar het hoofd zelf, waarop het gemunt was, ledig bleef, of men zocht bij de Bijbelsche geschiedenissen ook den kinderen het bekoorlijke van het wonderbare te ontrooven, en door zedekundig gesprek te vergoeden, wat aan onmiddellijken indruk verloren ging. Dit van den nadeeligen invloed. Doch van den anderen kant lag in de hooge vlugt, welke het volksopvoedingswezen in *Duitschland* en *Zwitserland* nam, ook eene vordering aan de Kerk, om zich met het betere, dat in deze pogingen lag, vertrouwd te maken, en noodzaakte de predikers voorzeker, de gewone sleur te laten varen en op middelen bedacht te zijn, waardoor ook het godsdienstig onderrigt der jeugd verbeterd en met nieuw leven bezielde konde worden.

Zien wij in het gemeen nu nog eens op het tot hiertoe doorwandeld gebied terug, zoo bemerken wij, dat (nog alle gelijktijdige bewegingen in de staatkundige wereld daargelaten) inzonderheid van *drie* zijden de *nieuwere* wereldkennis, in tegen-

lijk niet meer herinneren? — Hetgene men hun gezegd heeft. — Hoe gaat het dus regt ouden lieden? — Zij vergeten ligt. — Doch wanneer ik u zeide, dat gij overmorgen bij mij zoudt komen, zoo zult gij het gewis niet....? — Vergeten. — Maar gij zult het....? — Onthouden. — Wanneer men u dus wat zegt, wat kunt gij met uwe ziel? — Het onthouden. — Hoe lang zult gij het dan wel onthouden, dat gij met mij gesproken hebt? — O, zoo lang ik leef. — Wat zult gij ook na vele jaren nog weten? — Dat ik met u gesproken heb. — Hoe lang kunt gij dus wat onthouden, dat gij het niet vergeet? — Vele jaren, enz. (En zulke kool schaamde men zich niet, *Socratische leerwijze* te noemen.) — Merkwaardig is ook de omweg, dien de schrijver door alle landen en zeeën en eindelijk door alle sterren neemt, om eindelijk aan de regte plaats aan te landen, waar men het hart des kinds tot de bewondering der Goddelijke almacht heenleiden kon.

overstelling van de tot hiertoe bestaande, zich een weg zocht te banen, van de zijde der *wijsbegeerte* door KANT, van de zijde der kunst en fraaije letterkunde, bijzonder van het tooneel, door SCHILLER (en GÖTHE), en eindelijk van de zijde der opvoeding door de Philanthropen en in verhoogde magt door PESTALOZZI. En van al deze drie zijden zag zich de Kerk bedreigd, uit hare geërfde bezitting langzamerhand verdrongen te worden. Even zoo ernstig als de Kantianen (30) er op uit waren, om de zuivere zedeleer van den kategorischen Imperatief in de plaats der oude kerkleer te stellen, even zoo ernstig meende het SCHILLER, wanneer hij het tooneel als de zedelijke leerschool van den Staat aanbeval, en even zoo ernstig meenden het weder de vrienden van het nieuwere schoolwezen, wanneer zij een verlichten leeraarsstand boven de gehate priesterkaste verre meenden te moeten voortrekken, waar het gold de *humaniteit* te bevorderen (31). Wat was hierbij het standpunt en

(30) Te weten de napraters van KANT. — Anders de bedoeling van KANT zelf was het nimmer, om den kategorischen Imperatief in het godsdienstig leven in plaats van het algemeen verstaanbaar gebod van JEZUS te stellen, maar wel om het zedelijk gebod en zoo ook het gebod van JEZUS als een kategorische Imperatief dat is te zeggen, als eene volstrekt gebiedende wet, en niet als een bloote nuttigheidsregel, en dus in deszelfs wezentlijke waarde kenbaar te maken.

(31) De oorsprong van alles was te zoeken in hetgeen reeds was voorafgegaan, het afnemen van ware Godsdienstigheid, en het steunen op de krachten der menschelijke rede en doorgaande lichtzinnigheid. Hier van daan dat misbruik, dat van alles werd gemaakt, dat drijven in uitersten, dat voorstaan van het tooneel, die overdrevene bemoeijng ter verbetering van het schoolwezen buiten invloed van en met verheffing boven de Kerk, in plaats van de Kerk zelve uit haar verval op te rigten, en langs dien weg eene ware grondige hervorming in alles daar te stellen.

de taak der Kerk? Kon en mogt zij zich geheel en al afsluiten tegen den aandrang dezer nieuwe beschavingselementen? tegen de vorderingen des tijds? Moest zij de nieuwere wijsbegeerte, de nieuwere letterkunde en kunsten, het nieuwere opvoedingswezen den oorlog aankondigen? of met volslagen minachting hun den rug toekeeren? moest zij den banstraat daartegen uitwerpen of liever als martelaarster te gronde gaan? Of moest zij eindelijk eene overeenkomst treffen, hier een stuk en daar een stuk zich laten afdingen van het oude en zich laten opdringen van het nieuwe? — Ik denk niets van dit alles, hoezeer ook toenmaals de verzoeking nu eens tot dit dan weder tot dat middel van uitkomst groot was. Veroordeelen kon zij niet met een goed geweten, dewijl zij zich zeggen moest, dat bij alle onkerkelijke en onchristelijke strekking, welke op dit onderscheiden gebied er zich mede inmengde, dan toch juist weder *meer* aan de zaak was, dan menschelijke willekeur en menschelijke inval, ja dewijl zij het vermoeden niet afweren konde, dat dan toch wel ook eene hoogere hand mede in het spel was. Zij konde, wanneer zij opmerken wilde, er niet van tusschen den vleugelslag van den Genius te hooren, welke met magtig gedruisch in aantogt was, en mogt zij ook dezen Genius niet als een *Engel* begroeten, die haar de palm des vredes toereikte, zoo mogt zij toch even zoo min in hem een boozen geest der hel beschouwen, die louter onheil over de menschheid bragt. Doch voorbarig met het tweeslachtig wezen van engel en boozen geest zich te vreden te houden, was nog minder raadzaam. Zij beproefde het wel hier en daar, maar altijd slechts

als door vuur en tot hare schade. Zou zij den wijsgeerigen leerstoel in de plaats van den kansel stellen, het tooneel het altaar laten vervangen of zich zelve in een schoolvertrek herscheppen? Zou zij een menschelijk stelsel in de plaats van Gods Woord stellen, met welks verkondiging zij vertrouwd was geworden, zou zij met de wereldsche poëzij om de gunst van het publiek boeleren, met oogmerk, om daardoor de verlatene eeredienst op te beuren? of eindelijk de school vrijlaten en het onderwijs der kinderen bovendien, dewijl het toch met de *Christelijke* opvoeding gedaan raakte? Dat kon zij niet, wanneer zij zijn wilde, waartoe zij gesteld was, eene handhaafster der verborgenheden Gods. Maar wat kon zij dan? Alles heeft zijn tijd, zegt de Prediker: omverwerpen en opbouwen. Voor den opbouw was de tijd nog niet gekomen; genoeg, wanneer voor de instorting bewaard werd, wat bewaard worden *konde* tot den tijd van den weder opbouw. Klare en omzigtige beproeving van het nieuwe was vooral noodig en bewaring van het oude zoover het goed was. Dat was ten minste de taak der Protestantsche Kerk, welke zij zich zelve te stellen had. Het goede, het houdbare uit te monstereu bij de verwarring van begrippen en pogingen, en het terug te voeren tot deszelfs grond, waarvan het zich verwijderd had, daarop moest haar oog gericht zijn. Was dan de wijsbegeerte, waren letterkunde en kunsten, was de opvoeding voor haar iets vreemds? Moest *zij* zich niet herinneren, dat *zij* het geweest was, die tot deze plantingen eens het zaad uitgestrooid had? Door de Godgeleerdheid had zich de wijsbegeerte, door de Christelijke eeredienst hadden zich de kunsten,

door het onderrigt, dat de Kerk gaf, had zich het schoolwezen des Duitschen volks in de middeleeuwen gevormd, en nog ten tijde der Hervorming was de nieuwe opwekking der geesten en van het geestelijk leven grootendeels van haar uitgegaan. Lagen nu ook de nieuwe plantsoenen op eenen bodem buiten haar gebied, zoo mogt *zij* het niet versmadden, ook dezen bodem te betreden; het gebied, dat zij eens bezeten had, nu van de nieuwe heerschers als 't ware ter leen te nemen en nieuwe plantingen naar *haren* zin daarop te beproeven. Zij moest met gebruikmaking van de nieuwe beschavingselementen daarop werken, om door eene *Christelijke* wijsbegeerte, maar eene betere, dan de oude scholastieke, langzamerhand het eenzijdig Criticismus te overwinnen, door eene *Christelijke* kunst in den nieuweren zin het ingedrongen Heidendom op nieuw te verdringen, door eene Christelijke opvoeding, maar niet door eene oud-frankisch pedante, doch door eene volgens PESTALOZZI veredelde, het eenzijdig Philanthropismus ter zijde te stellen. Met één woord, het hart der Kerk mogt zich niet vernauwen, om onder den aandrang van wijsgeerige, kunstmatige en paedagogische magten te verstikken, het moest zich veelmeer verwijden, om de frissche levenslucht in zich te doen stroomen en die van binnen naar buiten te drijven. Doch om dit te kunnen, moest er nog levenskracht in hetzelfde voorhanden zijn, nog frisheid genoeg, om de nieuwe elementen zich toe te eigenen en het vreemdsoortige uit te stooten, met één woord, om door de crisis, welke op handen was, heen te worstelen. Doch de levenskracht der Kerk, zonder welke zij niet bestaan kan, is de kracht des

geloofs; niet van *dat* geloof, hetwelk aan zekere vormen en teekenen, aan letters, aan gegeven voorstellingen, begrippen hangt en alzoo *met* deze staat en valt, maar van *dat* geloof, hetwelk daarvan onafhankelijk zich van deszelfs leven van binnen naar buiten bewust is, dat midden onder alle verwoestingen om zich heen, spreken kan: *ik ben van mijne zaak zeker*, ook wanneer allen wanke-len en twijfelen en versagen. Waar dit geloof nog immer en eenigermate in de Kerk voorhanden is, al ware het ook slechts zoo groot als een mostaardzaad, daar behoeft zij bij alle stormen niet te versagen. CHRISTUS is in het schip, ofschoon Hij ook schijnt te slapen. De verdorde tak zal weder uitspruiten, wanneer men het 't minst vermoedt. *En dat heeft zich ook in de nieuwste Kerkgeschiedenis bewaarheid*. Vragen wij nu naar dit geloof, zoo kon het wel is waar schijnen, wanneer men zekere lieden over die tijden hoort spreken, alsof zulk een geloof geheel verdwenen was. Maar zoo was het niet. Ik wil er niet weder op terug komen, dat ook zelfs diegenen, welke men als de vertegenwoordigers van het ongeloof mogt aanzien, juist toch ook weder gedeeltelijk zich tot het geloof keerden en Christelijke elementen in zich aankweekten, ik wil mij ook niet op de zoogenoemde Supranaturalisten onder de Godgeleerden beroepen, bij wie toch eindelijk het geloof meer in het verstand en in het leerstelsel, dan in het middelpunt van hun geestelijk wezen wortelde (*); ik wil

(*) Zeer goed zegt PALMER, in zijne Homiletiek (S. 37) van dit vormelijk Supranaturalismus, hij kon gevoegelijk, voor zoo verre hij een tegenstander van het Rationalismus zijn wilde, de

toegeven, dat het geheel andere krachten behoefde, ja dat, tegen over de uiterste rigting, het zelfs geen schade was, wanneer ook de geloofsrigting in een zeker uiterste viel; en als terugwerking zich deed gelden, op *die* wijze, als het Mysticismus en het Piëtismus eens het tegenwigt daargestelden tegen eene scholastieke wijsbegeerte. En daarom vragen wij dus rondborstig, nadat wij de ontbindende en omkeerende rigting tot hiertoe hebben leeren kennen, hoe stond het met de *aan het oude geloof beslist hangende rigting*? Had deze geene vertegenwoordigers meer? — Wij zien het eerst naar de zoogenoemde Piëtisten om. Van hen waren er nog en niet weinigen, maar zij maakten niet meer eene *magt* in de Kerk uit, zoo als in de eerste helft der eeuw, toen het Piëtismus in de voornamen kringen te huis was. De eigenlijke tijd van luister van het Piëtismus was voorbij, de *nieuwerwetsche beschaving* had ook hier veel verdrongen, veel goeds dat in stilte werkte uitgewischt, maar ook menige dwaling doen verdwijnen. Van geïnspireerden, zoo als wij ze tot omtrent het midden der eeuw in het Budingsche enz. gevonden hebben, hoorde men minder meer. Er waren er nog wel hier en daar, maar niemand achtte hen (*). Daarentegen stonden de Broedergemeenten met hare vertakkingen ongekrenkt daar, als getuigen van eenen nog voorhanden zin voor datgene, wat der wereld

plaats uit WILLEM TELL tot motto kiezen, waar ten aanzien van RUTLI een zegt: » Ik ken hem wel, hij is mijn tegenpartij, die om een oud erfstuk met mij rigt; heer REDING, wij zijn vijanden voor het gerigt, hier zijn wij een.»

(*) Over NIELSEN HAUGE, in *Noorwegen*. Zie beneden Voorlezing 19.

meer en meer ergernis en dwaasheid scheen te worden. Ook het Duitsche Christendomsgenootschap en dergelijke werkten op hunne wijze voort. Maar wat wilden de stillen in den lande tegen den steeds luider wordenden toon der menigte? Wilden zij niet door het wentelend rad der nieuwe beweging aangeraakt worden, zoo moesten zij zich verwijderd houden en zich tot hunnen van het leven afgezonderden kring bepalen. Een zekere geest van schuwheid en angstvalligheid maakte zich van zulke geoemoederen maar al te ligt meester, en terwijl zij in stilte betreurden of veroordeelden, werden zij des te luider uitgelagchen en bespot. Eerst daar laat zich van eene bestaande tegenwerking spreken, waar ook zulke verdedigers van een streng positief Christendom bestaan, die als schrijvers in den gang der letterkunde ingrijpen, die als denkende, als geestrijke, als schrandere hoofden zich met anderen durven meten, en die zich ook bij *diegenen* weten te doen gelden, welke een tegenovergesteld gevoelen volgen. En de zoodanigen waren er inderdaad, schoon ook hun getal, in vergelijking met de menigte opruimende geesten, gering is. Van STILLING en LAVATER, die beide met GÖTTE in nadere betrekking stonden en reeds daardoor aan den letterkundigen hemel gewigt hadden, als de trawanten van het groote gesternte, is reeds in mijne vroegere voordragten gesproken geworden (*). Het is hier genoeg aan *hen* en hunnen wijd verbreiden aanhang, wegens den Zusammenhang nog eens te gedenken. HERDER, dien wij nu reeds genoeg kennen, mogen wij onder deze klasse van schrijvers niet onvoor-

(*) Voorlezing D. VIII, bl. 337 v. v.

waardelijk tellen, daar hij slechts naar de ééne zijde van zijn wezen met hen in verband stond, terwijl hij met de andere evenzeer tot de opklarende rigting overhelde, zoo als hij dan in het gemeen door de veelzijdigheid en sterkte van zijnen geest zich *boven* de tegenstellingen wist te houden. Doch wie met des te grooter regt hier behoort, is die oudere vriend van HERDER, van wien ik zeide, dat wij eerst later op hem terugkomen zouden, en dat is JOHAN GEORGE HAMANN, de » Magus van het Noorden, » zooals zijne vrienden hem genoemd hebben. HAMANN behoort tot die verschijnselen, waaromtrent het moeilijk is, een alzijdig billijk en bevredigend oordeel te vellen. Juist omdat hij als een rots en afgezonderd in zijnen tijd daar staat, even als een rotsachtig eiland midden in de branding van de om hetzelfde heenspoelende zee, kan het oordeel over hem niet, zoo als bij vele andere mannen, ineengesmolten worden in het algemeene oordeel over den tijd. Veeleer stelde hij zich met den tijd menigmaal in tegenspraak en zoo moet hij noodwendig den onvoorwaardelijken lofredenaars van dien tijd als een zonderling (zoo niet zelfs als een halve of geheele dwaas) voorkomen, terwijl hem de onvoorwaardelijke berispers van dien tijd als een' heilige, als den profeet en den van God gezonden prediker in de woestijn vereeren. Wij, die noch met den onvoorwaardelijken lof, noch met de onvoorwaardelijke berisping des tijds konden instemmen, zullen daarom ook in HAMANN niet alles te bewonderen, veel minder alles te verwerpen vinden. Als een oorspronkelijke, krachtige, diepende geest zal hij ons steeds in hooge mate bevalen, terwijl wij ons niet zullen willen overreden,

dat ook het onklare, onverteerde en scheve in hem, alleen omdat wij het niet begrijpen, een des te grooter geheim was, waarachter God weet welke diepte van kennis stak; de ongenietbare schaal moest noodwendig een des te zoeter kern behelzen. Doch wij willen ons eerst 's mans beeld voor oogen stellen, zoo als het grootendeels aan zijne eigene belijdenissen en schriften ontleend is.

JOHAN GEORGE HAMANN (*) werd den 27sten Augustus 1730 te *Koningsbergen* geboren. Onder de bescherming van vrome ouders burgerlijk opgevoed; behalve in de school ook door huisonderwijzers onderrigt, werd hij voornamelijk in de studie der oude Klassiekers ingeleid. » Eenige der voornaamste en moeilijkste Latijnsche en Grieksche schrijvers werden'' (volgens zijne eigene uitdrukking) » onderscheiden maken met dwang doorlezen;'' echter wil HAMANN den goeden indruk dezer philologische opvoeding niet roemen. » Ik konde,'' zegt hij » een' Romein verduitschen, zonder de taal, noch den zin des schrijvers te verstaan; mijne Latijnsche en Grieksche zamenstellingen waren boekdruckers arbeid, goochelaarskunsten, waardoor het geheugen overspannen wordt en eene vermindering der overige geestvermogens ontstaat, dewijl het aan een gezond en behoorlijk voedingssap ontbreekt.'' Zoo vindt men dan *in* hem, die anders met de Philanthropen niet overeenstemde, hetzelfde wederstreven tegen de oude schoolmethode. Een bewijs, dat

(*) Vergel. HERBST, Bibliothek Christlicher Denker, Bd. I, S. 13 ff. — HAMANN's Schriften, herausg. von ROTH, Bd. I, S. 1, ff. en Gedanken über meinen Lebenslauf, Bd. I, S. 149, benevens de brieven in verschillende banden. SIBYLLIN *Blätter*, herausg. von CRAMER. Leipz. 1819. S. 1, ff. GELZER Vorl., S. 40.

daar eene stremming was, die zich van alle zijden deed gevoelen. Als jongeling van 18 jaren betrok HAMANN de universiteit zijner vaderstad. Hij moest Godgeleerde worden; » maar, » zegt hij, » ik vond een hinderpaal in mijne (zware) tong, in mijn zwak geheugen en vele geveinsde hinderpalen in mijne denkwijze, de bedorven zeden van den geestelijken stand en het gewigt, waarin ik deszelfs pligten stelde.” Ook de regtsgeleerdheid zeide hij spoedig vaarwel en wijdde zich nu enkel aan de studie der oudheid en der zoogenoemde fraaije wetenschappen. Na volbragten akademischen cursus nam hij een huisonderwijzersplaats in *Liefland* aan, waartoe hij intusschen weinig geschiktheid scheen te hebben; hij werd op eene hoogst onbeleefde wijze door de genadige vrouw moeder zijns kweekelings ontslagen. Nu bragt hij eenigen tijd te *Riga* door, zooals hij zelf zegt, verdeeld tusschen woeste vlijt en ledig-gang.” Hier vond hij, nadat hij het nog eenmaal met een huisonderwijzersplaats te vergeefs beproefd had, edele vrienden, waaronder het handelshuis BERENS en de rector te *Riga*, Dr. LINDNER, zich onderscheidden. » Het schoolstof moede” liet hij zich nu verleiden, zich met de handelswetenschappen en volkshuishoudkunde in te laten, hetwelk hem echter ook maar voor korten tijd bezig hield. Na den dood zijner moeder begaf hij zich op reis, maakte te *Berlijn* kennis met MOZES MENDELSSOHN en beproefde daarna te *Londen* zijn geluk. Hier stortte hij zich in den maalstroom van een wanordelijk woest leven (*). Met het gevoel van inwen-

(*) Ik braste te vergeefs, ik zwelgde te vergeefs, ik boeleerde te vergeefs, ik draafde te vergeefs. Dronkenschap en naden-

digen onrust dwaalde hij langen tijd rond, zonder een' mensch te vinden, wien hij zijn hart konde openen. In deze onrust nam hij zijne toevlugt tot het gebed; hij smeekte God, hem een' vriend aan te wijzen, en dezen vriend vond hij in den Bijbel, en door denzelven in CHRISTUS. » Hoe verder ik kwam, » zegt hij, » hoe nieuwer mij Gods Woord werd, hoe goddelijker ik den inhoud en de werking van hetzelfde ondervond. Ik vergat daarvoor al mijne boeken, ik schaamde mij dezelve met het Boek van God ooit vergeleken, ooit dezelve daarevens geplaatst, ja ooit een ander boven hetzelfde voorgetrokken te hebben. Ik vond de eenheid des Goddelijken wils in de verlossing van JEZUS CHRISTUS, dat alle geschiedenis, alle wonderen, alle geboden en werken Gods in dit middelpunt samenliepen, om 's menschen ziel uit de slavernij, dienstbaarheid, blindheid, dwaasheid en den dood der zonden tot het grootste geluk, tot de hoogste zaligheid en tot eene aanneming van zulke goederen te bewegen, over welker grootheid wij nog meer, dan over onze onwaardigheid of de mogelijkheid om ons dezelve waardig te maken, ons verbazen moeten, wanneer dezelve zich aan ons openbaren." — Geheel in zijne Bijbelsche beschouwingen verdiept, las hij op zekeren avond de geschiedenis van KAIN's broedermoord; hij voelde bij het lezen zijn hart kloppen, hij hoorde eene stem in de diepte van hetzelfde zuchten en jammeren, en nu stond het

ken, lezen en snakerij, vlijt en dartele lediggang werden te vergeefs afgewisseld; ik was in beide, te vergeefs in beide buitensporig. Ik veranderde in $\frac{3}{4}$ jaren bijna maandelijks mijn verblijf, ik vond nergens rust, alles was bedriegelijk, laag, eigenbatig volk." Lebenslauf, Bd. I, S. 204.

vast in zijne ziel, *hij* was de moordenaar, want hij had juist dezen broedermoord begaan aan den eengeboren Zoon Gods. Hij viel in de diepste zwaarmoedigheid en beleed God zijne zonden onder tranen; maar de » Geest Gods voer voort,” zegt hij, » niettegenstaande mijne groote zwakheid, niettegenstaande den langen tegenstand, dien ik tot hier toe aan Zijne getuigenis en vermaning geboden had, mij het geheim der Goddelijke liefde en de wel daad des geloofs in onzen genadigen en eenigen Heiland al meer en meer te openbaren.” — Nu zette hij het lezen der Schrift met verdubbelde vlijt en grooter aandacht voort en bespeurde daarvan den zegen in zijn binnenste. » Ik voel God dank! thans,” zegt hij, » mijn hart rustiger, dan ik het ooit in mijn leven gehad heb. In de oogenblikken, dat de zwaarmoedigheid heeft willen opkomen, ben ik met een’ troost overgoten geworden, welks bron ik mij zelven niet toeschrijven kan, en dien geen mensch in staat is, zoo buitengemeen zijnen naasten in te boezemen. Ik ben verbaasd over den overvloed van denzelven. Hij verdreef alle vrees, alle treurigheid, alle wantrouwen, zoodat ik geen spoor daarvan in mijn gemoed meer vinden konde” enz. — Tot op deze bekeering, welke ons veel aan die van AUGUSTINUS herinneren mag, gaat HAMANN’s eigen opstel over zijn’ levensloop. Wat er nog bij te voegen is, is kortelijk het volgende. — Van *Londen* keerde HAMANN weder naar *Riga* terug, met oogmerk, om zich geheel aan het huis BERENS te wijden, doch werd door zijn’ ouden kranken vader naar *Koningsbergen* geroepen, en kort na dezen tijd had er tusschen dat huis en hem een misverstand plaats, dat een vol-

komen vriendschapsbreuk ten gevolge had; een misverstand, waarbij toch het verwijt van ondankbaarheid op HAMANN terugvallen moest. Onverschilligheid omtrent alle menschelijke betrekkingen is, ja niet zelden, het gevolg eener met geweld aangebragte godsdienstige denkwijze, en hoe dikwijls reeds heeft de menschlievendheid voor eenen alle hinderpalen uit den weg ruimenden aandrang van vroomheid moeten wijken! Zoo scheen het inderdaad ook bij HAMANN het geval te zijn. Het is moeilijk hier te oordeelen, en wij mogen daarbij eenvoudig aan de gewigtige, wel is waar dikwijls ook voorbarig en niet ter regter plaatse aangevande spreuk herinnerd worden, dat CHRISTUS gekomen was niet om vrede te brengen, maar het zwaard. — HAMANN leefde van nu af te *Königsbergen* in het huis zijns vaders en trad met zijn eersten arbeid als schrijver op. KANT, wiens geheele denkwijze van die van HAMANN zoo zeer onderscheiden was, waardeerde zijnen uitstekenden geest en telde hem onder zijne vrienden. Van zijne nog naauwere vriendschap met HERDER hebben wij vroeger gesproken. » In deze gelukkige jaren, » zegt HAMANN, » leerde ik eerst studeren en van den toenmaligen oogst heb ik lang geleefd. » Zijn uitwendig bestaan was intusschen niet schitterend. Hij verdeelde zijnen tijd tusschen kopieerwerk op de kanselarij en den medearbeid aan de *Königsberger* nieuwstijding. Later verkreeg hij, nadat hij te vergeefs buitenslands gezocht had, een post bij de accijnsen en 10 jaren later dien van tolbediende en zoo werd hij, volgens zijne eigene uitdrukking (*),

(*) Briefe an die Domänenkammer. Werke, Bd. III, S. 208.

als een invalide van APOLLO met een tollenaars post begunstigd. Doch toen hem in het jaar 1782 door veranderde inrigting der instelling een groot gedeelte zijner inkomsten ontnomen werd, leefde hij met vier kinderen in de grootste behoefte. En daar was het LAVATER, die hem uit den nood hielp. Deze bezorgde hem van een welgesteld jong man in *Westfalen*, FRANS BUCHHOLZ, een aanzienlijk kapitaal, dat hem in een meer onbezorgden toestand verplaatste. Een tijd lang bragt HAMANN zelfs in *Munster* door, deels in het huis van zijnen weldoener, deels te *Dusseldorf* bij den wijsgeer FR. JACOBI. In dezen tijd valt ook zijne kennismaking met de vorstin GALLIZIN. Toen hij op den 20sten Junij 1788 weder naar *Koningsbergen* afreizen wilde, viel hij in eene plotselinge verzwakking, die reeds den volgenden dag zijn dood ten gevolge had. Hij stierf in een ouderdom van 58 jaren. Gehuwd (in den burgerlijk-kerkelijken zin) was hij niet; hij leefde, zooals hij het noemde, in een » gewetensecht.” In het geheel maakt HAMANN’s leven op ons den indruk van eene persoonlijkheid, waarin het Christendom meer als eene vreemde magt vulkanisch gearbeid, dan dat het besturend en bestemmend daarop gewerkt had. Uit het aandoenlijk in gisting verkeerend binnenste wellen grootsche gedachten en gevoelens op, komen besluiten te voorschijn, glinsterende bliksemschichten des oogenblik, maar nooit komt het tot bedaarde ontwikkeling en harmonische voltooiing, waarom dan ook bij alle vroomheid van gemoed ’s mans levenswandel niet vrij gebleven is van menigerlei aanstootelijkheden. Hij maakt ook hier de beslis-

sendste tegenstelling met het Rationalismus, bij hetwelk het zedelijk gedrag van het individu boven alles gaat en dat daar waar dit voorhanden is, het ook met een zeer schraal *inwendig* leven voor lief neemt, terwijl men hier wegens de volheid van het laatste menig zedelijk gebrek geneigd zijn moge te vergeten. Beiden zijn onvolkomen verschijnselen van het Christelijk leven, dat even zoo zeer in *zedelijke* godsdienstigheid als in *gods-dienstige* zedelijkheid bestaat.

Wat HAMANN's werkzaamheid als schrijver betreft, zoo bepaalt zich deze meer tot kleine steke-lige opstellen, die na elkander uitgegeven werden, dan dat het ooit tot een groot werk gekomen ware. Daartoe ontbrak het den man aan tijd en kracht, die beide zelfs zeer verdeeld waren. De tijdge-nooten achtten den Magus van het Noorden weinig. HERDER stelde hem des te hooger, en moest hem des te hooger stellen, daar hij zelf van hem de magtigste geestelijke opwekking ontvangen had. » De kern van HAMANN's schriften, zegt hij (*), behelst vele zaadkorrels van groote waarheden, nieuwe op-merkingen en eene merkwaardige belezenheid; de schaal van dezelve is een met moeite gevlochten weefsel van kernachtige uitdrukkingen, zinspelingen en bloemrijke woorden.” » *Zijn verstand*, zegt FRED. JACOBI (†), was doordringend als de bliksem, en zijne ziel bezat eene meer dan natuurlijke grootheid. Eene stomme mimiek noemde HAMANN zelf zijn schrijven en vergeleek zich met een bergwer-ker, die naar de schatten in de ingewanden der

(*) Werke zur Litt. und Kunst, Bd. I, S. 103—106.

(†) Aan KLEUKER, in RATJEN, J. F. KLEUKER, S. 112.

aarde graaft (*); ja, hij beleed, dat hem veel van hetgene hij geschreven had, later zelfs onverstaanbaar geweest was. GÖTTE, die hem niet persoonlijk kende, zegt van hem (†): » Van degenen, die toenmaals de letterkunde beheerschten (NICOLAI en zijne medegenooten) werd hij wel is waar voor eenen somberen dweeper gehouden, doch eene vooruitstrevende jeugd liet zich wel door hem aantrekken. Zelfs de stillen in den lande, zoo als zij half in scherts, half in ernst genoemd werden, die vrome zielen, welke, zonder eenig genootschap te belijden, eene onzichtbare Kerk uitmaakten, wijdde hem hunne opmerkzaamheid.” Wel is waar merkt dan GÖTTE verder op, dat de satirieke luimen, waaraan HAMANN in zijne schriften den vrijen loop liet, de strenger gezinden weder van hem afgetrokken hadden. — En inderdaad vormt HAMANN in de geschiedenis der godsdienstige ontwikkeling eene eigene grootheid voor zich, welke zich niet ligt in een voorhanden raam laat insluiten. Het moge daarom het beste zijn, om eene nadere aanschouwing van hem te krijgen, hem met zijne eigene woorden te laten spreken, en wel willen wij, daar zijne werkzaamheid als schrijver zelve eene aphoristische was, zonder op systematische rangschikking te letten, eenige zijner kernachtige gedachten ten slotte dezer voorlezing mededeelen. Het meeste daarvan, namelijk wat het Godsdienstige betreft, staat in diametrale tegenstelling met de opklarende en oppervlakkige rigting des tijds. Zoo zegt hij ten aanzien van de veel besprokene

(*) SIBYLLIN, *Blätter*, S. 136.

(†) Aus mein Leben, im 12 Buch.

betrekking van rede en openbaring (*): » Laat ons niet de waarheid der dingen naar de gemakkelijheid, om ons dezelve te kunnen voorstellen, beoordeelen. Er zijn handelingen van hooger bestuur, voor welke geene vergelijking door de elementen dezer wereld kan aangebragt worden. Juist het *Goddelyke*, hetwelk de wonderen der natuur en de oorspronkelijke werken der kunst tot *teekenen* maakt, onderscheidt de zeden en daden van geroepene heiligen. Niet slechts het einde, maar de gansche wandel eens Christens is het meesterstuk van *dien* onbekenden Genius, welken hemel en aarde voor den eenigen Schepper, Middelaar en Zelfbehouder erkent en erkennen zal in verheerlijkte menschengestalte. Ons leven, heet het, is met CHRISTUS verborgen in God. Doch wanneer CHRISTUS ons leven zich openbaren zal, dan zullen ook wij openbaar worden met Hem in heerlijkheid Ja, ja, Hij zal komen, dat Hij heerlijk verschijne met Zijne heiligen en wonderbaar met alle geloovigen. Hoe oneindig zal de wellust van degenen, die Zijne verschijning liefhebben, de hooge vreugde onzer dweepers uit het Oosten, daar zij de ster zagen, te boven gaan.” — Over zijne eeuw oordeelde HAMANN juist niet gunstig, hoe hoog die ook anderen stelden. » De voorgaande eeuw, zegt hij (+), was het rijk van den Genius; het naaste zal veelligt (?) onder den schepster der gezonde rede bloeijen. Welk een treurig figuur maken de ridders der tegenwoordige in het

(*) SIBYLLIN, *Blätter*, S. 123. (De hier aangehaalde plaatsen vindt men ook op onderscheiden plaatsen in zijne werken verspreid).

(+) SIBYLLIN, *Blätter*, S. 130, 132.

midden? Ongeveer als een aap of papegaai onder wilde ossen en leeuwen afsteekt” » Eene eeuw, waarin men met woorden speelt, kleine en groote proeven maakt, om gedachten uit te vinden en uitvindingen met handen te tasten wordt de *filozofische* genoemd. Wil men (daarmede) onzen tijd of de wijsbegeerte aan de kaak stellen? zich zelven of zijne naburen tot dwazen maken?” — » De rede, zegt HAMANN verder (*), ontdekt ons niet meer, dan wat JOB zag, het ongeluk onzer geboorte, den voorrang des grafs en de onnuttigheid en ongenoegzaamheid van het menschelijk leven, dewijl wij geene inzigten hebben, en hartstogten en driften in ons voelen, wier oogmerk ons onbekend is.” — » Wat is de Godsdienst anders (†) dan de loutere gezonde rede, welke door den zondenval verstikt en verwilderd is, en welke de Geest Gods, nadat hij het onkruid uitgeroeid, den bodem toebereid en voor het zaad des hemels weder gezuiverd heeft, in ons zoekt te planten en te herstellen? Wij zijn nog in de maak (§). Onze rede moet wachten en hopen, dienaars, geene wetgeefster willen zijn Ervaring en openbaring zijn eenerlei, onontbeerlijke vleugels of krukken onzer rede, zoo zij niet lam blijven en kruipen zal.” De geopenbaarde Godsdienst des Christendoms (***) heet met grond en regt *geloof*, vertrouwen, toeverzigt, getrooste en kinderlijke verzekering op Goddelijke toezeggingen

(*) Biblische Betrachtungen eines Christen. Werke, Bd. I, S. 96.

(†) SIBYLLIN, *Blätter*, S. 213.

(§) Aan JACOBI. JACOBI's Werke, Bd. I, S. 387.

(***) SIBYLLIN, *Blätter*, S. 289. Verg. GOLGATHA und SCHREBLINI, S. 45.

en beloften, en den heerlijken voortgang van haar zich zelf ontwikkelend leven in voorstellingen van eene klaarheid voor anderen, tot op de volkomen ontdekking en openbaring van de van den beginne verborgene en *geloofde* verborgenheid, in de volheid der aanschouwing van aangezigt tot aangezigt."

» God (*) heeft zich geopenbaard aan den mensch in de Natuur en in Zijn Woord... Beide openbaringen verklaren, ondersteunen elkander en kunnen elkander niet tegenspreken; hoezeer het ook de uitleggingen doen mogen, welke onze rede daaromtrent maakt. Het is veel meer de grootste tegenspraak en misbruik derzelve, wanneer zij zelve openbaren wil. Een wijsgeer, die ten gevalle der rede, het Goddelijke woord uit het oog stelt, is in het geval der Joden, die des te hardnekkiger het Nieuwe Testament verwerpen, hoe vaster zij aan het oude schenen te hangen. Aan deze werd de profetie vervuld, dat datgene eene ergernis en eene dwaasheid in hunne oogen is, wat ter bevestiging en volmaking hunner overige inzigten dienen moest. De natuurkunde en de geschiedenis zijn de twee pilaren, waarop de ware Godsdienst rust. Het ongeloof en het bijgeloof gronden zich op eene dorre natuurkunde en dorre geschiedenis. De natuur is zoo min aan een blind geval of aan eeuwige wetten onderworpen, als zich alle gebeurtenissen door karakters en staatsgronden laten ontsluiten".... » Alle schatten der natuur zijn niets dan eene allegorie, een mythologisch tafereel van hemelsche stelsels, even als alle gebeur-

(*) Biblische Betrachtungen, Werke, B. I, S. 54.

tenissen der wereldlijke geschiedenis schaduwbeelden van verborgen handelingen en ontdekte wonderen zijn (*).” » Heeft God ten oogmerk gehad zich aan den mensch en het gansche menschelijk geslacht te openbaren, zoo valt de dwaasheid der zoodanigen des te meer in het oog, die een beperkten smaak en hun eigen oordeel tot proefsteen van het Goddelijk Woord maken willen. Er is geen spraak van eene openbaring, welke een VOLTAIRE, een BOLINGBROKE, een SHAFTESBURY aannemenswaardig zouden vinden, welke hunne vooroordeelen, hun vernuft, hunne zedekundige, staatkundige en epische grillen het meest zouden voldoen; maar van eene ontdekking van zulke waarheden, aan welker zekerheid, geloofwaardigheid en gewigt het gansche menschelijk geslacht veel gelegen ware. Lieden, die zich inzicht genoeg toevertrouwen, om een Goddelijk onderrigt te kunnen ontberen, zouden in elke andere openbaring gebreken gevonden hebben, en hebben er geen noodig. Zij zijn de gezonden, die den geneesmeester niet behoeven (†).”

En zoo lieten zich nog meer andere plaatsen aanvoeren, waarin hij den hoogmoed des tijds tegentrad. — Laat ons nu nog slechts eenige weinige, den *inhoud* des Christendoms betreffende plaatsen bijvoegen, waarin de schrijver minder den polemischen prikkel doet uitkomen, waar hij veel eer met het geheele gemoed in zijn onderwerp wegzinkt. » De Christen alleen, zegt hij in dit opzigt (§), is een levendig mensch, dewijl hij *in*

(*) BROCKEN, Werke, Bd. I, S. 139.

(†) Biblische Betrachtungen, Werke, Bd. I, S. 57, 58.

(§) Briefe, Bd. I, S. 228, verg. 288.

God en *met* God leeft, beweegt en is, ja *voor* God." — » Door God alleen bemint ons hart de broeders, door Hem alleen zijn wij rijk jegens hen. Zonder JESUS te kennen, zijn wij niet verder gekomen, dan de Heidenen. In den waardigen naam, waarnaar wij Christenen heeten, ver-eenigen zich alle wonderen, geheimen en werken des geloofs en der ware Godsdienst. Deze waardige naam, naar welken wij genoemd zijn, is de eenige sleutel der kennis van hemel en hel, die hoogten en afgronden van het menschelijk hart opent." — — » Het ongeloof aan CHRISTUS (*) maakt onze harten koud, verwacht alle begrippen onzer rede, terwijl wij, ik weet niet welk een goed hart in onzen boezem en eene redelijke denk-wijze in onze handelingen droomen." — » De gerechtigheid in CHRISTUS (†) is geen keurslijf, maar een harnas, waaraan zich een strijder even als een MECENAS aan zijne losse dragt gewent." — De kritiek (§) is eene schoolmeesteres tot CHRISTUS. Zoo-dra het geloof in ons ontstaat, wordt die maagd uitgestooten en het gebod houdt op; de *geestelijke* mensch oordeelt dan, en *zijn* smaak is zekerder, dan alle paedagogische regelen der philologie en logica." — Overeenkomstig deze toch zeer beperkende grondstelling gaf HAMANN zich wel is waar dikwijls aan het allegoriseren over, waarbij hij, gelijk hij zelf bekent (**), » met volle zeilen daarheen varende, de letter uit het gezigt verloor;" wat hij den geestelijken mensch noemt, was toch

(*) Werke, Bd. I, S. 490.

(†) Ibid., Bd. I, S. 496.

(§) Ibid., Bd. III, S. 15.

(**) Ibid., Bd. III, S. 27.

dikwijls slechts de ingeving van zijn vernuft en van zijne gespannen verbeeldingskracht.

De tijd gebiedt spaarzaamheid, en ik veroorloof mij daarom slechts nog tot het gebied der *paedagogiek*, waarop wij ons nog bij den aanvang dezer bijeenkomst bewogen hebben, terug te keeren en met een paar woorden van HAMANN *over de opvoeding* te besluiten. Dat hij de oude pedante wijze van de oude talen te behandelen, afkeurde, hebben wij reeds in zijn leven herinnerd. Maar even zoo verwijderd was hij van een weekhartig philanthropismus. Hij ging op de wijze van LUTHER tot de eenvoudige Christelijke grondstellingen terug.

» Een regtschapen leermeester, zegt hij (*), moet bij God en zich zelve ter school gaan, wanneer hij de wijsheid van zijn ambt uitoefenen wil; hij moet *Hem* navolgen, zooals hij zich in de natuur en de Heilige schrift openbaart, en volgens beide op gelijke wijze in onze ziel... Het gebod om met den tijd wel huis te houden, waarmede *hij in geduld de vruchten afwacht*, moest ons rigtsnoer zijn. Het is niet daarin gelegen, *wat*, noch *hoeveel* kinderen en wij menschen in het gemeen weten, maar alles *hoe?*... De middelen, om kinderen te onderrigten kunnen daarom niet eenvoudig genoeg zijn. Hoe eenvoudig zij zijn, er is nog altijd veel overtolligs, ijfels en vergankelijks in dezelve. Doch zij moeten, rijk aan werkingen, eene menigvuldigheid en vruchtbaarheid tot toepassing en uitoefening in zich sluiten.”

» Ieder vader des vaderlands (†) en ieder mede-

(*) Gedanken über meinen Lebenslauf. Werke, Bd. I, S. 158.

(†) SIBYLLIN, *Blätter*, S. 318.

burger moest de opvoeding ter harte gaan, dewijl het zaad van den vloek en het onkruid, dat zoo-
wel de maatschappij als de huisgezinnen onder-
drukt, het meest in scholen gezaaid en aangekweekt
wordt. Niet slechts de weelderige Mammons- en
slaafsche wapendienst, haar kunstige vlijt en adel,
maar ook de hersenschimmen der schoone natuur,
van den goeden smaak en der gezonde rede heb-
ben vooroordeelen ingevoerd, welke de levensgees-
ten van het menschelijk geslacht en de welvaart
der burgerlijke maatschappij deels uitputten, deels
in de geboorte verstikken.”

» Het onderrigt in scholen (*) schijnt er regt
toe uitgevonden te zijn, om tegen het leeren af-
keer in te boezemen en het te verijdelen.” ...
» Doch het grootste gebod der methode voor kin-
deren bestaat daarin, tot hunne zwakheid af te
dalen, hunne dienaren te worden, wanneer men
hun meester zijn wil; hen te volgen wanneer men
hen regeren wil, hunne taal en ziel te leeren ken-
nen, wanneer zij hen bewegen willen, de onze na
te volgen. Doch deze practische grondstelling is
noch mogelijk te *verstaan*, noch inderdaad *ten*
uitvoer te brengen, wanneer men niet, gelijk
men in het gemeene leven zegt, een nar aan kin-
deren gegeten heeft en hen bemint, zonder regt te
weten waarom. — Wie voor kinderen schrijven
wil (+), schame zich niet op het houten paard
der Mozaïsche geschiedenis te rijden....” » Wordt
als de kinderen (zoo schrijft hij aan F. JACOBI (§),

(*) SIBYLLIN, *Blätter*, S. 320 en 336.

(+) Ibid., S. 339.

(§) JACOBI'S *Werke*, Bd. I, S. 370, 371.

om gelukkig te zijn, heet bezwaarlijk zooveel, als hebt rede, duidelijke begrippen! — Wet en Profeten doelen op hartstogten van ganscher harte, van ganscher ziele, met alle krachten, op — liefde.”

» Een engel kwam neder (*) op zijnen tijd en beroerde het badwater Bethesda, in welks vijf zalen veel kranken, blinden, lammen, verdorden lagen en wachtten, tot het water beroerd werd. Evenzoo moet een genie zich vernederen, om regelen in beweging te brengen, anders blijven zij — water. En men moet de eerste zijn, om af te klimmen, nadat het water beroerd wordt, wanneer men de werking en kracht der regelen zelve wil ondervinden.”

(*) SIBYLLIN, *Blätter*, S. 325.

TIENDE VOORLEZING.

CLAUDIUS, DE WANDSBECKERBODE. JOH. FRED. KLEUKER.
VERDERE ONTWIKKELING DER WIJSBEGEERTE SEDERT
KANT: JOHAN GOTTLIEB FICHTE TOT OP DE AANVAAR-
DING VAN ZIJN LEERAARAMBT TE JENA.

Terwijl HAMANN, met wien wij ons in de laatste bijeenkomst bezig gehouden hebben, minder door eene beminnenswaardige, onmiddellijk door hare verschijning bevredigende persoonlijkheid, dan door de verstandsinzigten, welke als de bliksem uit de geheimzinnige donkerheid van zijn binnenste voortstraalde, den bijval van strenge geloovige Christenen verwierf, en de hoop staande hield, dat nog niet alles verloren was van de *positieve* waarde der Hervorming, zoo treedt ons daarentegen in CLAUDIUS, den alombekenden *Wandsbeckerbode*, eene persoonlijkheid te gemoet, welke door haren beminnenswaardigen aard de harten der menschen als met een tooversleutel wist te openen en die met hare » demoedige, schalkachtige hartelijkheid (*)»

(*) HASE, Kirchengesch., S. 510.

ook diegenen in staat was te winnen, ik mogt wel zeggen om te koopen, die in een Godsdienstig opzigt anders van zin waren dan hij. Er dringt zich aan ons ook hier weder de beschouwing op, dat de groote verschilpunten in de Christelijk Protestantsche wereld gansch niet alleen en niet eens in de eerste linie door de *Godgeleerden* beslecht werden, maar dat aan beide zijden nog geheel andere lieden in den strijd zich mengden, en dat deze eigenlijk den uitslag hielpen geven. Zoo was het ook hier een » *homme de lettres*,” zoo als CLAUDIUS zich schertsenderwijze noemde, die als verdediger van het Christendom optrad, in weêrwil van die andere fraaije vernuften en wijsgeeren, die het geheel of gedeeltelijk bestreden. Daardoor werd voor het Christendom bij menige lieden een goed vooroordeel verwekt, en gelijk het vroeger voor velen een bemoedigend teeken was, dat de blijgeestige fabeldichter en tooneelschrijver GELLERT ook schoone geestelijke liederen dichtte, zoo mogt ook thans menig vrolijk man naar de wereld den dichter van het Rijnwijnlied liever gehoor schenken, dan den ijverigsten prediker, van wien hij toch ten laatste vermoedde, dat hij slechts om des ambts en des lieven broods wille het Christendom verdedigde. Een dichter, die zich verstoutte zelfs Bijbelsche stoffen, als de geschiedenis van den reus GOLIATH in den grotesk-komischen liedjeszangersstijl te verhalen, mogt bij vernuftige hoofden, die gaarne ook *hun* vernuft aan zulke dingen wilden beproeven, als een der hunnen welkom heeten, maar hoe spoedig moesten deze ontdekken, dat de man, die zich zoo goed op de scherts verstond, juist toch daar *niet* liet schert-

sen, waar het heilige den diepsten ernst gebod. En zoo ontdekte men hier, niet gelijk zoo dikwijls, achter de schapenvacht de natuur van den wolf, maar integendeel achter het masker van schijnbare ligtzinnigheid eene reine, kuische natuur van het lam en eenvoudigheid der duif. —

CLAUDIUS verstond als eertijds D^r. LUTHER de hooge kunst, om Goddelijke dingen in vrolijke scherts te behandelen, dewijl hij, men mag zeggen met den lieven God op een vertrouwelijken voet stond. Hij was in den edelsten zin des woords naïf, en in deze naïviteit kon en mogt hij zoo veel zeggen, wat anderen gestooten zoude hebben, en wat steeds laf ten voorschijn komt, wanneer het nageaapt wordt. Zoo stelde hij tegen de spotters met het Christendom niet een somber voorhoofd, tegen de verwaande verlichters niet eene verwaande orthodoxie, hij stelde veeleer tegen het kranke wijsgeerig vernuft zijn gezond, kernachtig natuurlijk vernuft, tegen de stijve schoolgeleerdheid een eenvoudigen natuurzin, tegen de vermetele spotternij der goddeloosheid de blijgeestige scherts der kinderlijke onschuld over. De Wandsbeckerbode, zegt FR. HEND. JACOBI van hem (*), is een ware bode Gods; zijn Christendom zoo oud als de wereld. Doch hem zelve is zijn geloof niet bloot hoogste en diepste wijsbegeerte, maar iets dat daar nog boven gaat. Overigens verschijnt hij in het leven geheel zooals in zijne schriften; *verheven* slechts in het verborgen, vol scherts en schalkschheid in het openbaar verkeer; echter verzuimde hij niet ook ernstige woorden te laten vallen, treffende, diepen indruk makende,

(*) Werke, Bd. I, S 339.

wanneer verstand en hart hem zeiden, dat het de tijd en plaats was.”

En zoo willen wij het dan ook niet versmaden met den eenvoudigen nederigen bode ons in te laten, om te zien, in hoeverre hij voor zijnen tijd een bode Gods of toch een bode des vredes geworden zij, die naar den regten Goddelijken en menschelijken weg heen wees. Terwijl reeds HAMMANN zeide, dat hij dengene voor een dwaas hield, die het bestaan van God loochende, doch dien voor een nog grooteren, die het bewijzen wilde, zoo liet CLAUDIUS zich steeds tegen deze zucht om te betoogen uit, tegen dat zich uitbreiden met gronden en tegengronden op het godsdienstig gebied. » Mij kan geen mensch met grond van waarheid nageven, dat ik een wijsgeer ben; maar ik ga nooit door het woud, dat mij niet inviel, wie toch de boomen wel deed groeijen, en dan gevoelde ik zoo van verre en zacht iets van een' onbekenden, en ik wilde wedden, dat ik dan aan God dacht, zoo eerbiedig en blijmoedig huiverde het mij daarbij (*).” Maar bij deze natuurgodsdienst bleef hij niet staan. Onmiddellijk aan dit gevoel van Gods nabijheid paarde zich ook het meer bepaalde *Christelijk* gevoel van de weldaad onzer Verlossing. Ja, beide is hem één. In het woud en onder den sterrenhemel wandelt hij in een' Christelijken tempel, in welken de gestalte des Menschenzoons hem ontmoet en hem de hand reikt. » Den vorigen nacht ben ik op weg geweest,”

(*) Chria, darin ich von meinem akademischen Leben und Wandel Nachricht gebe (im 1 Band).

schrijft hij op een' goeden Vrijdag morgen. » Wat koud scheen iemand de maan op het lijf; doch anders was zij zoo helder en schoon, dat ik er regt mijne vreugde aan had, en er mij niet zat aan konde zien. Heden nacht vóór achttien honderd jaren scheent gij zeker niet zoo, dacht ik bij mij zelven, want het was toch wel niet mogelijk, dat menschen in het aangezigt eener zoo vriendelijke, zachte maan een' regtvaardigen onschuldigen man leed konden doen (*).» — Doch met den regtvaardigen onschuldigen man was het hem niet afgedaan. Als zoodanig eert en bemint hij ook SOCRATES, en wil hem den krans niet ontrooven, dien hij verdient; maar schoon ook de waarheid te allen tijde dezelfde was, schoon ook in den tijd van SOCRATES 3 en 1 zoo goed 4 geweest was als thans, zoo schijnt het hem toch een overdreven zucht van verdraagzaamheid, om de oude wijsgeeren zonder onderscheid tot Christenen te willen maken. Wel is waar stonden alle ware wijzen en mannen Gods, sedert het begin der wereld, met CHRISTUS in verband, als de stroomen en rivieren met de zee (+), maar zelfs JOHANNES de Dooper die in het naauwste verband met Hem gestaan heeft, ging Hem slechts vooraf. En van daar komt het, dat onze CLAUDIUS, gelijk eens LUTHER bij het lezen van den Evangelist JOHANNES, geheel bijzondere gewaarwordingen gevoelt, die hem nog boven de gelijkenissen en raadselen gaan in de overige Evangelisten; van daar komt het, dat hij nederknielt, zoo dikwijls hij in dit of dat Evan-

(*) Am Charfreitagmorgen.

(+) Apologie des SOCRATES und in den Briefen an ANDRES.

gelie van CHRISTUS leest, en van daar belijdt hij het, dat schoon ook anderen CHRISTUS ontberen konden, hij het niet konde; hij had iemand noodig, die hem opbeurde en vasthield, terwijl hij leefde en die hem de hand onder het hoofd leide, wanneer hij stierf. Wat in CHRISTUS geleefd heeft, is vroeger in geen menschen hart gekomen. Hij is hem eene heilige, eene bovenaardsche gestalte, eene ster in den nacht, die onze innigste behoefte, onze geheimste zuchten en wenschen vervult. *Men kon zich voor het bloote denkbeeld* reeds laten brandmerken en radbraken, en wien het invallen kan te spotten en te lagchen, die moet verbijs-terd zijn. Wie het hart op de regte plaats heeft, die ligt in het stof en jubelt en aanbidt."

Dit Christengeloof bewaarde CLAUDIUS als gevoel en ervaring, als innerlijk beleefde daadzaak in het hart en ontweek het daarover te strijden. » Het is niet te begrijpen, zegt hij, waarom men zich met de vrijgeesten en twijfelaars zoo wijdloopig in betoogen inlaat, en van hunne vrijgeesterij en twijfelzucht zooveel ophef maakt. CHRISTUS zegt zeer kort: » wie mijn Woord bewaart, die zal van mijne leer bekennen of zij uit God zij." Wie deze proef niet nemen *kan* of niet nemen *wil*, die moest eigenlijk, wanneer hij een redelijk en billijk man ware, of slechts heeten wilde, geen woord noch *tegen* noch *voor* het Christendom zeggen." — CLAUDIUS was daarom bij zijne besliste Christelijke overtuiging een vijand van alle onverdraagzame kettermakerij, en allen ergerlijken twist, en wist het onder allerlei gedaanten belagchelijk te maken. » De Geest der Godsdienst woont bij hem niet in de schalen der dogmatiek, heeft zijn wezen niet

in de kinderen des ongeloofs, noch in de ontaarde zonen en wit gepleisterde graven des geloofs, laat zich even zoo min door weelderige sprongen der rede met geweld verkrijgen, als door stijve orthodoxie en kloosterwezen..... Het is eere voor een' man en voor een volk, wanneer het streng en ijverig voor zijne Godsdienst is; maar het is toch ook billijk te onderzoeken, eer men ijvert."—

» De Godsdienst uit de rede verbeteren (zoo laat hij ASMUS aan zijnen neef ANDREAS schrijven) (*), komt mij wel is waar even zoo voor, alsof ik de zon naar mijne oude houten huisklok stellen wilde, doch aan de andere zijde komt mij ook de wijsbegeerte een goed ding voor en dat er veel waar is van hetgene den orthodoxen verweten wordt." Hij vergelijkt ze met een bezem, om de vuiligheid uit den tempel te vegen. Daarop laat hij den neef antwoorden: de wijsbegeerte is voorzeker goed, en die lieden hebben onregt, die haar zelfs honen; maar openbaring staat niet in betrekking tot wijsbegeerte als veel en weinig, maar als hemel en aarde, boven en onder..... De wijsbegeerte kan op zekere wijze zulk een bezem zijn, om de spinnewebben uit den tempel te vegen; ik mogt ze ook een hazenvoet noemen, om het stof van de heilige standbeelden daarmede af te keeren; doch wie daarmede aan de standbeelden zelve wil beeldhouwen en snijden, ziet, die verlangt meer van den hazenvoet, dan hij kan, en dat is hoogst belachelijk en ergerlijk om aan te zien..... Dat het Christendom alle *hoogheid* vernederen, alle eigen *gedaante en schoonheid*, niet als de deugd

(*) Correspondenz zwischen mir und meinem Vetter (im 2 Bd).

matigen en in het spoor brengen, maar als bederf *geheel* wegnemen zal, opdat er iets nieuws uit voortkome, dat wil er voorzeker bij de rede niet in; doch dat zal het ook niet, wanneer het slechts waar is.... Daar alzoo de heilige standbeelden door de rede niet hersteld kunnen worden, zoo is het patriotsch in een hooger zin des woords den ouden vorm ongeschonden te bewaren.... In summa, neef! de waarheid is een reus, die op den weg ligt en slaapt; die voorbijgaan, zien zijne reuzengestalte wel, maar *hem* kunnen zij niet zien, en leggen den vinger hunner ijdelheid te vergeefs aan de neus hunner rede. Wanneer hij den sluijer wegdoet, zult gij zijn aangezicht zien. Tot zoover moet onze troost zijn, dat hij onder den sluijer is, en ga eerbiedig en met ontzag voorbij, en vit niet, lieve neef!

In de latere jaren heerschte bij CLAUDIUS meer en meer de behoudende rigting, en voornamelijk zocht hij, zoo als zijn vriend HAMANN, het *Lutherdom* en alzoo vooral de Luthersche leer van het Avondmaal, tegenover de Hervormde, staande te houden. Doch ook hier verlaat hem de verdraagzaamheid en billijkheid jegens andersdenkenden niet, en hij geeft zelfs toe, dat LUTHER in zijnen ijver tegen de andersdenkenden te ver gegaan was. Ja, hoezeer CLAUDIUS in alle Christelijke belijdenissen het echt Christelijke wist te waarderen, daarvan is zijne karakterbeschrijving van FENELON, welke hij voor het II^{de} Deel zijner overzetting der werken van dezen voortreffelijken man geplaatst heeft, het beste bewijs. — Slechts van die louter opklarende en verterende rigting, welke het positieve van alle belijdenissen in iets algemeen redelijks,

voor ieder aanneembaar doch daarom ook voor allen onvoldoende zocht op te lossen, beloofde hij zich hoe langer hoe minder goeds. De lieden zouden beter doen, meende hij, wanneer zij zochten, de *rede geloovig*, in plaats van, zoo als zij meenden, *het geloof redelijk te maken*, het zoude hun meer zegen aanbrengen en waarlijk ook meer eer (*). Doch dat stond bij hem vast (†): » Er is eene waarheid, en slechts eene. Die laat zich met geweld niets ontnemen en dringt zich aan niemand op; doch zij deelt zich meer of minder mede, wanneer zij met ootmoed en zelfverloochening gezocht wordt; » met vreeze en beven,» zegt de Apostel. Die haar geweld aandoen, en eigenmagtig waarheid maken willen, die martelen zich te vergeefs en zijn een riet uit de woestijn, hetwelk de wind ginds en herwaarts beweegt. Menschelijke werken, zoo als alle dingen dezer wereld, zijn onbestendig en veranderen van gedaante en kleur. *De waarheid* blijft en verandert niet. En wie haar eenvoudig en bestendig aanhangt, die ruikt de morgenlucht, en houdt zich aan datgene, wat hij heeft — tot hij meer ervaren zal.» Zoo schreef CLAUDIUS nog in Junij 1812. — In het jaar 1815 stierf hij in het huis van zijnen schoonzoon PERTH te *Hamburg* in den ouderdom van 75 jaren.

Van de Godgeleerden, die zich aan mannen, als HAMANN en CLAUDIUS naauwer aansloten, is mij uit dien tijd behalve HERDER slechts één bekend, JOH. FREDERIK KLEUKER, aan wiens leven en schrif-

(†) Gespräch zwischen A. und BERTRAM (Werke, Bd. VIII, S. 136).

(†) Vorrede zum VIII Bd., S. 7.

ten eerst kortelings weder herinnerd is geworden (*). Geboren in het jaar 1749 te *Osterode* aan de *Harz*, en te *Göttingen* gevormd, had hij te *Buckeburg* als huisonderwijzer met *HERDER* kennis gemaakt, en nog in zijnen ouderdom roemde hij in blijmoedige dankbare herinnering den indruk, dien de predikatiën van dezen man en zijn gansche wezen op hem gemaakt hadden. Door *HERDER*'s invloed kwam *KLEUKER* als rector te *Lemgo*, later bekleedde hij het rectoraat van *Osnabrug* en eindelijk een Godgeleerd professoraat te *Kiel*, waar hij in het jaar 1827 stierf. *KLEUKER* was een van de weinigen, die met zijne leer en zijne schriften in openbare oppositie tegen den heerschenden geest der Godgeleerdheid van zijnen tijd stond, waarvan hij zeide, » dat dezelve de geheele lucht zoo vergiftigd had, dat men nauwelijks nog wagen kon van *CHRISTUS* meer, dan van iedere schaduw, die over de aarde vliegt te spreken.” Zelfs met zijnen vriend *HERDER* was *KLEUKER* ten langen laatste niet meer tevreden, hij was hem te toegevend omtrent de nieuwe leer- en denkwijze. En toch was ook *KLEUKER* bij zijn beslist Openbaringsgeloof, dat hij tegen de opklarende begrijpelijkheid en oppervlakkigheid des verstands overstelde, geenszins een stijf lettergeloovige. Hij onderscheidde zich juist daardoor van de gewone Supranaturalisten van dien tijd (dus voornamelijk ook van *REINHARD*), dat hij niet zoozeer aan de *ingeving van de letter des Bijbels*, als wel aan den eigendommelijken *geest des Bijbels* gewigt

(*) Zie *RATJEN*, *Joh. Friedr. Kleuker und Briefe seiner Freunde*. Göttingen, 1842, 8.

hechte, dat hij in het gemeen het *wezen* der Openbaring niet zoozeer in de bovennatuurlijke mededeeling van afzonderlijke, afgetrokkene verstandswaarheden, als veeleer in de krachtige levensverschijning van CHRISTUS zelven stelde. Daar in stemde hij dan toch, bij alle overig verschil, met HERDER overeen, en deed een blik voorwaarts in het *wezen* der nieuwere Godgeleerdheid. » De waarheid der Evangelische geschiedenis, » zegt KLEUKER met echt Protestantschen geest (*), » is onafhankelijk van den inhoud en de waarde van alle vormelijke leerstelsels. De leer van JEZUS en hare geschreven oorkonden zouden nooit zulke woedende aanvallen ondervonden hebben, wanneer gene gebleven ware, wat zij oorspronkelijk was, wanneer geen hierarchismus en geloofsdwang daarop gebouwd ware, welken men op meer dan eene wijze aanleiding kreeg om door bestrijding van het Christendom, dat men slechts in dezen vorm aanschouwde, te bestrijden. De geloofwaardigheid hangt niet daarvan af, dat de verhalers door ingeving onfeilbaar waren, dat alle woorden en regels de volstrektste waarheid uitdrukken, niet van een bepaald aantal Evangeliën, niet van de overgeleverde namen van derzelver schrijvers, niet van de kanoniceit van alle in de overgeleverde verzameling dezer schriften zich bevindende stukken, niet van de afwezigheid van werkelijke tegenspraak in kleinigheden en bijzaken. De Bijbel is Goddelijk voor zooverre zij leeringen, aanwijzingen en openbaringen omtrent onze eeuwige zedelijke bestemming behelst, welke van God gegeven en Goddelijk be-

(*) Zie RATJEN, S. 33.

krachtig waren. Er was een tijd, dat men in de vereering der letter veel te ver ging en het goede doel derzelve (*sic*) meer hinderde dan bevorderde, daardoor, dat men het toevallige, bloot historisch nuttige van datgene, wat voor menschen van alle tijden even wezentlijk en gewigtig zijn moet, niet behoorlijk onderscheidde.” En vragen wij, welk is bij hem dit voor alle menschen en alle tijden even wezentlijke en even gewigtige, zoo is dit niet gelijk bij de Rationalisten bloot een zamenstel van algemeene zedeleeringen, maar de *verschijning van Gods Zoon, als de Zoon des menschen, de openbaring Gods in CHRISTUS*. — » Er heeft een JEZUS CHRISTUS geleefd, welke den menschen eene heilleer bekend gemaakt heeft en wel niet als zijne eigene, maar als eene ter bekendmaking door God zelven Hem opgedragene; dezelve heeft de waarheid zijner Goddelijke zending op eene ondubbelzinnige en overtuigende wijze bewezen; Hij verdient daarom ons geheele vertrouwen en zijne leer, als die van eenen Heiland der menschen, door ons geloofd en opgevolgd te worden. Dit is het, wat bewezen *moet* worden, maar ook het eenige, wat bewezen *behoeft* te worden. — Terwijl de mystieken en in het gemeen vele vrome Christenen met hen, gelijk ook CLAUDIUS in tegenoverstelling van de verstandsgodgeleerden van de eene en andere soort, zich vooral op de inwendige ervaring beriepen, zoo stemde KLEUKER hun daarin niet geheel toe. » De Goddelijke kracht, meende hij, laat zich niet eer ondervinden, dan wanneer zij te voren als waar erkend, aangenomen en geloofd is geworden... Ervaring grondt zich op geloof en aanneming, aanneming grondt zich op

waardigheid, waardigheid op waarheid, waarheid op Goddelijkheid des oorsprongs, dat is openbaring.” — Doch deze Goddelijkheid des oorsprongs vat hij niet gering, maar verheven op, niet naar de enkele letter, maar naar haren algemeenen indruk; hij steunt op de getuigenissen des Geestes en der kracht, en zoo is hij toch niet zoover van diegenen verwijderd, welke tot de inwendige ervaring terug gingen, alleen dat hij dezen een onderwerp gaf, een zekeren positieven inhoud in de geschiedenis, en daarmede stelt hij weder eene bijzondere bemiddeling dáár tusschen de Bijbelsche Supranaturalisten in den gewonen zin en de Theosophen en Mystieken, tusschen de loutere uiterlijkheid en de loutere innerlijkheid van het geloovig standpunt (*).

Bij eenen Godgeleerde, die op zijnen tijd werken zal, komt het overigens niet slechts op de leer aan, welke hij in boeken en op het papier belijdt, maar op de getuigenis, welke hij aflegt in leven en sterven. » Ik had het geluk, » verhaalt ons de nieuwste levensbeschrijver van KLEUKER, » getuige van zijn sterfuur te zijn, want een geluk moet ik het noemen, een' echten Christen gerust te zien sterven, gelijk KLEUKER stierf. Toen ik bij hem kwam, was in de koude handen en den naauwelijks voelbaren pols de nabijheid des doods te bespeuren, de ademhaling was reeds moeijelijk... Daar scheen een soort van profetischen geest over hem te komen, het was, alsof hij nog eenmaal

(*) Den geleerden Theologanten, die KLEUKER's stelsel in deszelfs betrekking tot de tegenwoordige wetenschap wil leeren kennen, kan DORNER's verhandeling, welke bij het geschrift van RATJEN gevoegd is, aanbevolen worden.

die groote waarheid verkondigen moest, welke hij zoo dikwijls verkondigd had, voor den dwaalweg waarschuwen, waarop de tijdgenooten verdolen. » *Overall in alle plaatsen des O. en N. Testaments is het duidelijk te vinden, dat er slechts één waar Verlosser bestaat, en door al deze plaatsen wordt de dwaling van onzen tijd wederlegd, welke in de zelfverlossing haar heil ziet.*” Na deze woorden viel hij zacht in den hoek der rustbank terug, neigde zijn hoofd, en was zonder eenige, ook slechts den lichtsten doodstrijd, voor de betere wereld ontslapen.”

In den kring der genoemde mannen, van eenen HAMANN, LAVATER, CLAUDIUS, KLEUKER en waartoe ook HERDER, naar een gedeelte van zijn wezen en werken behoorde, in denzelfden kring behoorde ook een onder de wijsgeeren, FREDERIK JACOBI, ofschoon ook *hij* slechts naar de eene zijde van zijn wezen met zijne geloovige vrienden in betrekking stond, terwijl hij naar de andere zijde het positieve bestreed, en met hem stond ook KLEUKER in eene belangrijke, eerst kortelings in druk verschenen briefwisseling. Eer wij echter dezen merkwaardigen man van naderbij beschouwen, moeten wij thans weder ons tot de Duitsche wijsbegeerte in het gemeen en haren verderen ontwikkelingsgang keeren, terwijl wij aanwijzen hoe de Kantiaansche wijsbegeerte, die een tijd lang de geesten bewogen en beheerscht had, in die van FICHTE tot aan haar uiterste vervolgd werd, om juist van daar weder tot het aan haar tegenovergestelde over te gaan; daar zij door het zoogenoemde Idealismus van FICHTE heen, in de Schellingsche natuurfilozofie of de filozofie van het absolute overging. Wij spre-

ken alzoo eerst van FICHTE, en wel beginnen wij met deszelfs persoonlijkheid. Wij hebben hier, wat bij speculatieve wijsgeeren niet altijd in die mate het geval is, het voordeel, dat wij met eene scherp uitgedrukte persoonlijkheid te doen hebben, welke ook, alle leerstelsel daargelaten, haar hoog belang met zich voert, met een leven, dat rijk aan lotgevallen en bewegingen is en zich hierin van het eenvormig leven van KANT zeer onderscheidt, en daarbij worden wij nog bijzonder ondersteund door de van de hand des zoons uitgegevene levensbeschrijving en de daarmede verbondene briefwisseling (*).

In het dorp *Rammenau*, in den *Opperlausnitz*, werd JOH. GOTTLIEB FICHTE, de zoon van een' linnenwever, den 19^{den} Mei 1762 geboren. Hij genoot het vroegste onderrigt van den vader zelven, die wanneer het weefgetouw rustte en het tuinwerk afgedaan was, den kleinen ondervroeg, hem in het lezen oefende, hem vrome spreuken en liederen inprentte en hem dan ook veel van zijne reizen door *Saksen* en *Frankenland* vertelde en daar door de eerste indrukken van grootere dingen in de ziel van den knaap verwekte. Toen de knaap grooter werd, viel *hem* de taak te beurt, om in den huiselijken kring het dagelijksch morgen- en avondgebed voor te lezen en reeds toen mogt de vader de stille hoop voeden, den zoon eens op den kansel van zijn dorp te hooren prediken. Onder tusschen trok de predikant dier plaats het vooruitstrevende kind zich met vriendelijkheid aan; in-

(*) J. G. FICHTE's Leben und litterarischer Briefwechsel, herausg. von seinem Sohne J. H. FICHTE, Bd. II. *Sulzbach* 1830, 31. 8.

zonderheid verblijdde hem het goede geheugen dat hij bij hem opmerkte; want de knaap was in staat, de gehoorde predikatie zonder hapering weder op te zeggen. Dit talent bragt hem verder in de gunst van een adellijk heer, in wiens tegenwoordigheid de knaap eens zulk eene predikatie herhalen moest, en die van nu af beloofde zijne opvoeding op zich te nemen. Hij vertrouwde den knaap aan eenen landprediker in de nabijheid van *Meissen* toe. Hier leide FICHTE den eersten grond tot de oude talen. In het twaalfde jaar betrad hij de stads-school te *Meissen* en wat later de schoolpoort bij *Naumburg*, in welke gelijk bekend is ook KLOPSTOCK en andere groote Duitschers vóór en na hem zich gevormd hebben. Dat drukkend gevoel van kloosterachtige afzondering, dat reeds menig jeugdig leven in die school weezin ingeboezemd had, maakte zich intusschen ook in hooge mate van hem meester en wekte in hem de gedachte op aan eene heimelijke vlugt. Hij ontvlugtte werkelijk met het voornemen, om een tweede ROBINSON CRUSOE te worden, doch keerde spoedig weder vrijwillig terug. Midden in het gebed, dat hij niet verre van de schoolpoort op een vrijen heuvel tot God voor zijne redding opzond, overviel hem het berouw over zijn gewaagden stap en eene inwendige stem gebod hem onverwijld terugkeering. Dit opregt berouw veroorzaakte hem niet slechts vergeving van zijnen misstap, maar ook eene zachtere behandeling, en deze verligte hem weder het verblijf op de school. Het is ons nog van HAMANN's jeugd en van anderen versch in het geheugen, hoe bij het eenzijdig onderrigt, dat toenmaals op de meeste Deutsche scholen heerschte, alles zich tot

de studie der oude talen bepaalde. En dit was inzonderheid op de beroemde schoolpoort het geval. Zoogenoemde realiën werden niet beoefend, even zoo min fraaije letterkunde. Slechts ter sluik werden de Duitsche dichters gelezen; alleen de degelijke HALLER was geoorloofd. Op deze bedekte wijze werd FICHTE onder anderen ook met LESSING's strijdschriften tegen GÖTZE bekend en hier mag dan reeds de polemische prikkel zich in zijne ziel gevestigd hebben, dien hij later in den geest van LESSING tegen zijne vijanden aanwendde. Omstreeks *St. Michaël* van het jaar 1780, betrok FICHTE de universiteit *Jena*, om in de Godgeleerdheid te studeren; echter verdiepte hij zich spoedig meer in de wijsgeerige studiën, ofschoon hij ook hier en daar met goed gevolg zich in het prediken oefende. De welsprekendheid was hem aangeboren. Van uitwendige middelen ontbloot, moest hij voor zijn verder heenkomen zelf zorgen, en daar voerde hem zijn goede ster tot ons in *Zwitsersland*; daar zich aan hem een huisonderwijzerspost bij den zwaardbewaarder te *Zurich* aanbood, die zijnen kinderen eene meer dan gewone opvoeding wilde geven en daartoe een' Duitschen candidaat zocht. Hier maakte FICHTE kennis met LAVATER, hier predikte hij ook somwijlen, zoowel in de stad als in den omtrek, en hier ontstond dan ook eene liefdebetrekking tot de dochter van den waagmeester RAHN, welke in het vervolg zijne echtgenoot werd. Zij was eene nicht van KLOPSTOCK. Middelerwijl zag zich FICHTE genoodzaakt, ondertusschen zijn verder voortkomen buiten *Zurich* te zoeken. Met aanbevelingen van LAVATER en anderen voorzien, begaf hij zich weder naar

Duitschland. In zijnen uitwendigen onzekeren toestand (zijn noodlot dreef hem tot naar *Polen* heen) bestudeerde hij meer en meer de Kantiaansche wijsbegeerte, wier vurige aanhanger hij werd. Hij rustte niet, vóór dat hij met KANT persoonlijk kennis gemaakt had. Hij ging naar *Koningsbergen*, bezocht den wijsgeer aan zijn huis, hospiteerde bij hem in het collegie, doch vond zich noch hier, noch dáár bevredigd. De ontvangst aan huis was koel, de voordragt op den kathederslaperig. En toch bleef FICHTE een verkleefd discipel van den kritischen wijsgeer en trad weldra als schrijver in den kantiaanschen geest op. Er verscheen eene » *Proeve eener kritiek van alle openbaring*, » een geschrift, waarin de Kantiaansche grondstellingen, met betrekking tot de mogelijkheid eener buitengewone Openbaring, meesterlijk behandeld waren. Het maakte groot opzien. Ieder hield het voor een geschrift van den Koningsberger wijsgeer zelven. In openbare beoordeelingen werd zelfs KANT als schrijver genoemd en geprezen. Tot in het kleinste gedeelte van het geschrift wilde men trekken van KANT's schrijfwijze herkennen, tot eindelijk KANT zelf openlijk verklaarde, dat niet *hij* schrijver van het geschrift was, maar een zekere candidaat in de Godgeleerdheid, FICHTE, die toenmaals als huisonderwijzer bij den graaf VAN KROKOW, in *West-Pruisen* stond. Dit maakte het eerst de naam van FICHTE in *Duitschland* beroemd; maar met de beroemdheid steeg ook het getal der tegenstanders en benijders en van toen af werd het vooruitstrevend talent in de verwarving van den letterkundigen strijd betrokken, waaruit ook de rijpgeworden geest nooit meer geheel

geraakte. Midden onder dezen strijd reisde FICHTE weder naar *Zurich* en voltrok daar zijne huwelijksverbindtenis in den herfst van het jaar 1793. » Helft mijner ziel, » zoo schreef hij zijne bruid nog op de reis, » wij willen het onverbrekelijk verbond der deugd sluiten, zoodra wij elkander wederzien; wij willen de een des anderen steun en staf op zijnen weg zijn, wij willen elkander herinneren en vermanen wanneer één onzer zich vergist; want ik heb mij vast voorgenomen, een *regtschapen man in den vollen zin des woords* te zijn, en daartoe zal ik uwe ondersteuning dikwijls noodig hebben. » — Het trouwen vond in *Baden (Aargau)* plaats, en LAVATER, die eerst de inzegening voltrekken moest, doch dezelve aan J. G. SCHULTHESS afstond, verblijdde het bruidspaar met gelukwenschende verzen. Omstreeks dezen tijd maakte FICHTE ook kennis met den schrijver van *Lienhard en Geertruida*, die toen nog in het verborgen te *Richterswyl* levende, over de eerste proeven zijner volksopvoeding nadacht. PESTALOZZI en FICHTE vonden wederzijds welgevallen aan elkander, en bleven gedurende hun geheele leven met elkander bevriend. Nog in latere jaren sprak FICHTE het met geestdrift uit, dat in het opvoedingsstelsel van PESTALOZZI het ware geneesmiddel voor de kranke menschheid lag (*). FICHTE leefde nu eerst te *Zurich* in het huis van zijnen schoonvader in de gelukkigste omstandigheden, en hier hielden hem uitwendig de groote wereldberoeringen door de omwenteling, inwendig de verdere bearbeiding en voltooiing van zijn stelsel bezig. Op

(*) In de redevoering aan de Duitsche natie.

LAVATER's aanzoek besloot hij openlijk wijsgeerige voordragten voor het Zurichsche publiek te houden en LAVATER zelf, hoe weinig hij in 's mans wijsgeerige gedachtenloop zich vinden mogt, was een der eerste en ijverigste toehoorders. Dit is ons weder een verblijdend bewijs van die geestesfrischheid van LAVATER, van die hoogere, echte verdraagzaamheid, welke toenmaals mannen van de verschillendste denkwijze nader tot elkander bragt, dewijl het gevoel van het betere, waarnaar van beide zijden gestreefd werd en de vreugde in het zoeken sterker was dan het misnoegen, dat men over de oogenblikkelijke tegenstellingen ondervond. Nog later, toen FICHTE bereids wegens Atheïsmus vervolgd werd, schreef LAVATER in den geest van FICHTE's wijsbegeerte zelve aan hem het volgende vers:

Onbereikbare Denker! *Uw* aanzijn bewijst mij het aanzijn
Van een *eeuwigen* Geest, waar de hooge geesten uit stralen;
Kondet *gij* twijflen, welnu, 'k stelde u zelv' voor u zelv'
(slechts,
En toonde in u zelv' u den straal van den eeuwigen Geest.

Uit den vriendschappelijken kring der Zurichsche wereld werd FICHTE weggenomen door zijne beroeping als hoogleeraar der wijsbegeerte naar *Jena*. Zijne vrouw bleef nog eenigen tijd te *Zurich* achter. Met zijn optreden te *Jena* begint FICHTE's openbare werkzaamheid als leeraar in den hoogerem zin. *Jena* was toenmaals het middelpunt der nieuwe wetenschap; hier leefde en leerde SCHILLER, met wien FICHTE reeds vroeger kennis gemaakt had en die met hem de bewondering van den beroemden KANT deelde; van hier uit trad hij in betrekking met de Weimarers, met WIELAND, GÖTHE,

HERDER, en knoopte daarna nog verdere kennismaking aan, met JACOBI, HUMBOLD, de gebroeders SCHLEGEL en anderen. Naar *Jena* stroomden uit alle streken jongelingen heen. Zwitsers, Denen, Koeren, Lijflanders, Polen, Hongaren en Zevenbergers, ook eenige Franschen zaten aan de voeten van den Duitschen leeraar, om met de *wetenschapsleer*, zooals FICHTE zijne wijsbegeerte noemde, als het ware den innerlijksten geest en kern der wetenschap in zich op te nemen. FICHTE gevoelde ganschelijk het groote en belangrijke zijner stelling als akademisch leeraar. Ja, hij heeft veelligt het eerst sedert de dagen der Hervorming weder de regte taak van een akademisch leeraar begrepen. Zijn invloed op de studenten moest niet slechts een wetenschappelijke in den gewonen zin des woords; niet een louter geleerde zijn, een bloot letterwerk, dat men des noods ook schriftelijk afdoen kan. Hij was geen dicteermachine, hij kende de magt van het levendig woord en van den persoonlijken omgang. Hij wilde zedelijk veredelend, verstandelijk opwekkend op de akademische jeugd werken, haar de roeping en bestemming van den geleerde (*) uit het hoogste en edelste gezigtpunt leeren opvatten, boven het gemeene en alledaagsche de gemoederen verheffen en dezelve naar het ideale heenleiden. Hij wilde minder tot het verledene der oude tijden terugvoeren, dan eene schooner, eene krachtiger toekomst bereiden met profetische verrukking. In dit streven heeft FICHTE met SCHILLER veel gemeen. Dezelfde zedelijk opwekkende, zedelijk reinigende kracht, welke wij in

(*) Zie zijn geschrift over de bestemming des geleerden.

SCHILLER's gedichten moesten erkennen, vinden wij ook in FICHTE's voorlezingen over de bestemming des geleerden en dergelijke schriften, als ook in zijne brieven weder. Maar toch was ook met deze zedelijke idealiteit een zich stout verheffen boven het overgeleverde en nog bestaande, een zekere trotsch verbonden, welke door de jeugd maar al te ligt voor uitdrukking van een zedelijk krachtgevoel gehouden, doch door de meer bezonnen mannen met eenig mistrouwen beschouwd, ja van boven af te allen tijde slechts des te kwader geduid werd. Een tijdgenoot en vereerder van FICHTE (*) zegt het zelf: » De geest van FICHTE's wijsbegeerte is een fiere en moedige geest, wien het gebied der menschelijke kennis aan alle hoeken en einden te eng is, die zich bij iedere trede, welke hij doet, een' nieuwen weg baant, die met de taal strijdt, om haar woorden genoeg voor den overvloed zijner denkbeelden te ontwringen, die ons niet leidt, maar aangrijpt en voortsleept, en wiens vinger geen voorwerp aanraakt, zonder het te verbrijzelen.... De grondtrek van FICHTE's karakter is de hoogste opregtheid. Zulk een karakter weet gewoonlijk weinig van kieschheid en fijnheid.... Zijn voor- dragt ruischt daarhenen, als een onweder, dat zich van zijn vuur in enkele slagen ontlast. Zijne fantasie is niet bloemrijk, maar krachtvol en magtig. Zijne beelden zijn niet bekoorlijk, maar zij zijn stout en groot. Hij dringt in de binnenste diepten van zijn onderwerp in, en gebiedt in het rijk der begrippen met eene onpartijdigheid, welke ver-

(*) FORBERG's Fragmente aus meinen Papieren. *Jena* 1796. Bei FICHTE's Leben, I, S. 295, 296.

raadt, dat hij in dit onzichtbaar land niet slechts woont, maar heerscht.”

Over de uitwerking, welke FICHTE's voordragten onder de jongelingen te weeg bragten, zegt ons dezelfde opmerker (*): » Aan FICHTE wordt *geloofd*, zooals nooit aan (zijn) voorganger) REINHOLD (†) *geloofd* is geworden. Men *verstaat* hem wel is waar nog ongelijk minder, maar *gelooft* daarvoor ook des te hardnekkiger. Ik en niet-ik (die slagwoorden van FICHTE's wijsbegeerte) zijn thans het zinnebeeld der wijsgeeren van gisteren, gelijk zulks eertijds (in den Kantiaansch-Reinholdschen tijd) stof en vorm waren FICHTE is genegen, door zijne wijsbegeerte op de wereld te werken. *De neiging tot onrustige werkzaamheid, welke in de borst van ieder edel jongeling woont, wordt door hem zorgvuldig aangekweekt en verpleegd*, opdat dezelve te zijner tijd vruchten voortbrengende. Hij scherpt bij iedere gelegenheid in, dat handelen! handelen! 's menschen bestemming zij, waarbij slechts te vreezen staat, dat de meerderheid der jongelingen, die dit ter harte nemen, eene aanmaning tot handelen voor niets beters, dan voor

(*) S. 295, *ibid.*

(†) REINHOLD maakt in de geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte den overgang van KANT tot FICHTE. Onze voorstelling kan zich intusschen daarmede niet verder inlaten; men vergelijke omtrent hem zijns zoons (ERNST REINHOLDS) *Gesch. der Phil.*, Bd. II, Abth. 2, S. 140. — Merkwaardig is voor *ons* geschiedkundig doel, dat REINHOLD uit de Catholijke Kerk te voorschijn kwam, maar door de wijsbegeerte den weg tot het Protestantismus insloeg, gelijk dan in het gemeen de ontwikkeling der nieuwere wijsbegeerte tot op SCHELLING tot het Protestantismus behoort, en eerst van daar af zich eene Catholijke speculatie naast de Protestantsche plant.

eene aanmaning tot verstoren aanzien moge. En bovendien is de stelling valsch. De mensch is niet bestemd om te handelen; kan hij niet handelen, zonder onregtvaardig te handelen, zoo *moet* hij werkeloos blijven." — Zoover die opmerker. Voegen wij daarbij wat FICHTE van zich zelve zegt. » Het hoofdeinddoel mijns levens," schreef hij (*) nog als verloofde aan zijne bruid, » is dit, mij ieder soort van (niet wetenschappelijke, ik bemerk daarin veel ijdel) maar van *karaktersvorming* te geven, welke mij het noodlot maar eenigzins veroorlooft. Ik vorsch den gang der Voorzienigheid in mijn leven na, en vind, dat juist dit ook wel het plan der Voorzienigheid met mij zijn konde, en ik heb over het geheel gevonden, dat door alle voorvallen mijns levens mijn karakter steeds bestemder geworden is.... Ik heb te weinig talent, om mij te plooiën, om lieden, die mij tegen zijn, te behandelen; kan slechts met brave lieden te regt komen, ben te openhartig en deug aan geen hof.... Ik heb voor een geleerde van *métier* (van beroep) zoo weinig geschiktheid als mogelijk is; ik wil niet bloot *denken*, ik wil *handelen*; ik mag het minste over 's keizers baard denken.... *Geluk* is het niet, wat ik zoek, ik weet, ik zal het nooit vinden. Ik heb slechts *één* hartstogt, slechts *één* behoefte, slechts *één* volkomen gevoel van mij zelve, dat, om buiten mij te werken. Hoe meer ik handel, des te gelukkiger schijn ik mij toe."

Zoo vinden wij dan volgens de getuigenis van anderen en de eigen getuigenis van FICHTE, dat hij

(*) Biographie, S. 73.

vooral niet zoo zeer op het denken, als op het handelen uitging, en wij mogten daarom ook van hem eene wijsbegeerte verwachten, welke onmiddellijk tot handelen aandrijft. Maar wij zouden ons zeer vergissen, wanneer wij van hem eene zoogenoemde practische, d. i. algemeen verstaanbare levenswijsbegeerte verwachtten. Aan zulke practische levenswijsbegeerten ontbrak het dien tijd niet. Maar van deze was juist die van FICHTE het verst verwijderd. Wat FICHTE » *handelen* » noemt, is juist niet een handelen naar de wijze van eenen CAMPE, eene industriële werkzaamheid, ook niet het stille werken van philanthropische nuttigheid voor het algemeen, het is een handelen, dat bestemmend op anderen werken, aan de wereld eene nieuwe rigting, eene nieuwe aandrift geven moet, een herscheppend, een reformatorisch, zelfs wel een revolutionair handelen; slechts ook dit weder niet in het blinde en op goed geluk heen, doch veeleer een handelen uit de innigste overtuiging en uit het bewustzijn der hoogste persoonlijke vrijheid, en *dit* bewustzijn zelf stond juist weder op het naauwst in verband met FICHTE's wijsbegeerte. Deze was niet eene vrucht van werkeloos denken, zij drong zich aan hem op in het streven naar waarheid. Zoo afgetrokken en onpopulair daarom deze wijsbegeerte ook klinken mag voor de zoodanigen, die aan de speculatieve kunsttaal niet gewoon zijn, zoo zeer was zij bij FICHTE eene vrucht van het edelst en krachtigst zedelijk streven; tot in het innerlijkste was zij met zijn heroïsch, ik mag zeggen titanisch karakter zaamgeweven. Dat maakte haar juist voor de jeugd zoo toegankelijk, ook waar zij slechts half verstond, slechts vermoedde

en verstomde. Doch dit gevoelden ook de tegenstanders. Zij wisten het revolutionaire, dat in FICHTE's denkwijze lag en dat als eene elektrische vonk in de gemoederen der jeugd geworpen werd, wel te gevoelen, en het was wel een zeer juist vermoeden van FICHTE, wanneer hij meende, dat het niet zoo zeer zijn Atheïsmus was, dat de lieden bang maakte, als wel zijn Democratismus, dat juist in dien tijd voor de staatkundige gisting in het naburig land, dubbel gevaarlijk scheen. Doch daar beide bij hem, het theoretische en practische, op het naauwst vereenigd was, daar zijne ongewone denkbeelden ook op ongewone daden doelden, zoo was het natuurlijk, wanneer men ook het eene *in* en *met* het andere beschouwde. Eer wij nu zien, hoe en waarom tegen hem de zware beschuldiging van Atheïsmus aangeheven werd, zullen wij ons in de volgende bijeenkomst, zoover het de aard dezer voordragten toelaat, een beeld van zijne wijsbegeerte te vormen hebben.

Ten slotte der tegenwoordige, deel ik slechts nog het een en ander uit FICHTE's brieven aan zijne vrouw mede, welke ons bewijzen, in welk aanzien hij bij de studenten stond, hoe hoog hij zelf zich stelde, hoe onbevreesd hij over de tijdsomstandigheden zijn gevoelen zeide, en hoe vast hij, in weerwil van zijne tegenstanders, bij de regering meende te staan, terwijl het toch kort daarop anders werd. » Voorleden Vrijdag (schrijft hij den 26sten Mei 1794) (*) hield ik mijne eerste voorlezing. Het grootste auditorium te *Jena* was

(*) Biographie, S. 282 ff.

te eng; het geheele voorhuis, het hof stond vol, op tafels en banken stonden zij over elkander (*) ... Het is waar, dat de studenten een algemeen vooroordeel voor mij hadden, dat ik door mijne persoonlijke tegenwoordigheid zeker niet verhinderd heb. Mijne voordragt is, zooveel ik gehoord heb, met algemeenen bijval opgenomen geworden. Ik ben, wanneer ik persoonlijk met hen te doen heb, zeer vriendschappelijk bevallig, stel mij met hen geheel op denzelfden voet, en dat wint hen Zeer aangenaam zijn mijne uitzigten met mijne ambtgenooten; ik kan thans met overtuiging zeggen, dat alles mij met open armen ontvangen heeft, en dat zeer vele waardige mannen naar mijnen bijzonderen omgang streven... Ik houd mij in zekere onzijdigheid, ben met alle lieden wel, openhartig, vriendelijk....'

Vervolgens schrijft hij: » de loopbaan is goed geopend. Aanzien bij de studenten en eene zekere wellevendheid geeft ook aanzien bij de professoren, ministers enz. — De hertog heeft zich lang met mij onderhouden — GÖTHE betoont zich voortdurend als mijn warmen vriend, en ik heb reden te gelooven, dat zelfs de hertog zich verheugen zoude, wat voor mij te kunnen doen." —

Dan verder: » Wacht u, het te gelooven, wanneer misschien in deze dagen naar *Zurich* mogt geschreven worden, dat ik om mijner leer wille te *Weimar* ter verantwoording ben geroepen, dat het mij verboden is geworden, dit en dat te schrijven.... In geheel *Duitschland* ben ik thans algemeen ter spraak, en er worden allerwege won-

(*) Zoo was het eens bij MELANGHTON geweest, te *Wittenberg*.

derlijke geruchten van mij verspreid. Doch dit is regt schoon, het bewijst, dat ik toch niet zoo geheel onmerkwaardig ben. Doch de waarheid van mijne betrekking tot onze regering is deze, dat men onbepaald vertrouwen in mijne regtschapenheid en bekwaamheid stelt; mij uitdrukkelijk opgedragen heeft, geheel naar mijne overtuiging te leeren, en mij tegen alle benadeelingen krachtig beschermen zal."

En in een' anderen brief van den 21sten Julij: » Gij ziet door uwe Zuricher brillen de Duitsche vorsten wonder vreemd aan. Wat uwe aristokraten doen zouden, wanneer zij de magt er toe *hadden*, dat schrijft gij aan de onzen toe, dewijl zij de magt *hebben*. Het onderscheid is slechts, dat de onzen niet volkomen zoo dom zijn, als de uwen. Het gaat u, als een' koeherders jongen; die koning wenschte te zijn, om zijn brood met stroop te kunnen bestrijken, zoo dik hij wilde. Juist zoo oordeelen uwe aristokraten, en gij ziet door hunne brillen...." *Mij* zal niemand iets doen, daarvoor sta ik in weinig woorden: » ik bied geene zwakke zijde aan, en *ik heb hart en moed!*"

ELFDE VOORLEZING.

HET IDEALISMUS VAN FICHTE. BESCHULDIGING VAN
ATHEÏSMUS. FICHTE TE BERLIJN. TERUGKEERING TOT
HET GODSDIENSTIG STANDPUNT. AANWIJZING TOT EEN
ZALIG LEVEN. FICHTE'S LAATSTE DAGEN EN DOOD.

Om de wijsbegeerte van FICHTE en haren wel is waar slechts voorbijgaanden invloed op de Protestantsche Kerk en Godgeleerdheid, in zooverre te beoordeelen, als in de taak dezer voorlezingen ligt, moeten wij weder aan KANT aanknoopen, aan wien FICHTE zelf met de grootste geestdrift zich aansloot, tot hij boven zijnen meester vooruit, een stelsel verkondigde, dat zelfs in de wezentlijkste bepalingen met het Kantiaansche in tegenspraak kwam en eene breuk tusschen de wijsgeerige scholen veroorzaakte, welke nog op dit oogenblik niet geheeld is. Ik moet intusschen ook hier vooraf aanmerken, dat het niet in mijn oogmerk liggen kan, eene wetenschappelijke voorstelling van FICHTE's stelsel te geven, zoo min als ik zulk eene van KANT gegeven heb. Dit moet aan de geschiedenis der wijsbegeerte overgelaten blijven, waaruit wij

slechts datgene weder overnemen, wat tot ons oogmerk dient. Maar juist daarom moeten wij er ons ook van terughouden, een oordeel over de wijsbegeerte van FICHTE te willen vellen; want daartoe waren wij slechts gerechtigd, wanneer wij in staat waren den samenhang van het stelsel met FICHTE's persoonlijkheid en den inwendigen organischen samenhang der leer zelve te overzien. Wij spreken slechts van den *indruk*, dien de leer in het kerkelijk bewustzijn achtergelaten en van de bewegingen, welke zij veroorzaakt heeft, en maken *ons* alzoo van haar slechts die voorstelling, welke noodig is, om eenigermate dien indruk en die bewegingen te begrijpen.

Gelijk KANT daarvan uitgegaan was, dat 's menschen kennis door ruimte en tijd beperkt was en dat hij van God en Goddelijke dingen met de *zuivere* rede niets konde weten, terwijl hij tot schadeloosstelling daarvoor God en Onsterfelijkheid als vorderingen der *practische* rede aanduidt, doch vooral de *zedelijkheid*, zooals de Kategorische Imperatief die verlangt, als het wezentlijke van alle Godsdienst vooraanstelde, zoo trad ook FICHTE het eerst op dit *subjectief* standpunt eener menschelijk beperkte en begrensde kennis. Ook volgens *hem* kennen wij dus niet de dingen aan zich *zooals* zij zijn, maar alleen zooals zij *ons* naar onze plaatshebbende gesteldheid *verschijnen*. Doch terwijl KANT tegenover den mensch eene werkelijke wereld aangenomen, en slechts de opvatting en beschouwing van dezelve van de inrigting onzer menschelijke kennis afhankelijk gemaakt had, zoo ging FICHTE in het vervolg nog verder daarin, dat hij de geheele uitwendige wereld zelve als een

voortbrengsel van den menschelijken geest, als den weërschijn (reflectie) der denkbeelden opvatte, die in ons binnenste of bewusteloos of met bewustzijn ontstaan en zich bewegen (32). Bij hem had niets wezentlijkheid dan het *Ik* of het *bewustzijn*, doch dat hij zich niet als iets rustends, traags, maar als eene voortgezette *daad*, als eene schepende kracht voorstelde. Tegenover het gewone eenvoudige menschenverstand, hetwelk eenvoudig daarop stond, dat er eene wereld en eene menigte dingen in dezelve bestaan, welke onze zinnen waarnemen en waarvan wij ons van achteren in den geest eene voorstelling maken, beweerde hij het tegendeel: er zijn voorstellingen, beelden in ons, waartoe wij eerst bewusteloos, en daarna door verder voortgezet denken geraken. De mensch *schept* zich eerst in zijn denken de dingen, stelt ze zich voor, denkt ze voor zich henen, en in zooverre zijn zij voor hem daar. Eerst vormt

(32) Dat onderscheid tusschen de dingen, zooals zij zijn aan zich zelve en zooals zij ons verschijnen, is het schibboleth der Kantiaansche wijsbegeerte geworden; doch men heeft dit zeldzaam regt begrepen, en velen zelfs zoo geheel verkeerd, dat zij daaruit een geheel Idealistisch stelsel gevormd hebben. Dit mag ook misschien bij FICHTE het geval geweest zijn, en hij hetzelfde verder tot een volstrekt Idealismus ontwikkeld hebben. Doch het kan ook zijn, dat men FICHTE zoo min als KANT begrepen heeft, en dat hij even als deze alleen heeft voor gehad den vorm van den menschelijken geest in deszelfs voorstellen en denken te ontwikkelen, en dat wat verder nog dan KANT heeft voortgezet, zoodat hij daarin den geheelen aanleg voor het ontvangen der indrukken van buiten tot in de eerste beginselen achtervolgd heeft. Of misschien, hetwelk nog wel het waarschijnlijkste is, verstond hij zich zelven niet volkomen, wankelde hij als tusschen beiden, en gevoelde meer dan hij in duidelijke begrippen wist te ontleden.

zich in den mensch het bewustzijn, of met FICHTE's woorden: » *het Ik stelt zich zelven.* » Dat is de oorspronkelijke daad van alle weten. Daarmede paart zich de tweede daad van ons bewustzijn, dat het Ik namelijk ook dat vermag te denken, wat zich van hetzelfde onderscheidt, wat niet Ik is. » Het ik (zegt hij) stelt een Niet-Ik. » Doch van dit Niet-ik weet de mensch slechts zooveel, dat het het tegenovergestelde van het Ik is. Het is niet iets dat voor zich bestaat, dat waarlijk voorhanden is, niets materieels, zelfstandigs, stoffelijks, in de ruimte uitgebreid. Veeleer wat *ons* als stof of als materie verschijnt, is slechts eene oogenblikkelijke stremming van ons denken (als het ware een oogenblikkelijk bevrozen van den stroom). Ook dat wat wij geest noemen is niet eene zelfstandigheid, iets begrijpelijks buiten ons; daarom vermeed ook FICHTE de uitdrukkingen van geest en ziel, dewijl men zich daaronder ligt zelfs weder iets ongeestelijks denkt, iets doods, stoffelijks. Hij trok zich enkel op het *Ik* terug, doch dat men zich, gelijk reeds gezegd is, niet als iets dat rust, bestaat, als iets dat van buiten de indrukken ontvangt, maar als eene voortbrengende magt, als een bestendig werkzaam en scheppend Ik te denken heeft. Volgens het tot hiertoe gezegde was het nu ook bij gevolgtrekking geheel rigtig, wanneer dit *Idealismus*, deze wijsbegeerte van het Ik, ook uit onze voorstelling van God alles zocht te verwijderen, wat aan iets stoffelijks, zelfstandigs herinneren konde. Zelfs de Bijbelsche uitdrukking: God is een *Geest*, was voor onzen filosoof nog niet fijn en geestelijk genoeg, dewijl men zich ook onder een Geest ligt een persoonlijk begrensd, dus beperkt wezen denken

kon. » God is, zegt daarom FICHTE, geen *Zijn*, maar een zuiver *Handelen*, even als ook Ik geen *Zijn*, maar een zuiver *Handelen* ben. God houdt op, oneindig te zijn, zoodra Hij tot het voorwerp van een begrip gemaakt, zoodra hij bepaald voorgesteld, begrepen moet worden. Ieder begrip van God wordt een afgod. Wanneer wij al dit God beperkende, Hem in de begrijpelijkheid overbrennende wegdenken, zoo blijft ons juist een geheel onbegrijpelijk wezen, louter bewustzijn, verstand, geestelijk leven (zonder eenige verdere bepaling). Zoo vond FICHTE dan ook tot aanduiding van God ten laatste weder geene andere uitdrukking, dan het Ik, in zooverre het wel is waar niet als een beperkt, persoonlijk, individueel, maar als een boven de eindigheid en beperking verheven *absoluut* Ik opgevat wordt. Hij noemde het ook de *zedelijke wereldorde*. Men zoude gewis FICHTE onregt doen, wanneer men zijne leer zoo verklaren wilde, alsof hij, JOH. GOTTLIEB FICHTE, zich tot God had willen maken. Daartegen heeft hij op het plegtigst geprotesteerd, en er behoort steeds weinig kunst, maar een des te hatelijker gezindheid toe, om zulke gevolgtrekkingen zonder onderscheid uit vooronderstellingen te maken, welke men niet in haren geheelen samenhang verstaat. Men konde ligt met grooter regt zeggen, FICHTE had even als SPINOZA eer het bestaan der wereld geloochend, dan het bestaan van God; hij had, om God regt geestelijk op te vatten, den schijn van Godverloochening op zich geladen, juist omdat hij aan den Schepper niets wilde laten komen wat van geschapen aard is en Hem in de eindigheid overbrengt. Dit vergeestelijkend streven kan zelfs een' dieperen,

godsdienstigen grond hebben, het wekt den denkenden geest uit de traagheid op, welke zich God maar al te gaarne menschelijk voorstelt, gelijk zich zelve, of eigenlijk niets denkt en gedachteloos woorden en formulieren naspreekt, over welke hij niet in staat is zich rekenschap te geven. FICHTE was niet de eerste, die deze geestelijke vlugt beproefde. Reeds vroegere denkers moesten het zich toch laten welgevalen, en wel zeer Christelijke mannen onder hen, dat de menigte datgene, wat zij als de uitdrukking eener naar waardige denkbeelden omtrent God strevende gezindheid voorstelden, aanstonds in de alledaagschheid deed nederzinken en het of met opzet verdraaide of ook zonder opzet misvormde. Reeds menigeen werd nagegeven, dat hij aan geen God geloofde, alleen omdat hij zich God niet zoo ligchamelijk en handtastelijk voorstelde, als de menigte. Nogtans ligt er in dat streven, schoon het ook uit eene edele gezindheid voortkomen kan, iets gevaarlijks; want het kan zoover komen, dat ten laatste werkelijk bij dit verdunnings- en vergeestelijkingsproces alles in rook verdwijnt, en dat door louter in de zon te zien ons oog zich meer en meer met duisterheid omhult. Wij moeten wel is waar daarvan bewust worden, dat wij als menschen God slechts op menschelijke wijze kennen, dat onze uitdrukkingen omtrent Hem zinnebeeldig en niet aan Zijn wezen beantwoordende zijn, maar wij moeten dan ook juist omdat wij menschen en beperkte wezens zijn, daarom in ootmoed ons van *die* taal bedienen, welke voor onze behoeften geschikt is en welke zich God zelfs niet geschaamd heeft, toen Hij zich openbarende tot ons nederliet. Die wijsgeeren,

welke den mensch boven zich zelve heenvoeren willen in een gewest, waarin ons ook innerlijk alle zinnen vergaan en waar wij geen voet meer in staat zijn te zetten, mogen het daarom ook verantwoorden, wanneer zij, zonder den indruk te berekenen, dien het op de gemoederen maakt, eene taal spreken, welke bij hare verwijdering van de overige menschentaal noodwendig aan misverstand blootgesteld is, en zij moeten zich dan ook den weêrstoot laten welgevalen, welke hunne stout daar heen geworpen woorden te weeg brengen. FICHTE was de leeraar der akademische jeugd. Aan zijne voeten zaten ook zulke jongelingen neder, die geroepen waren, den God des Evangelies aan de Christelijke gemeenten te verkondigen, eenen God, die juist slechts dan Schepper is, wanneer er ook schepselen van Zijne hand bestaan, die eene wereld in het aanwezen geroepen heeft, niet als eene schijnwereld, maar eene werkelijke, wezentlijke; eene wereld, waarin de zonde, de ellende, de druk van het lijden maar al te zeer als werkelijkheden te voorschijn treden, waartegen geene bloote *inbeelding* helpt, als waren zij niet voorhanden, maar die slechts door eene hoogere werkelijkheid, door eene Goddelijke daadzaak, door het liefdewerk Gods, zooals dit ons geschiedkundig in de verlossing door CHRISTUS te gemoet treedt, opgebeurd kan worden. En wanneer nu dezen jongelingen die geroepen waren zulk eene leer te verkondigen, de grond onder de voeten weggenomen werd, wanneer hun van al het godsdienstige niets overbleef, dan hun armzalig Ik, waarvan *zij* zich eerst niet eens op die nadrukkelijke wijze bewust werden, als FICHTE van het zijne — moest dan niet menig billijk bezwaar

zich ook bij de zoodanigen opdoen, die anders niet gewoon waren, de vrijheid van onderzoek voorbarig te beperken? Thans reeds deed zich de verlegenheid kennen, welke zich sedert meermalen vernieuwd heeft, en die voorzeker in de tweeledige natuur van Protestantismus gegrond is, de verlegenheid, of men in het belang der wetenschap aan het vrije onderzoek en aan de vrije verkondiging van het onderzochte onvoorwaardelijk den loop laten, dan of men in het belang der kerkelijke gemeenschap, waartoe ook de zwakken, de onbevestigden en onmondigen behooren, beperkingen daartstellen moet. Wij noemen het eene verlegenheid, want wij mogen zelfs noch voor de eene noch voor de andere handelwijze het woord voeren. Wat op de eene plaats op goedkeuring aanspraak maken kan, kan op de andere afkeuring verdienen. Waar de akten niet gesloten zijn, kan men ligt voor de eene of andere partij te veel doen. Men kan uit vooringenomenheid met de wetenschap het geloof te na komen en uit ijver voor het geloof, het onderzoek belemmerend in den weg treden, en terwijl reeds bij een' ten eenenmale opregten wil deze verlegenheid groot is, zoo wordt de zaak dubbel moeilijk, wanneer de hartstogt van de eene en de andere zijde in het spel is. Bijna is te vermoeden, dat het dus geweest is bij het tegen FICHTE aangeheven geding, hetwelk hem midden uit zijne schitterendste loopbaan uitwierp. FICHTE werd van geene geringer dwaling, dan het *Atheïsmus* beschuldigd, en tot op den huidigen dag zijn het de geleerdsten nog niet eens, of men dezen inderdaad dikwijls misbruikten naam op het stelsel van FICHTE, gelijk het toenmaals in de zoogenoemde

wetenschapsleer te voorschijn kwam, mag toepassen of niet. Doch daarbij kwam nog wat FICHTE zelf te kennen geeft, dat zijn Democratismus den tegenstanders evenzeer een doorn in het oog was, als zijn Atheïsmus. Reeds zijn ongewoon optreden, wanneer hij zich boven alle gewone gebruiken verhief, stootte menigeen. Hij koos den Zondag uit, om zedekundige voorlezingen voor de studenten te houden. Daarin meende het consistorie van *Weimar*, waarin toenmaals ook HERDER zat, het verborgen doel te zien, om de openbare Godsdienst langzamerhand te willen ondermijnen, hoezeer ook FICHTE daartegen protesteerde en zich daarbij op het voorbeeld van GELLERT beriep, wiens zedekundige voorlezingen insgelijks op een Zondag gehouden waren geworden, en daarop, dat te *Weimar* toch ook het tooneel op Zondag geopend was, waarom niet ook het filozofisch auditorium? Deze strijd over dat lezen op Zondag was intusschen slechts het voorspel tot grooteren strijd. FICHTE gaf een geschrift uit: over de gronden van ons geloof aan eene Goddelijke wereldregering, waarin de zedelijke wereldorde zelve als God aangeduid en beweerd werd, dat wij geen anderen God behoeften en geen anderen konden bevatten (*). Doch het bestaan van *dezen* God is ontwifelbaar, het zekerste wat er bestaat en de grond van alle andere zekerheid, het begrip van God als eene bijzondere zelfstandigheid daarentegen is onmogelijk en tegensprekend. Het is geoorloofd, dit opregt te zeggen, het schoolgezwets neêr te slaan, opdat de ware Godsdienst van het blijmoedig regtdoen zich

(*) Biogr., Bd. II, S. 108.

verheffe.” — Aan deze uitdrukkingen moest voorzeker menig vroom gemoed zich stooten. Mogt zich FICHTE met de zedelijke wereldorde vergenoegen, het *Godsgeloof* des Christens, wel is waar ook een geloof » van het blijmoedig regtdoen,” maar tevens het geloof aan een’ wezentlijken en werkelijken God, herkende men in deze wijsgeerige theorie niet. Doch het zoude ook door deze theorie niet omvergeworpen zijn geworden, schoon ook geen verbod tegen dezelve uitgegaan ware. Dit ging intusschen uit. Het geschrift, waarin FICHTE de theorie van de Goddelijke wereldorde voorgedragen had, werd in *Keursaksen* in beslag genomen, en van daar uit werd nu ook het Weimarsche hof op het gevaarlijke van FICHTE’S leer opmerkzaam gemaakt, » als welke niet slechts met de Christelijke, maar zelfs met de natuurlijke Godsdienst in openbare tegenspraak was.” » Daar de ondervinding, heet het in het verzoekschrift van den 18^{den} December 1798, genoegzaam leert, welke treurige gevolgen uit de verdraagzaamheid jegens die onzalige bemoeijingen, om de buiten dien de overhand nemende neiging tot het ongeloof nog verder te verbreiden, en de begrippen van God en Godsdienst uit het hart der menschen te verdelgen (*),

(*) Verward genoeg wordt hier voorzeker van *begrippen* gesproken, welke men uit de *harten* verdelgen zou. Begrippen verdelgt men slechts uit het hoofd, maar daarom hangt aan begrippen niet de Godsdienst. Deze moest men eerst uit het *hart* kunnen verdelgen, doch hetwelk geene menschelijke filosofie gelukken zal. Wel is waar kan ook het hart dwalen, wanneer het hoofd bedwelmd of woest wordt, maar daar laat zich weder niet met begrippen herstellen, doch de vernieuwing moet van den grond des harten uitgaan, en dat doet de Geest Gods alleen.

voor het algemeene best en inzonderheid ook voor de zekerheid der staten (*) ontstaan, zoo mag het ons ook ten aanzien van onze landen niet onverschillig zijn, wanneer leeraars in aangrenzende landen opentlijk en onbevreesd dergelijke gevaarlijke grondstellingen belijden." De Weimarsche regering werd daarom door den Keursakschen nabuur aangemaand den schrijver van het opstel, *naar* bevinden, *ernstig* te doen *bestrafen*, ook in het gemeen nadrukkelijke schikkingen te treffen, opdat dergelijke wanorde op de universiteit *Jena*, ook gymnasien en scholen krachtig tegengegaan worde; » waarbij de bedreiging gevoegd was, dat *Keursaksen* ingeval men niet mede instemde, deszelfs landskinderen het bezoeken der universiteit *Jena* verbieden zoude. Dergelijke aaamaningen tot verbod van de aangeklaagde schriften kwamen ook aan de andere Protestantse hoven. *Hanover* stemde met het verzoek in, terwijl *Pruisen*, dat toch tien jaren te voren het scherpe Godsdienstedict uitgevaardigd had, het ontweek. Ja, *Pruisen* was het, hetwelk de eerste schemering der hoop in FICHTE opwekte, dat, wanneer hij uit de Saksische landen verdreven mogt worden, hij in deszelfs staten eene toevlugt vinden zoude. En dit geschiedde nu werkelijk, echter kwam FICHTE, nadat hij een *beroep* op het publiek uitgegeven had, de vormelijke afzetting voor, daar hij zijn ontslag begeerde, hetwelk hem verleend werd. Door den Pruisischen minister DOHM aangemoedigd, verscheen FICHTE in de eerste dagen van Julij 1799 te *Berlijn*, en

(*) hinc illae lacrymae.

toen men den koning (FREDERIK WILLEM III) daarvan kennis gaf, gaf hij ten antwoord: » Is FICHTE een zoo rustig burger, is hij zoover van alle gevaarlijke verbindtenissen, als ik verneem, zoo sta ik hem gaarne het verblijf in mijne staten toe. Omtrent zijne Godsdienstige grondstellingen te beslissen, komt den Staat niet toe;” ja volgens FICHTE's eigen berigt aan zijne echtgenoot zou de koning zelfs gezegd hebben: » Is het waar, dat hij met den lieven God in vijandschap leeft, zoo mag dit de lieve God met hem afmaken, mij raakt het niets;” eene wijze van uitdrukking, die ons geheel aan FREDERIK den Groote zoude herinneren (*). Genoeg, FICHTE bragt, op het koninklijk woord steunende, den zomer en herfst alleen te *Berlijn* door, en haalde met den winter ook zijne familie van *Jena* derwaarts af. De brieven welke hij gedurende zijn alleen zijn aan zijne vrouw schreef, dragen nog zeer de sporen van gevoeligheid over geleden onregt. Voor de kennis van zijn karakter en zijne toenmalige stemming is onder anderen merkwaardig de uitdrukking: » *daar ik nu eenmaal gèen ootmoed bezit*, zoo moet ik wel *hoogmoedig* zijn, om iets te hebben, om mij door de wereld te brengen.” Zeer verschillend was de indruk dien FICHTE's beroep op het publiek op zijne vrienden maakte. Terwijl hem de eenen met LUTHER gelijkstelden, wiens lot hij deelde (†) en op de legioenen heenwezen, die met hem voor de

(*) Zie Biographie, Bd. II, S. 391. Hoe groot ook koning FREDERIK WILLEM III over FREDERIK den Groote dacht, is uit EYLERT's Biographie bekend, S. 451. Jammer, dat over de aanstelling van FICHTE hier niets naders gezegd wordt.

(†) FORBERG aan FICHTE, Biographie, S. 413.

zaak der verlichting strijden zouden, zoo maakten de anderen van de gelegenheid gebruik, om FICHTE naar zich zelve heen te wijzen en hem te herinneren, hoe zijn lot toch niet zoo geheel onverdiend, maar hoe het veeleer de *wijsgeerige* onverdraagzaamheid was, welke de staatkundige als tegenwerking te voorschijn geroepen had. Tot *deze* opregte en welmeenende vrienden behoorde LAVATER. Ook hij verfoeide hier gelijk overal het ingrijpen van ruw fysiek geweld in den strijd der geestelijke magten. » Waar licht is (zoo schreef hij nog den 12^{den} September 1795 aan FICHTE) (*), daar is tegenstand van buiten; waar leven is daar wordt het minder levendige oproerig door menigte en coalitie. Dat ondervinden wij allen! Met iederen dag zie ik klaarder, dat *inwendige* kracht *uitwendige* magt tegen zich gaande maakt, dat positieve magt in steedsdurenden strijd is met natuurlijke, wezentlijke, van binnen wonende kracht. Gelijk het vleesch in ons den geest wederstaat, zoo wederstaat de wereld (d. i. de menigte van magten) de magt van niet achtende geesten. Uw toestand en uwe filosofie, welk eene tegenstrijdigheid! O lieve! door welke moerassen van tegenstrijdigheden moeten wij ons doorwerken! — Hoe hij in dat gedicht het verwijt van Atheïsmus, dat men FICHTE deed, door het wijzen op FICHTE's persoonlijkheid afkeerde, hebben wij reeds gezien (+). — Doch nu, nadat FICHTE's Beroep verschenen was, schreef hem LAVATER den 7^{den} Februarij 1799, het volgende:.... » Uw hart bemint de waarheid en de taal der waarheid, schoon ook uw verstand op het mijne,

(*) Biographie, S. 415. (+) Vergel. Voorl. X, bladz. 298.

dat het uwe niet aan de hielen reikt, met een soort van medelijden moet nederzien. Mijn eerst gevoel was betreuren, dat men u dictatorisch aangreep, dat men u over uwe meeningen niet eerst ondervroeg, dat men niet den weg van *achtingvolle humaniteit* betrad. Maar, mag ik het met dezelfde vrijmoedigheid zeggen? Iets onaangenaams gevoelde ik bij het lezen van zoo menige scherpe en bittere plaatsen tegen uwe tegenstanders. Gelooft gij niet, lieve! voor uw persoon en de goede zaak ware het beter geweest, wanneer gij hen wat *goedaardiger* behandeld, en hunne bedoelingen meer gerechtigheid had laten wedervaren? ... Wie is (in den tegenwoordigen tijd) zonder eenige tegenspraak de *heerschende*, en wie de *onderdrukte* Kerk? *Blijkbaar is het de heerschende filosofie, door welke de Kerk onderdrukt wordt.* Waardoor onderscheidt zich de heerschende filosofische Kerk van elke gewone, orthodoxe of hiërarchische Kerk? Gewis niet in verdraagzaamheid en verschooning, gewis niet in zachtmoedigheid en billijkheid jegens hare nauwelijks meer spreken durvende tegenstanders! Welke menigte van onmenschelijke oordeelvellingen, onteeringen, onwaardige spotternijen, onwaardige mishandelingen konden bijeen brengen, om tot bewijs daarvan aan te voeren! Hoe dikwijls is dit den kritischen wijsgeeren reeds te gemoet gevoerd geworden, en wat heeft het geholpen? En — laat het mij vrij belijden — juist uw Beroep is van deze hardheid en onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden niets minder, dan vrij.” — En nu belijdt hem LAVATER met alle openhartigheid, hoe toch juist de God van FICHTE niet die van het Christendom was,

niet *die* God, welken de menschheid juist behoefde of waarvoor zij vatbaar was... » Er is (schrijft hij) onder millioenen menschen naauwelijks één, die zoo buiten zich zelve zich verplaatsten en bij *uwen* God het allergeringste denken of ook slechts gevoelen kan. En een God, bij wien men niet het minste denken of gevoelen kan, is niet slechts geen God, maar *voor* dengene, die daarbij niets denken en gevoelen kan, een volstrekt onding.” — FICHTE nam dezen brief van LAVATER niet zeer gunstig op. Hij verklaart zich daaromtrent aan den wijsgeer REINHOLD (*). — » LAVATER heeft ook aan mij geschreven. Dat algemeen misbegrip omtrent de ware beteekenis der wijsbegeerte daargelaten, heeft hij ook nog een autoriteitsgeloof aan JEZUS, PAULUS enz. of nog eigenlijk aan zijne *Zuricher-Bijbelvertaling*, hetwelk het mij onmogelijk maakt, zijne begrippen te regt te brengen. Ik heb hem maar kort geantwoord, dat hij mij juist niet verstond en hem een uitvoeriger antwoord beloofd, hetwelk ik hem tegenwoordig wel, bij eenen tegenzin omtrent deze geheele stof, zal moeten schuldig blijven.” — Dit misbegrip, waarin zich het zoogenoemde wetenschappelijke standpunt tot het geloovige plaatste, werd van nu af steeds grooter in de Protestantsche Christenheid, en wij lijdten tot op dezen dag daaraan. Het is alsof men elkander met opzet niet verstaan en de spanning en scheur steeds grooter maken wilde, in plaats van die te heelen en toch is het juist bij FICHTE merkwaardig, hoe hij, juist toen hij zich het verst van de Christelijke gemeenschap verwijderd had,

(*) Biographie, Bd. II, S. 275.

weder nader tot dezelve gebragt werd. Het was toch juist de verhuizing naar *Berlijn*, welke ook in het inwendig leven van FICHTE eene crisis voorbereidde. » De diepere inkeering in zich zelven, (zegt de jongere FICHTE van zijnen vader) (*), de eigenlijke voltooiing en laatste rijpheid in leer en levensbeschouwing begint sedert het tijdvak, dat hij afgezonderd van allen drang van heerschende en elkander bestrijdende meeningen, en onbekommerd om vreemden bijval zoowel als verwerping, zich alleen met zijne eigen vorming bezig hield..... Verzachtend en menige tegenstelling bevredigend ging later de *Godsdienstige* wereldbeschouwing in hem op, welke hij met niet minder vertrouwen en kracht omhelsde.” FICHTE zelfs wenschte in het vervolg niet dat die strijd niet plaats gehad hadde, dewijl hij hem eene aanleiding geworden was, om tot de levendige bron van inwendige versterking door te dringen. Eene bekeering in den gewonen zin, d. i. eene volkomen terugkeering tot de orthodoxe kerkleer of een verlaten van het speculatieve standpunt en een zich terugtrekken tot het louter stichtelijke en practische mag men van een’ geest als FICHTE, niet verwachten; nog veel minder eenigermate een overspringen van het eene tot het andere uiterste of eene plotselijke verandering van taal. Daarmede ware ook weinig gewonnen geweest, noch voor FICHTE, noch voor de waarheid in het gemeen; want hoeveel gevaar ook de in *Duitschland* meer en meer toenemende speculatieve rigting voor het practisch Christendom met zich voerde, zoo willen wij toch niet ontkennen, dat zich in de-

(*) In deszelfs Biographie, Bd. II, S. 409.

zelve eene frischheid en beweegbaarheid van geest openbaarde, welke op eene nieuwe levendigmaking der godsdienstige begrippen, op eene voor het algemeen godsdienstig denken aanstaande wedergeboorte heenwees. » De gedachte aan eenen levenden God, » zegt de jonge FICHTE (*), » gelijk zij den mensch bevrijdt van de dienstbaarheid der onvolkomenheid, gelijk zij den wil van den Tantalusarbeid van een eindeloos worstelen verlost, terwijl erkend wordt, hoe vóór dezelve de *goede wil, ootmoed en liefde* in plaats van de daad gold, deze eenvoudige gedachte, welke in den vroegeren tijd in geloof en beleven eenvoudig tegenwoordig was, was van de toenmalige beschaving ten eenenmale verwijderd. Doch zoude zij die wedervinden, zoo was daartoe evenzoo de heiliging door *wetenschap en hogere beschaving* noodig, als deze het eerst van het geloof losgerukt had.” — Het is alzoo steeds eene merkwaardige waarneming, dat juist het Idealismus van FICHTE, dat hem aan den afgrond van het Atheïsmus bragt, daartoe dienen moest tegenover de afgetrokken verstandsbeschouwing van de Goddelijke dingen, om tot de diepere grondideën van het Christendom, tot het idee van de overgave van het geheele gemoed aan God, en van de gelukzaligheid welke in de gemeenschap met den Eeuwige reeds in *dit* leven ligt, heen te leiden, en tegen het eenzijdig *zedelyk* standpunt, dat men sedert KANT ingenomen had, een waarlijk *Godsdienstig*, in den dieperen zin des woords over te stellen.

Nadat FICHTE reeds in de *Bestemming van den mensch*, welke hij met het einde der oude eeuw

(*) In deszelfs Biographie, Bd. II, S. 411.

te *Berlijn* uitgaf, op het dieper gewigt van het geloof weder heengewezen (*), nadat hij in de grondtrekken der tegenwoordige eeuw het gewigt des Christendoms » als de eenig ware Godsdiens^t » in de geschiedenis en het hoog gewigt van den *Christelijken staat* aangetoond had (†), trachtte hij inzonderheid in zijne *Aanwijzing tot het zedelijk leven* of de Godsdiens^tleer, eene reeks van populaire voorlezingen, welke hij in het jaar 1806 te *Berlijn* hield (§), de overeenstemming zijner tegenwoordige wijsbegeerte met de grondstellingen van het Christendom aan te wijzen, en wel vatte hij het laatste van eene geheel andere zijde aan, dan KANT. Terwijl namelijk KANT en de Rationalisten het wezentlijke des Christendoms voornamelijk in de zedeleer, in de vervulling van het zedelijk gebod stelden, terwijl zij daarom inzonderheid zoodanige gedeelten der Heilige schrift met vooringenomenheid uitkozen en uitmonsterden, waarin de bijzondere zedelijke voorschriften scherp geteekend te voorschijn traden, zooals de bergrede en onderscheidene gelijkenissen van JEZUS in de drie eerste Evangelien (terwijl zij voor JOHANNES, die voor hen een Mystieker was, geen smaak krijgen konden), zoo bepaalde zich nu FICHTE juist bij het vierde Evangelie en erkende daarin de eenige ware bron der echte leer van CHRISTUS; wel is waar ook weder eenzijdig en met miskenning van de overige waarheden der Schrift, die even zoo goed tot het

(*) In het derde Boek. (Het geheel verdeelt hij in twi^jfel, weten en geloof) vergel. inzonderheid het schoone besluit.

(†) In de 13de Voorlezing, S. 409 ff.

(§) Slechts voorbijgaande was FICHTE's werkzaamheid te *Erlangen*, 1805.

geheel der Christelijke leer en geschiedenis behooren als JOHANNES.

» Slechts met JOHANNES, zegt FICHTE (*), kan de wijsgeer te regt komen, want deze alleen heeft achting voor de rede, en beroept zich op *dat* bewijs, hetwelk de wijsgeer alleen laat gelden, het *inwendige*. Zoo iemand wil den wil doen desgenen, die mij gezonden heeft, die zal van deze leer bekennen, of zij uit God is De andere verkondigers van het Christendom bouwen op de uitwendige bewijsvoering door wonderen, welke voor ons ten minste niets bewijst. Verder behelst ook onder de Evangelisten JOHANNES alleen datgene, wat wij zoeken en willen, eene Godsdienstleer, waartegen het beste, dat de overigen geven, zonder aanvulling en verklaring door JOHANNES, toch niet meer is, dan *zedeleer, welke bij ons eene zeer ondergeschikte waarde heeft*." Met deze laatste woorden deed FICHTE op het bepaaldst afstand van KANT en het Kantiaansch Rationalismus, en wendde zich tot de Mystiek, voor welke de inwendige blijvende betrekking tot God oneindig meer geldt, dan de toevallige en voorbijgaande uitdrukking van gezindheid in de uitwendige betrekkingen des levens. Doch terwijl hij zoo JOHANNES weder in eere bragt, kon hij zich, zoo min als de Rationalisten, ja veelligt nog minder dan deze in het Christendom van PAULUS vinden, hij kentekent het op de onbegrijpelijkste wijze als eene *verbastering* van het Christendom (†), en waarom? dewijl juist FICHTE bij alle toenadering tot het Christelijke, geheel onkundig was van het wezen.

(*) Anw. zum sel. Leben, S. 155.

(†) Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters, S. 421.

der *zonde* en van de tegenstelling van zonde en verlossing, welke juist PAULUS zoo sterk doet uitkomen en slechts van eene boven deze tegenstelling zich in een idealen sprong stoutweg verheffende onmiddellijke vereeniging met God het heil verwachtte. » Het Christendom, zegt hij (*), (in tegenspraak met PAULUS), is geen verzoenings- of ontzondigingsmiddel; de mensch kan zich van de Godheid nooit scheiden, en in zooverre hij zich van dezelve gescheiden *waant*, is hij een niets, dat juist daarom ook niet zondigen kan, maar op welks voorhoofd zich bloot de drukkende waan van zonde legt, om hem tot den waren God te brengen.” — Daar had hij nu voorzeker, schoon hij ook van PAULUS niets hooren wilde, van zijnen JOHANNES kunnen leeren: zoo wij zeggen dat wij geene zonde hebben, zoo verleiden wij ons zelve, en de waarheid is niet in ons (1 JOH. I: 8). Doch hij hield zich meer aan *die* plaatsen van JOHANNES, waarin gezegd wordt, dat de met God verbondene, de waarlijk levende niet meer zondigt. De onmiddellijkheid der betrekking tusschen CHRISTUS en den Vader, zooals die bijzonder in het Evangelie van JOHANNES doorstraalt, gold bij hem als de algemeene uitdrukking van *die* betrekking zooals zij in het gemeen tusschen God en den mensch zijn moet. En dat met regt. Alleen nam hij datgene, wat zijn *moet*, en waartoe de mensch eerst na veel strijd en door het aansluiten aan den Verlosser geraakt, als reeds bestaande aan, en betoonde zich ook hierin weder als Idealist, d. i. onpractisch en onhistorisch. Intusschen moge

(*) Ibid. S. 420.

het eene bijzondere belangstelling verwekken, in een' tijd, welke zich grootendeels van de diepere grondwaarheden des Christendoms afgekeerd had, eenen denker als FICHTE na te gaan en te zien hoe hij zich het Christendom naar zijne wijze voorstelde, hoe hij zich met zijne taal weder in de Christelijke taal schikte, hoe hij, zonder van buiten door een magtgebod gedwongen te zijn, genoodzaakt werd de eeuwige waarheid eere te geven, en schoon ook veel nog door de schoolbegrippen beheerscht en in de taal der school uitgedrukt was, hetwelk FICHTE voor Christendom uitgaf, zoo zullen wij toch van nu af door een zachter lucht ons omgeven voelen, dan door de scherpe en snij-dende, welke uit de wetenschapsleer ons tegenwaait. Het eenige ware wezen (dat zijn de hoofdgedachten, welke in zijne Godsdienstleer doorstralen) is het absolute of God. Doch dit absolute wezen *is* niet slechts, het blijft niet in *zich* verborgen, het heeft ook een *bestaan*, d. i. eene openbaring, eene uitdrukking van zich zelve. God openbaart zich in ons, in ons bewustzijn, en slechts de veel verdeelde, menigvuldige wereld is het, welke ons van God aftrekt, doch wij moeten het eeuwig ééne zamenvatten in *één* groot brandpunt van ons geestelijk leven. Dit kunnen wij godsdienstig door het geloof, wetenschappelijk door de ideën. Ons eindig Ik moet het absolute Ik geloovend en denkend in zich opnemen, en in deze naauwe vereeniging bestaat juist de zaligheid en het eeuwige leven. Eenvoudig en verstaanbaar laat zich FICHTE daarover dus uit (*): » Wilt gij

(*) Anw. zum sel. Leben, S. 146.

God zien, gelijk Hij in zich zelven is, van aangezigt tot aangezigt? Zoek hem niet aan geene zijde der wolken, gij kunt Hem alom vinden, waar gij zijt. Aanschouw het leven dergenen die Hem toegewijd zijn, en gij aanschouwt *Hem*; geef u zelven aan Hem over, en gij vindt Hem in uwe borst." — Merkten wij te voren aan, dat *RICHT* de zedeleer als iets ondergeschikts aanduidde, zoo meende hij daarmede die zedeleer, welke de waarde der handelingen meer naar haren uitwendigen omvang, naar haar nut, dat zij in de wereld stichten enz. afmeet. Tegen deze nuttigheidsleer en het farizeïsmus der werkheiligheid kantte hij zich met regt aan, en toonde van uit het waarlijk Protestantsch standpunt aan, hoe alles op de *inwendige* gezindheid, *met* welke men handelt, en op het *geloof* aankomt, *uit* hetwelk men het doet. Hier was hij niet zoover van PAULUS, als hij zich anders van hem schijnt te verwijderen. » De Godsdienst, zegt hij (*), is geen bloot aandachtig droomen, zij is in het gemeen geene voor zich bestaande bezigheid, welke men afgezonderd van andere bezigheden, op zekere dagen en uren, *verrigten* kon; maar zij is de *inwendige* geest; welke al ons ... denken en handelen doordringt, en in zich indoopt... Het komt niet op de spheer aan, waarin men handelt... Wie ook slechts een gering beroep heeft, dien wordt zelfs dit geringe beroep door de Godsdienst geheiligd, en verkrijgt door haar, schoon ook niet het stoffelijke, toch

(*) Anweisung zum sel. Leben, S. 150. Ook zijne uitdrukkingen omtrent den vrijen wil, in de redevoering aan de Duitse natie, stemmen volkomen met PAULUS overeen.

den vorm der hoogere zedelijkheid, tot welke niets *meer* behoort, dan dat men den wil van God *aan* ons en *in* ons erkenne en liefhebbe. Zoo iemand in dit geloof zijn akker bebouwt of het onaanzienlijkst handwerk met getrouwheid uitoefent, zoo is dit hooger en zaliger, dan of iemand, ingeval dit mogelijk ware, *zonder* dit geloof de menschheid voor duizenden van jaren gelukkig maakte." Geheel daarmede overeenkomstig had reeds LUTHER gezegd, dat de dienstmaagd, welke de straat veegt, het in het geloof doen kan, — dus op eene Gode welgevallige wijze. Dat is de zedelijkheid der innerlijkheid, zooals het Christendom (in bepaalde tegenstelling met het oude Heidendom) en zooals in hetzelfde voornamelijk het Protestantismus die vordert, en hier vinden wij *FICHTE* op den regten bodem. Nemèn wij daartoe nog eenige andere zijner uitdrukkingen, welke met het *innerlijkst* wezen des Evangelies op het volkomenst overeenstemmen. » De liefde is hooger, dan alle rede (*), zij is zelfs de bron der rede en de wortel der wezentlijkheid, de eenige schepster des levens en des tijds... zij is, gelijk in het gemeen bron van waarheid en zekerheid, zoo ook de bron der *voleindigde* waarheid in den werkelijken mensch en zijn leven. — » Het levendige leven *is* de liefde (+), en heeft en bezit als liefde het geliefde, omvat en doordrõngen, ineengesmolten en zamengevloeid met hem, eeuwig de eene en dezelfde liefde... In zooverre de mensch de liefde is — en dit is hij in den wortel zijns levens

(*) Anweisung zum sel. Leben, S. 288.

(+) Ibid. S. 291.

altijd — blijft hij altijd en eeuwig het eene, ware, onvergankelijke, even als God zelf... en het is geene stoute leenspreuk, maar het is letterlijke waarheid, wat JOHANNES zegt: wie in de liefde blijft, die blijft in God en God in hem. — » De zaligheid (*) zelve bestaat in de liefde, en in de eeuwige bevrediging der liefde en is voor de reflectie ontoegankelijk, het begrip kan dezelve slechts negatief uitdrukken (slechts zeggen, wat zij niet is). Positief laat zij zich niet beschrijven, maar slechts onmiddellijk gevoelen. Onzalig maakt de twijfel, welke ons her- en derwaarts slingert, de onzekerheid, welke een ondoordringbaren nacht, waarin onze voet geen zeker pad vindt, voor ons verspreidt. Aan den Godsdienstige is de mogelijkheid van twijfel en onzekerheid voor eeuwig benomen. In ieder oogenblik weet hij bepaald, wat hij *wil*, en willen *moet*; want voor hem stroomt de innigste wortel zijns levens, zijn wil, onmiskenbaar eeuwig voort, onmiddellijk uit de Godheid; haar wenk is onbedriegelijk en voor datgene, wat haar wenk zij, heeft hij een' onbedriegelijken blik. In ieder oogenblik weet hij bepaald, dat hij in alle eeuwigheid weten zal, wat hij wil en zal, dat in alle eeuwigheid de in hem geopende bron der Goddelijke liefde niet opdroogen, maar onfeilbaar hem vasthouden en eeuwig voortleiden zal. Zij is de wortel van zijn bestaan, zij is hem nu eenmaal klaar opgegaan en zijn oog is met innige liefde op *haar* gevestigd, hoe konde die opdroogen, hoe konde dit zich ergens anders henen wenden? Hem bevreedt niets, wat ergens rondom

(*) Anweisung zum sel. Leben, S. 303.

hem voorvalt. Of hij het begrijpe of niet, dat het in de wereld Gods is, en dat in deze niets zijn kan, dat niet ten goede medewerkt, weet hij zeker. In hem is geen vrees voor de toekomst, want hem leidt het absoluut zalige eeuwig voort tegenover dezelve.”

Vragen wij nu, hoe stelde zich FICHTE dit alles door middel van het Christendom voor, zoo zullen wij bevinden, dat de *persoon* van JEZUS bij hem een geheel ander gewigt had, dan bij de Rationalisten. Niet den zedeleeraar ziet hij in Hem, ook niet het bloot zedelijke voorbeeld. Neen, juist dat *één zijn* met God, zooals CHRISTUS in JOHANNES het uitdrukt, juist dat *werkelijk één zijn met den Vader*, dat de Rationalisten als eene metaphysische, voor de zedeleer geen gewigt hebbende spreekwijze wilden ter zijde gesteld hebben, was hem het pit en merg des Evangelies. Juist daarom sloot hij zich zoo innig aan JOHANNES aan en aan zijne leer omtrent den vleesch geworden Logos, waarin hij de volheid van alle Godsdienstige kennis zag. Doch wij zouden ons zeer vergissen, wanneer wij daaruit besloten, dat FICHTE in de leer omtrent CHRISTUS met de oude orthodoxe Kerkleer overeengestemd had. Wat deze als eene eenmaal plaats gehad hebbende geschiedkundige daadzaak opvatte, dat vatte FICHTE als een zich eeuwig herhalend, in ieder godsdienstig mensch plaats hebbend factum op. CHRISTUS was hem niet de *Verlosser* in den ouden zin, Hij was hem slechts de vertegenwoordiger van datgene, wat nog altijd geschiedt. » Het eeuwige Woord wordt te allen tijde vleesch (*)

(*) Anweisung zum sel. Leben, S. 166.

in ieder zonder uitzondering, die zijne eenheid met God levendig inziet, en die werkelijk en inderdaad zijn geheel individueel leven aan het Goddelijk leven in hem overgeeft.... geheel op dezelfde wijze als in JEZUS CHRISTUS.” Wel is waar stemt FICHTE toe, dat het inzicht in deze absolute eenheid van het menschelijk aanwezen met het Goddelijke *vóór* JEZUS niet voorhanden geweest was; maar dit is hem voor de zaak onverschillig, eene bloote *historische* waarneming, waarop het niet aankomt. » Is iemand met God vereenigd, zegt hij (*), zoo is het geheel onverschillig op welke wijze hij er toe gekomen is, en het ware eene zeer onnutte en verkeerde werkzaamheid, in plaats van in de zaak te leven, slechts altijd het aandenken van den weg zich te herhalen. » Doch wij meenen toch, dat er veel aan gelegen is dezen weg te kennen, en FICHTE zelfs stemt het toe (†), dat al diegenen, die sedert JEZUS tot vereeniging met God gekomen zijn, alleen *door* Hem en door Zijn toedoen daartoe zijn gekomen; ja, tot aan het einde der dagen (dit is FICHTE's opregte en openhartige belijdenis) zullen voor dezen JEZUS van *Nazareth* alle verstandigen zich diep nederbuigen, en allen, hoe meer zij slechts zelve zijn, des te ootmoediger de buitengewone heerlijkheid dezer groote verschijning erkennen.” Slechts meent hij niet, dat CHRISTUS zelf aan deze erkenning de waarde gehecht heeft, welke de Kerk er aan hecht. Even als HERDER, meent ook hij, ingeval JEZUS (als menschelijk individu) in de wereld terugkeerde, zoo

(*) Anweisung zum sel. Leben, S. 173.

(†) Ibid, S. 172.

zoude Hij volkomen tevreden zijn, wanneer Hij slechts het Christendom in de gemoederen der menschen heerschende vond, of men nu *zijne* verdienste daarbij prees of die voorbij ging; » want dat is inderdaad het allergeeringste, zegt hij, wat van zulk een man, die reeds toenmaals als hij leefde, niet *zijne* eer zocht, maar de eer desgenen, die Hem gezonden heeft, zich liet verwachten.” — Dat CHRISTUS niet om zijnent wil deze eer zocht, daarin heeft FICHTE volkomen gelijk, en ook *wij* gelooven, dat een *levendig* Christendom, ook bij vele leerstellige dwalingen over den persoon van JEZUS, ja, zelfs bij gedeeltelijke miskenning der persoonlijkheid beter zij, dan het orthodox Heere Heere zeggen, zonder den regten geest en de regte gezindheid. Maar CHRISTUS en Christendom, persoon en zaak, historisch en metaphysisch laten zich nu toch niet zoo willekeurig scheiden (*), zooals FICHTE het schijnt te vooronderstellen, en zoo moet zich dan onwillekeurig de liefde, welke FICHTE zelf zoo schoon en vol geestdrift als het wezentlijke aller Godsdienst vooraanstelde, hoe meer zij eenmaal weder de heerschappij over het vooroordeel des verstands bekomen had, zich ook tot den *persoon* wenden, van wien zij afkomstig was, en juist als *persoonlijke* liefde, als liefde tot CHRISTUS des te inniger en vruchtbaarder worden. In allen gevalle heeft FICHTE de verdienste, op het inwendige der Godsdienst weder heen gewezen, en haar uit de dienstbaarheid der bloote zedeleer bevrijd te hebben. Schoon ook zoo vele orthodoxe

(*) Deze willekeurige scheiding behoort nog geheel tot het standpunt van het Kantiaansch Rationalismus.

Christenen het eeuwige leven slechts als een toekomstend en hiernamaals opvatteden, en schoon ook KANT het geloof aan God en onsterfelijkheid voornamelijk op de noodzakelijkheid eener toekomstende vergelding gegrond had, zoo stelde FICHTE (en hierin geheel in overeenstemming met de Schrift) het eeuwige leven daarin, dat wij reeds *hier* God kennen, God liefhebben en met Hem ons tot de zalige gemeenschap verbonden gevoelen en dit in God leven was hem reeds in zijnen vroegeren tijd, eer hem de bijzondere beschouwing over het hoofd gewassen was, de zekerste waarborg voor de toekomst, gelijk het hem zulks weder in zijne latere jaren werd. Zoo had hij bereids in het jaar 1780 uit *Leipzig* aan zijne bruid geschreven (*): » Tot eene woning der Godheid is ons verstand te eng, voor deze is slechts ons hart een waardig huis. Het zekerste middel, om zich van een leven na den dood te overtuigen, is dit: zijn tegenwoordig leven zoo te leiden, dat men het wenschen mag. Wie het gevoelt, dat wanneer er een God is, Hij genadig op hem moet nederzien, dien bewegen geen gronden tegen zijn bestaan, en hij behoeft er geene *voor hetzelve*. Wie zooveel voor de deugd opgeofferd heeft, dat hij schadeloostellingen in een toekomstend leven te verwachten heeft (†), die bewijst zich niet en gelooft niet het bestaan van zulk een leven, hij *gevoelt* het. Vereenigd, lieve gezellin! voor dit korte leven en voor de eeuwigheid, willen wij ons in deze overtuiging

(*) FICHTE's Leben, Bd. I, S. 123.

(†) Hier straalt wel is waar nog het Kantianismus door, maar reeds gematigd door het mede inbrengen van het onmiddellijk gevoel.

niet door gronden, maar door handelingen versterken.” — En zoo versmaadt hij dan ook in de Aanwijzing tot het zalig leven de uitzigten op een verijnd zinnelijk welzijn in een ander leven, dewijl zij op Egoïsmus, op persoonlijke eigenliefde rusten. Doch de liefde Gods moet de eigenliefde uitroeijen, zij alleen het hart vervullen, en waar zij het hart vervult, is zij reeds de bron der zaligheid. Niet op de omringende dingen komt het aan, waarin wij hier of daar leven; God, die reeds heden is, wat Hij zijn zal in alle eeuwigheid, die wil ons door *zich zelven* zaligmaken en zoo bestaat er noch hier noch daar een eeuwig leven buiten Hem. Reeds FICHTE heeft, gelijk na hem SCHLEIERMACHER, aangetoond, dat er ook een onzedelijk en ongodsdienstig geloof aan eene onsterfelijkheid bestaan kan, zoodanig een, dat slechts *zich zelven* zoekt in het toekomend leven en niet God. Deze denkwijze, in den vorm van een gebed gebracht, zoude (zegt FICHTE) (*), zich dus uitdrukken: Heer, slechts *mijn* wil geschiede, en dit wel in de gansche juist daarom zalige eeuwigheid, en daarvoor zult Gij ook den Uwen hebben in dit kort, moeiteloos tijdelijk leven, terwijl de waarlijk vrome dus bidt: » Heer, slechts *Uw* wil geschiede, zoo geschiedt juist daardoor de mijne, want ik heb gansch geen anderen wil dan dien, dat Uw wil geschiede.” Wij zullen later zien, hoe ook deze gezindheid in eene overgeving uit hoogmoed ontaarden kon, welke van de Christelijke overgegevenheid zeer onderscheiden is, en hoe de op zich zelve ware stelling, dat het eeuwige leven

(*) Anweisung zum sel. Leben, S. 248.

reeds *hier* beginnen moet, zoo verdraaid werd, dat het *alleen* als een tijdelijk leven te beschouwen was. — Tegenover de slapheid der zedelijk-godsdienstige gezindheid, waarin voorzeker een groot deel der tijdgenooten verzonken was, had intusschen het heenwijzen op het hoog gewigt van het *tijdelijk* leven eene groote waarde, vooral daar eene zoo magtige persoonlijkheid als die van FICHTE den indruk hielp versterken. En nu keeren wij nog een oogenblik tot deze persoonlijkheid terug.

Bij al het harde en scherpe, dat ons in FICHTE's gedrag mag stooten, zal men hem den hooger en adel der gezindheid niet kunnen ontzeggen. FICHTE's karakter vertoont zich aan ons als een Protestantsch (*) reformatorisch niet slechts op het gebied des denkens, maar voornamelijk op dat des levens en der zedelijkheid. Gelijk hij als akademisch leeraar zich beijverde de woestheden van het studentenleven te beteugelen en b. v. aan het tweegevecht door oprigting van eeregerigten perk te stellen, zoo was *hij* in de tijden van staatkundigen druk mede een der eersten, die het gezonken nationaal gevoel der Duitschers weder zochten op te beuren en » moed en hoop in de verslagenen te brengen.” Daartoe strekten zijne schoone *redevoeringen aan de Duitsche natie*, welke hij in de wintermaanden van het jaar 1807—1808 in

(*) Zijne wijsbegeerte werd door FRED. SCHLEGEL *het meest ontwikkelde Protestantismus* genoemd; zie Biographie, S. 314. En dat FICHTE zelf aan eene voortgaande ontwikkeling van het Protestantismus geloofde, waarin hij zich als een magtig lid gevoelde, daaromtrent zie men Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters, S. 412: » De wereldrol der Kerkhervorming is nog geenszins gesloten.”

het akademiegebouw te *Berlijn* hield, terwijl zijne stem dikwijls door Fransche trommels, welke door de straat trokken, verdoofd werd en terwijl algemeen bekende bespieders in de gehoorzaal verschenen (*). Meermalen liep zelfs het gerucht in de stad, dat hij door den vijand gevat en weggevoerd was. Noch in den inhoud dezer redevoeringen nader in te treden, noch de werkzame deelneming, welke FICHTE nog in zijne laatste dagen aan den Duitschen bevrijdungskrijg nam, verder te vervolgen, behoort hier tot onze taak. Wij wilden slechts tot voltooiing van zijn beeld daarop heenvijzen. Het hoofdzakelijkste hoopte ook FICHTE van eene betere opvoeding, welke niet slechts het deugdgebod van buiten in den mensch brengt, maar den wil door liefde in hem versterkt. » De dageraad der nieuwe wereld, zoo roept hij onder anderen uit, is reeds aangebroken en verguldt reeds de toppen der bergen, en kondigt den dag aan, welke komen zal.” — FICHTE beleefde dezen met verlangen te gemoet gezienen dag der vrijheid niet meer. Aan de nieuw opgerigte universiteit te *Berlijn* kon hij slechts nog korten tijd als leeraar werken. Reeds in de lente van het jaar 1808 toen hij juist zijne wijsgeerige voordragten aan dezelve beginnen wilde, werd hij door eene gevaarlijke krankheid overvallen, van welke hij echter weder herstelde, later hadden er menige verhinderingen plaats door de voorbereidingen tot den krijg; intusschen had hij nog in het winter-halfjaar van 1813 zijne voorlezingen weder begonnen, toen in het jaar 1814 de hospi-

(*) Biographie, S. 529.

taalkoorts zijne echtgenoot op het krankbed nederwierp. Door de Christelijk vrome trouw, waarmede deze voortreffelijke vrouw, hoofdzakelijk op aanzoek van haren echtgenoot, de kranke krijgslieden in het hospitaal verpleegd had, had zij zich deze krankheid op den hals gehaald. Met de grootste opoffering en onder de uiterste bezorgdheid wijdde zich nu FICHTE aan hare verpleging. Reeds had hij op een avond van de bewustelooze kranke afscheid genomen, om in het collegie te gaan, had 2 uren achtereen met groote zelfbeheersching over de afgetrokkenste onderwerpen gelezen, en was met de gedachte teruggekeerd, haar veelligt dood te zullen aantreffen, toen zich juist eene weldadige crisis toebereidde en de geneesheeren voor de eerste maal weder hoop schepten. De vrouw werd gered, maar het kostte daarvoor den man het leven. Reeds den anderen dag gevoelde FICHTE zich beduidend ongesteld, en spoedig kon men zich omtrent den aard der ziekte niet meer misleiden. Nog vernam hij de tijding van BLUCHERS overtocht van den Rijn en van de snelle vorderingen der verbondenen in *Frankrijk*. Dit beurde zijnen geest nog eenmaal tot moedige hoop op en de vreugde daarover vereenigde zich zoo met zijne door de koorts opgewekte verbeelding, dat hij zelf aan den strijd meende deel te nemen — zijn gansche leven was toch een strijd geweest, met het zwaard des geestes in de hand! — Doch toen kort vóór zijnen dood de zoon met artsenij naderde, gaf hij hem dit veel beteekenend antwoord: » Laat dat, ik behoef geen artsenij meer, ik voel, dat ik genezen ben!” In den nacht van den 27sten Januarij 1814 stierf FICHTE in het niet geheel voleindigd 52ste

levensjaar, maar in onverzwakte ligchamelijke en geestelijke kracht. Zijne echtgenoot overleefde hem nog 5 jaren, en werd, zooals zij het beschikt had, aan de voeten van haren echtgenoot begraven op het kerkhof voor de Oranje burger toren te *Berlijn*. Eene hooge grafzuil wijst de plaats aan met het opschrift uit den profeet *DANIËL* (XII: 3): » De leeraars zullen blinken, als de glans des uitspansels, en die er velen regtvaardigen, gelijk de sterren, altoos en eeuwiglijk.” — In hoeverre die profetische woorden op *FICHTE*'s filozofische leerwerkzaamheid zich laten toepassen, hangt voorzeker van de beoordeeling van den zedelijken en godsdienstigen inhoud van zijn stelsel zelve af. Dit had, zooals wij gezien hebben, verscheiden tijdperken; eerst verscheen het slechts als de zich gelijkblijvende voortzetting van *KANT*, daarna openbaarde het zich als volslagen Idealismus, onzeker en als een spooksel, omgeven van den argwaan van Atheïsmus, doch eindelijk keerde zich het ondergaande gesternte met helderen glans tot het Christendom, en schoon ook niet in de gestalte eener volle, niet terughoudende Evangelische belijdenis, gelijk wij zulks reeds bij andere Christelijke wijzen gevonden hebben, dan toch in eene tot de Christelijke sferen behoonrende filozofische denkwijze. En juist deze Christelijke Gnosis konde voor den een en den ander de overgang worden tot het eenvoudiger geloof, tot die regtvaardigheid, waarvan de profeet in de aangevoerde plaats spreekt. Doch daar, gelijk wij reeds herinnerd hebben, *FICHTE* niet slechts als wijsgeerig schrijver en als man der school, maar ook als man des *levens* te beoordeelen is, zoo moge ook nog *dit* als een verblijdende trek

uit zijn huiselijk leven bijgebracht worden, dat in het huis des beroemden wijsgeers iedere dag, zonder uitzondering, met eene waardige en plegtige avondgodsdienst besloten werd, waaraan ook het huisgezin plagt deel te nemen. Nadat onder begeleiding van het klavier eenige verzen uit een koorzang gezongen waren geworden, nam de huisvader het woord en sprak over eene plaats uit het Nieuwe Testament, bijzonder uit zijnen lievelings-evangelist JOHANNES... Bij deze voordragten zag hij minder op zedekundige leerzame toepassingen en levensregelen, dan in het gemeen daarop, van het verstrooide en ijdele der gewone bezigheid des levens den geest te reinigen en tot het onvergankelijke te verheffen. Doch welke weldadige werking dit op de leden van het huisgezin had en zelfs op de omstanders, dat getuigt uit zijne ondervinding de eigen zoon van FICHTE, aan wien wij, gelijk ik reeds de laatste maal opmerkte, de meeste levensberigten omtrent den vader te danken hebben. Wij gaan in de volgende bijeenkomst tot SCHELLING en JACOBI over.

TWAALFDE VOORLEZING.

SCHELLING EN DE NATUURFILOZOFIE. HET PANTHEÏSMUS EN DE SCHIJN ORTHODOXIE. F. H. JACOBI EN DE GODSDIENST DES GEMOEDS, IN TEGENSTELLING MET ORTHODOXISMUS EN BESPIEGELING.

KANT, FICHTE en SCHELLING zijn kennelijk de namen, waaraan zich boven alle andere de geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte aanknoopt. Van KANT hebben wij in eene vroegere, van FICHTE in de beide laatste bijeenkomsten gehandeld. Nog blijft ons SCHELLING over. En hiermede stooten wij het eerst op eene persoonlijkheid, welke zich nog onder de levenden bevindt. HERDER, KANT, REINHARD, SCHILLER, PESTALOZZI, HAMANN, CLAUDIUS, KLEUKER, FICHTE, die, al naar dat het de zamenhang onzer geschiedenis medebragt, in bonte rij aan onzen blik voorbijgegaan zijn, zij allen hebben het tijdelijke verlaten, en wat zij gesproken, gedaan, geschreven hebben, ligt als eene voor de geschiedenis afgesloten erfenis voor ons open. Zoo is het niet bij SCHELLING, die juist thans bezig is de nieuwste resultaten van zijn onderzoek mede

te deelen. Ik had mij al aanstonds van den beginne af voorgenomen, de nog levenden niet meer in den kring dezer Voorlezingen op te nemen en ik zal dit ook zooveel mogelijk in acht nemen. Intusschen laat zich dit voornemen niet geheel volbrengen: want niet altijd is het lot eens mans ook dat van zijn werk, en terwijl de een zijn werk overleeft en gelijk dit b. v. regt in het oogvallend bij SCHLEGEL zich vertoonde, eerst *na* zijnen dood bestemmend in de geschiedenis intreedt, zoo overleven anderen ook weder hun werk en dit behoort dan reeds tot de geschiedenis, ook wanneer de schrijvers nog onder de levenden wandelen. Dit geldt dan voornamelijk van de *oudere* wijsbegeerte van SCHELLING, waarbij wij ons hier alleen bepalen. Zij is eene afgedane zaak, zij is als een van haren stichter geheel losgemaakt, in de geschiedenis der wijsbegeerte als een overgegaan gemeen goed van beduidend gewigt te beschouwen, waarover zelf de stichter niet meer geheel gebieden kan, schoon hem ook vrijstaat, innerlijk daarvan afstand te doen. Het stelsel van SCHELLING, zooals het ter onderscheiding van dat van KANT en FICHTE onder den naam van *natuurfilozofie* of de *wijsbegeerte van het absolute*, ook de Gelijkheids- (Idenditeits-) wijsbegeerte te voorschijn trad, is eene geschiedkundige daad, welke zich zoo min uit de geschiedenis der wetenschap uitwischen laat, als een gewonnen veldslag of een gesloten vrede uit de staatkundige geschiedenis. En zoo willen wij dan ook, om aan onze grondstelling, de levenden niet aan te roeren, zoo getrouw mogelijk te blijven, wel van het stelsel van SCHELLING spreken, zonder echter gelijk wij anders gaarne

doen zouden, de persoonlijkheid en het biografische er mede in op te nemen.

Bij het Idealismus van FICHTE kon de denkende geest niet blijven staan. Zoo min een mensch langen tijd den adem kan ophouden, zonder te stikken, zoo min kon het Ik in dezen teruggetrokken staat in zich zelven volharden. De wezentlijkheid eener *wereld*, het werkelijk bestaan eener schepping buiten ons doet zich te krachtig gelden, dan dat de inbeelding, dat dit alles slechts inbeelding *was*, lang steek konde houden. Maar zoo min het Idealismus van FICHTE zich lang staande kon houden, even zoo min kon het geheel ongemerkt voorbijgaan en wat het waars en treffends aan zich had, namelijk de verheerlijking der gemeene werkelijkheid door de inwendige daad des geestes, bleef als gewin achter; want dat ten laatste toch bij alle werkelijkheid der wereld, bij allen rijkdom harer vormen, bij de aanhoudende afwisseling harer verschijnselen, de *mensch* het is, die met *menschelijke* oogen haar beschouwt, terwijl zij het dier als eene gedaantelooze klomp voorkomt, dat voorzeker *ons* Ik in de wereld zich afspiegelt, zoo goed als de wereld in ons Ik, ja, dat *wij* eerst het zijn, die op de natuur den stempel van het Goddelijke drukken daardoor dat wij door het omhulsel van het zinnelijke heen, de kern van het bovenzinnelijke vermoeden, dat zijn geestelijke ervaringen, welke zich nooit weder laten terugnemen, en die het leven zelf eerst eene hoogere bekoorlijkheid bijzetten, tegenover eene geeste- en gedachtelooze objectiviteit, die wel in krachtiger zinnelijkheid, maar zonder alle hoogere vlugt het leven louter uitwendig opvat, zonder het in eene betrekking

tot ons binnenste te stellen. Keerde zich daarom ook thans de uit den Idealistischen droom ontwaakte geest weder tot de uitwendige natuur en hare verschijnselen, zoo was deze toch niet meer voor hem een dood, slechts van buiten gedreven werktuig; hij kende thans eene geestelijk levendige natuur, eene natuur, waarin niet slechts God van tijd tot tijd ingreep, om een wonder te doen, maar eene natuur, waarin God zich ieder oogenblik doet hooren, welke Hij wezentlijk doordringt, vervult en met leven bezielt. Met één woord, God en wereld, geest en natuur, het leven buiten ons en het leven *in* ons en boven ons moesten niet meer binnen vaste grenzen afgepaald en het een van het ander eenvoudig afgezonderd verschijnen, zooals vroeger, maar zij moesten voor ons bewustzijn in eene levendige betrekking en afwisselende werking geplaatst worden. Dit was de taak van den nieuwen tijd, tot welker volbrenging SCHELLING onbetwistbaar het meeste bijgedragen heeft. Gelijk FICHTE zich eerst aan KANT aangesloten had, zoo sloot SCHELLING zich eerst aan FICHTE aan, dien hij nog te *Jena* zelf gehoord had; maar speedig stond hij van dat Idealismus af, dat de wereld slechts als de terugkaatsing (het schaduwbeeld) van onzen geest beschouwt. Niet ons oog is het, waaruit de wereld voortvloeit, veelmeer is het de wereld, die met geestvolle oogen *ons* aanschouwt, *ons* in wie zij haar eigen wezen herkent, in wie zij als het ware op zich zelve denkende, zich teregt vindt. Het wezen der natuur is de *geest* zelf, schoon ook op den lagen trap van ontwikkeling nog een sluimerende, droomende geest, doch die steeds meer ontwaakt, tot hij eindelijk in den

mensch tot het bewustzijn van zich zelven komt. Natuur en geest zijn dus geen van elkander gescheiden dingen; zij zijn slechts de polen van een en hetzelfde leven, dat hier als een bewegend, daar als een bewogen, hier als een scheppend, daar als een geschapen, hier als een vrij, daar als een gebonden leven verschijnt. Wat dit *ééne* groote algemeen organisme bezielt en beweegt is de wereldziel, die in onze ziel, de menschenziel, zich terugkaatst. De mensch is de wereld in het klein (mikrokosmos). In hem herhaalt zich de wereld, gelijk in hem God zich als God erkent, de wereldziel in de menschenziel. — Deze wel is waar slechts onzamenhangende stellingen mogen genoeg zijn, om ons te toonen, hoe in het gemeen SCHELLING in tegenstelling met de geestelooze doode natuurbeschouwing, gelijk wij die zoowel bij de Rationalisten als bij de Orthodoxen gevonden hebben en gelijk zij in het gemeen aan den vroegeren tijd eigen was, eene levendige, poëtische natuurbeschouwing invoerde, vol van vooruitzigten en betrekkingen, welke het afgetrokken verstand een raadsel zijn en eeuwig een raadsel zullen blijven, terwijl zij zich den geestelijk bewogen mensch gedurig weder opdringen. Hierin ligt de verdienste dezer wijsbegeerte. Dichters en kunstenaars zullen zich met haar het ligtst vereenigen. Ook het natuuronderzoek mag zich gaarne met haar bevrienden, ofschoon de bezonnen onderzoeker zich niet zoo ligt den blik door speculatieve vooronderstellingen zal laten benemen, maar steeds eene degelijke *ervaring* en *waarneming* tegenover de *verdichting* der natuur zal doen gelden. Maar *hoe* staat deze wijsbegeerte tot de Godsdienst en tot

de zedelijkheid? hoe tot het Christendom? hoe eindelijk tot het Protestantismus? Dat zijn vragen, welke ons nader aangaan, doch welker beslissing buitengewoon moeilijk is. Aan de eene zijde schijnt het ook voor de Godsdienst een gewin, wanneer in de plaats van een' *boven* en *buiten* de wereld staanden God een zich in de wereld bevindende God gesteld wordt, door wien wij niet slechts eenmaal geschapen zijn, door wien wij niet slechts van boven gadegeslagen worden, maar *in wien wij leven, ons bewegen en zijn*. Er kunnen ook voor onzen godsdienstigen mensch stemmingen bestaan, waarin het ons buitengemeen goed doet, ons ook midden in deze zichtbare wereld, welke ons omgeeft, zoo na aan Gods hart te voelen, dat ons eigen leven ons slechts als een polslag der groote alles bewegende wereldziel verschijnt, dat wij ons als de druppelen in de zee in dit Een en Al verliezen en niets vuriger wenschen, dan daarin opgelost te worden. Maar deze stemmingen zijn toch, wanneer wij ze naauwkeuriger beschouwen, eer poëtisch dan godsdienstig, het zijn niet de stemmingen, welke het Christendom, welke de Bijbel des Ouden en Nieuwen Testaments het eerst in ons aankweekt; want leert ons ook de Bijbel eenen God kennen, die van niemand onzer verwijderd is, zoo treedt toch het *onderscheid* tusschen God en wereld, tusschen Schepper en schepsel op het klaarst te voorschijn en juist het gevoel van Gods *heiligheid*, dat door het gevoel van den afstand tusschen den Eeuwige en het eindig schepsel aangekweekt wordt, laat die natuurlijke vertrouwelijkheid niet opkomen, waarnaar wij ons onbepaald als de gedachten Gods, als de stra-

len Zijner heerlijkheid, als de adem Zijns wezens verschijnen. Met één woord, wat juist toch met de Christelijke denkwijze zich niet op den duur vermag te vereenigen, dat is het op verschillende tijden ook in de Christelijke wereld weder tot verschijning gekomen en door de natuurfilozofie nog bepaalder uitgedrukt *Pantheïsmus*, de leer van het Al-eene, dat nu eens als God, dan weder als wereld opgevat wordt en juist daarom het tot geen ware *aanbidding* Gods brengt, maar in die poëtische natuurverrukking opgaat, welke den grondslag der Heidensche eeredienst uitmaakt. Hooren wij daaromtrent de getuigenis van een' beroemden Duitschen Godgeleerde, die zelf een tijd lang aan het stelsel van SCHELLING overgegeven was, doch die uithoofde van diezelfde waarneming daarvan afstand deed. TZSCHIRNER in zijne brieven over REINHARD's belijdenissen schrijft van zijne kennismaking met de wijsbegeerte het volgende: » Ik moet toestemmen, dat mij het algemeene leven, hetwelk deze wijsbegeerte in de doode natuur brengt, en aan de zonnen en planeten, gelijk aan den worm en de plant mededeelt, de vereeniging, welke zij tusschen het oneindige en het eindige... daarstelt... wonderbaar heeft aangetrokken. De natuurkunde had mij de wereldligchamen slechts als massa's leeren beschouwen, welke zich zielloos naar de wet der zwaartekracht bewegen, en waarschijnlijk slechts, even zoo als onze planeten, aan levende wezens van verschillende soort tot woonstede dienen. De natuurfilozofie bezielde die massa's en blijmoediger zag ik naar de sterren op en

(*) *Leipzig* 1811, S. 47 ff.

voelde mij met hen in de gedachte bevriend, dat in hen, zoowel als in mij, de volheid des levens, ofschoon in oneindig hooger magten en het bewust-zijn van hunne scheppingskracht en van hunnen vrolijken wandel in de hemelsche sferen woonde. Het Kriticismus (van KANT) had een scherpe grens-lijn tusschen het zinnelijke en het bovenzinnelijke gesteld, had mij het aanschouwen en het weten ontnomen en mij slechts een geloof aan het Goddelijke gegund, dat hij ver boven den kring mijner kennis uitstrekke; de natuurfilozofie wierp de scheidsmuur tusschen het zinnelijke en het bovenzinnelijke neder, huwde den hemel met de aarde en leerde mij het oneindige in het eindige aanschouwen. Het Kriticismus had mij in een tweeslachtig wezen opgelost, had de rede en de zinnelijkheid in tegenspraak gesteld en een' eeuwigen moeilijken strijd van plicht met neiging voor de bestemming van mijn aardisch aanwezen verklaard; de natuurfilozofie beloofde mij vereeniging van het gescheidene; het geestelijke, zeide zij, en het zinnelijke zijn één, het ligchaam is de verligchaamde geest en de ziel, het vergeestelijkte ligchaam, rede en zinnelijkheid zijn slechts verschillende uitdrukkingen van een en dezelfde kracht en uwe bestemming is niet, met u zelve verdeeld te zijn, maar in vrede en eendragt met u en met de natuur te leven. De wijsgeeren van alle tijden hadden mij de rede van de fantazie, het rijk der waarheid van het rijk der verbeelding leeren onderscheiden, en mij gewaarschuwd, wanneer ik de waarheid vinden wilde, niet de leiding der fantazie te volgen, en haar spel niet met de ideën der rede te verwarren: de natuurfilozofie besloot rede en fan-

tazie in *één* vermogen, in het vermogen om het oneindige te aanschouwen, te zamen, en stelde poëzij en filozofie in het naauwste verband... Maar spoedig verdween deze poëtische stemming weder; de bezonnen rust trad weder in en ik beproefde den zin dezer wijsbegeerte met bestendigheid en duidelijkheid te vatten... Daar was het mij, als werd ik op eenmaal van eene schoone betoovering ontdaan, daar zag ik mij niet meer van liefelijke verdichtingen, slechts van onbestemde en luchtige gestalten zonder vastheid en inhoud omringd, en waar ik vrolijk leven aanschouwd had, daar *opende zich een afgrond*, welke alles groots en heerlijks dreigde te verslinden. Bij daarder onderzoek miste ik aan de natuurfilozofie klaarheid en duidelijkheid en zekere grondslagen, ontdekte ik, dat zij tot de treurigste uitkomsten leidde... Wat mij het meest van haar verwijderde (*), dat waren de troostelooze uitkomsten, waarmede zij eindigde. *Meer* heeft mij geene wijsbegeerte beloofd, minder geene gehouden. Zij draagt een liefelijk en glansrijk gewaad; doch ontnemen wij haar dit schoone omhulsel, zoo treedt ons hol en bleek eene gestalte te gemoet, welker aanblik wij niet verdragen kunnen. De wijsbegeerte, welke zooveel van het aanschouwen des Oneindigen, van de openbaringen Gods, van het zalig leven in het absolute spreekt, eindigt met het resultaat, dat alles wat *is* en *geschiedt*, dus ook de mensch met zijne gedachten, besluiten en handelingen, de noodwendige werking eener noodwendige levenskracht zij, welke... onophoudelijk

(*) Ibid., S. 57 ff.

voortbrengt en baart en hare voortbrengselen verandert en herschept, om weder nieuwe voortbrengselen uit hare nooit uitgeputte volheid te doen voortkomen. Dat is het resultaat der natuurfilozofie, met hetwelk zij alles, wat het leven waarde, doel en gewigt bijzet, het idee der Godheid, der onsterfelijkheid, der vrijheid en der zedelijkheid wegneemt. Men late zich niet door de taal der vroomheid... door het veelvuldig vermelden van God en Zijne openbaringen vervoeren. De God der natuurwijsgeeren is het heelal, er woont in hem slechts leven en bewustzijn en voortbrengende kracht, maar geen heilige wil, geen goedheid en gerechtigheid... Het zalig leven dezer wijsbegeerte bestaat slechts in de verheffing van het gemoed, welke zich zelve vergetende, het algemeene leven aanschouwt en betracht, het idee eener persoonlijke onsterfelijkheid is aan de natuurfilozofie volkomen vreemd... ook erkent zij geene vrije handelingen van den mensch; alles is haar verschijning, aankondiging van het absolute, hetwelk onder duizend vormen te voorschijn treedt, en wat zij vrijheid en zedelijkheid noemt, dat is slechts leven in verhoogde grootheid... Haar oneindigs is slechts een verhoogd eindigs... en wat wij het bovenzinnelijke noemen, dewijl het nooit in den kring der ervaring binnentreedt, *Godheid, vrijheid, onsterfelijkheid*, dat zoekt men in haar stelsel te vergeefs." Wij willen niet beslissen in hoe verre deze kritiek van TZSCHIRNER volkomen billijk zij, in hoe verre zij op eene volkomen juiste opvatting van het stelsel berust, in hoe verre ook hier gevolgtrekkingen gemaakt worden, welke de uitvinder van het stelsel niet voor zijne rekening zoude nemen, in hoe verre

eene zekere onhandigheid, om zich uit eene ouder, gewoon geworden denkwijze in eene geheel nieuwe te verplaatsen, deel had aan deze beoordeeling, maar dit is zeker, dat de indruk, dien deze wijsbegeerte op een' denkend en bezonnen Godgeleerde maakte, ook dezelfde is, dien zij op nog menig ander naauwgezet leeraar en verkondiger des Christendoms gemaakt heeft. De Kantiaansche wijsbegeerte en het uit haar voortgekomen Rationalismus hadden bij al hun negatieve toch juist die ideën van God, vrijheid en onsterfelijkheid, welke TZSCHIRNER bij de natuurfilozofie zoo smartelijk mist, als de wezentlijke Godsdienst-ideën gehandhaafd, zij hadden bij alle afgetrokkenheid hunner leer, toch opregt op dat fondament gebouwd, hetwelk nu de natuurfilozofie aan hare volgelingen ontnam. En wat gaf zij daartegen? Op den eersten aanblik veel. De natuurfilozofie scheen zelfs het oude, door de Rationalisten verlaten Kerkgeloof te willen herstellen en werd juist daarom door velen als de wederopwekster van het positieve Christendom begroet. Thans hoorde men ja weder spreken van eene menschwording Gods, van eene Drieëenheid, van een' zondenval en de verlossing. Zelfs de leer van den duivel werd door Godgeleerden, die deze wijsbegeerte aanhingen, weder in eere gebragt (*), en gelijk men van een' *wordenden* God sprak, zoo sprak men ook van een' *lijdenden* God. Men liet het in het gemeen aan overdreven spreekwijzen even zoo min ontbreken, als aan bittere uitvallen tegen het oppervlakkig Rationalismus. Zoo schenen de oudgeloovigen aan de nieuwe wijsbe-

(*) DAUB, in zijnen JUDAS ISKARIOTH.

geerte een' nieuwen bondgenoot te krijgen, en de Mystiek, welke men reeds lang als onzin bespot had, scheen haar hoofd glorierijker dan ooit te willen verheffen. Maar beschouwen wij nauwkeuriger, wat deze wijsbegeerte onder die spreekwijzen verstond, zoo zullen wij ons spoedig overtuigen, dat het noch de leer der Hervormers en der kerkelijke geloofsbelijdenis, noch die der oude kerkvaders, noch eindelijk die der Schrift was, maar wij ontmoeten ook hier weder dien ontwikkelingsgang der zelfverdeeling en wedervereeniging van God in de natuur; zooals die zich nu herhaalt in de geschiedenis en zooals die in het Christendom eene zinnebeeldige uitdrukking vindt. De stijve, vaste leerstellingen der Kerk zijn nu tot bewegelijke beelden overgegoten, welke men naar believen draaijen en wenden, waaraan men nu dezen, dan genen zin geven kan; er wordt ook hier weder meer aan de fantasie een geestrijk spel gelaten, zonder dat verstand en hart, de eigenlijke vertegenwoordigers van het godsdienstig leven eene vaste houding en rigting, eene blijvende bevrediging erlangen. — Gelijk reeds in de eerste Christelijke eeuwen de Gnostieken in de wonderlijkste theoriën zich uitputteden over het ontstaan der wereld en de menschwording Gods, zoo vinden wij ook hier, slechts minder phantastisch, eene inderdaad zinnelijke, filozofische mythe over de wereldontwikkeling, welke maar al te zeer aan JAKOB BÖHM herinnert, waarvan SCHELLING bovenal veel overgenomen heeft.

SCHELLING onderscheidt in het rijk der geschiedenis vijf perioden of wereldtijdperken. Het eerste tijdperk dezer wereld is het gouden, de tijd der

zalige onschuld, toen er 'noch goed noch kwaad was, toen de mensch als natuurwezen in bewustelooze onschuld daarheen droomde. Dan volgt ten tweede, de tijd van de alles beschikkende goden en helden, van de almacht der Natuur, doch welke dan ten derde, in een' tijd van het alles beschikkend noodlot, in een' tijd van afval en verdeeldheid overgaat, totdat God naar Zijn hart en Zijne liefde zich zelve openbaart. » God moest mensch worden, opdat de mensch weder tot God zoude komen." En zoo begint ten vierde, met de menschwording van God in CHRISTUS een nieuw rijk, waarin de Goddelijke Geest zich meer en meer verwezentlijkt, totdat ten vijfde, aan het einde dezer periode het noodlot zich tot Voorzienigheid verheft, al het booze overwonnen, God verwezentlijkt, alles in allen is." — Wij hooren daarmede wel is waar eene taal, welke ons weder Bijbelsche en kerkelijke klanken toevoert, ja, ook werkelijk Christelijke waarheden herinnert, welke met den tijd verloren gegaan waren, de grondwaarheid, dat, zooals SCHELLING zelf het uitdrukt, God mensch geworden is, opdat de mensch Goddelijk zoude worden. Maar bezien wij het naauwkeuriger, zoo is die menschwording Gods bij SCHELLING niets anders, dan de in den mensch eerst tot zijn eigen bewustzijn komende God. God de Vader is hem niet *die* Vader, tot wien ons CHRISTUS leert bidden in het Onze Vader en dien PAULUS een' Vader noemt over al wat kinderen heet in den hemel en op aarde; niet *die* Vader, die eer de wereld gegrondvest was, uit vrije genade de menschheid tot Zijn eigendom verkozen heeft in CHRISTUS; neen, wat bij SCHELLING de Vader heet, is juist niets anders, dan die duistere, van

zich zelfven onbewuste oorspronkelijke grond of liever nietgrond aller dingen, welke zich eerst in den Zoon herkent en eerst door hem tot bewustzijn komt, inderdaad een niet te vertrouwen vaderaangezicht, een SATURNUS, die zijne kinderen verslindt, niet een God Vader, die hen, nog eer zij waren, aan zijn hart sluit. God de Zoon is de zelfopenbaring en zelfontwikkeling des Vaders, Hij is het Goddelijk verstand, waarin God Zijn eigen wezen eerst herkent en daar deze ontwikkeling van God in de menigvuldigheid weder in zich zelve terugkeert, zoo is God God d. i. Geest. Wel is (volgens SCHELLING) God de Alpha en de Omega, de Eerste en de Laatste, maar eerst als Omega is Hij de regte, als het ware de God geworden God. SCHELLING alzoo laat zijnen God zich door het geheele Alphabet der wereldontwikkeling heen werken, totdat Hij tot Zijn vol bestaan komt. Dat is de verborgenheid der Drieëenheid in den zin der natuurfilozofie. En hoe staat het nu met den persoon van CHRISTUS? Even als bij FICHTE, zoo is ook bij SCHELLING de *historische* CHRISTUS, de JEZUS van *Nazareth*, zooals hij als mensch geleefd en geleerd heeft, niet het wezentlijke des Christendoms, maar God komt in het gemeen in den *mensch* tot bewustzijn. De menschwording Gods is volgens SCHELLING's eigen woorden niet eene eenmaal plaats gehad hebbende (empirische), maar eene menschwording van eeuwigheid (ideale) en eigenlijk één en dezelfde met de verborgenheid der natuur. Dat in CHRISTUS, den geschiedkundigen namelijk, God zich op het volkomenst van zich zelfven bewust geworden is, geeft SCHELLING toe, want niemand had vóór Hem het oneindige op zulk eene

wijze geopenbaard; maar van deze bijzonderheid wil hij het idee van het Christendom volstrekt niet afhankelijk gemaakt hebben; want ook zonder dezen geschiedkundigen grond behoudt bij hem (even als bij FICHTE) dit idee als metaphysische waarheid het zelfde gewigt. Doch wanneer SCHELLING eindelijk van een' *lijdenden* God spreekt, zoo is spoedig te bespeuren, dat in zijnen mond dit iets anders zeggen wil, dan wanneer ZINZENDORF van eenen gekruisigden God en van lidteekenen des Scheppers spreekt. SCHELLING's lijdende God is weder niets anders, dan de onder strijd en geboorteweëen voortgaande zelfontwikkeling Gods. Zoo (slechts zinnelijker en meer fantastisch) hadden reeds de oude Manicheërs het lijden der natuur, het wegsterven der plantenwereld en dergelijke gedaanteverwisselingen den lijdenden JEZUS (*JESUS patibilis*) genoemd. Doch is dit zoo, dan laat zich voorzeker in het belang van het kerkelijk leven vragen, of de Kerk er niet beter aan was met een Rationalist der Kantiaansche school, die het droog en eerlijk zegt: » ik kan mij nu in uw leerstelsel van de menschwording Gods, van de Verzoening, enz. niet vinden, ik houd mij liever aan de eenvoudige leer van God, deugd, onsterfelijkheid en aan datgene wat JEZUS daarvan groots en verhevens geleerd heeft (33),” dan met een Pantheïst, die onder den schijn eener schier overdrevene regtge-

(33) Zekerlijk was de Kerk daar beter aan toe, en dat zooveel te meer, omdat, schoon KANT eenigzins ook buiten zijn stelsel door den geest des tijds vervoerd, dat niet duidelijk heeft ingezien, echter geen stelsel beter dan het zijne is geschikt, om dieper doorgedacht zich met de leer der Kerk en des Bijbels te vereenigen.

loovigheid juist *datgene* ter zijde stelt, wat het Rationalismus nog vastgehouden had. Het onwaardige van zoodanig eene misleiding nog daargelaten, mist zulk eene leer alle zedelijke vruchtbaarheid, daar zij slechts het bespiegelend verstand, doch niet het hart en den wil des menschen doet gelden. Daarin onderscheidt zich deze wijsbegeerte ook van de vroegere Mystiek, waarmede zij anders overeenkomst heeft, dat deze, waar zij de geschiedenis in 's menschen binnenste verplaatste, daarbij vooral de *practische* heiliging in het oog had, en in *dezen* zin van een geboren worden van CHRISTUS in ons, van een sterven *met* Hem, een opstaan *in* Hem sprak, terwijl de bespiegeling aan *natuurlijke* voorvallen denkt, die aan de wet der noodzakelijkheid onderworpen zijn, en schoon zij ook niet wil gezegd hebben, dat zij de zedelijke vrijheid verstoort, doch veeleer de ware vrijheid eerst in de plaats der schijn vrijheid stelt, zoo kan toch niet geloochend worden, dat de zucht om te *weten*, om de geheimen van alle leven en worden zich te verklaren verre de overhand heeft boven de zucht, om tot een beter en waardiger bestaan te geraken (*). Hierin onderscheidt zich de wijsbegeerte van SCHELLING ook van hare beide voorgangsters, de Kantiaansche en inzonderheid die van FICHTE. En hierin is ook hare betrekking tot het *Protestantismus* eene andere. De scheiding

(*) Wel is waar heeft de wijsbegeerte als zoodanig met het *weten* te doen, dat zal haar niet tot verwijt strekken. Maar wanneer de Christelijke *Godgeleerdheid*, welke met de practische Godsdienst van het Evangelie te doen heeft, alleen op deze wijsbegeerte uitloopt, dan is het iets anders, waarom SCHLEIERMACHER te regter tijd op scheiding aandrong.

in de gemeente tusschen de *wetenden* en de eenvoudig geloovigen (Esoterici en Exoterici) is reeds aan het Christendom in het gemeen, maar bijzonder aan het Protestantsch Christendom vreemd. Eene taal, welke slechts de ingewijden verstaan en die zich slechts uiterlijk schikt naar de taal der zwakken en onmondigen is alles behalve de taal der Hervormers, de taal van eenen LUTHER en ZWINGLI. Maar ook slechts met KANT en FICHTE vergeleken, verraadt de wijsbegeerte van SCHELLING veel minder een Protestantsch karakter dan die beiden. KANT en FICHTE staan ook bij al hunne afwijkingen van de orthodoxe kerkleer der Protestanten geheel en al op Protestantschen bodem, ja zij hebben zelfs eene zekere Protestantsche strengheid, zij voeren eene zedelijke scherpheid, een bijtend, kritisch zout met zich, terwijl de natuurfilozofie bij het poëtisch schemerlicht, waarin zij zich hult, ook zeer ligt door Catholijken tot ondersteuning der Catholijke leer aangewend konde worden, en ook werkelijk aangewend geworden is. De Catholijke rigting in de kunst toch, waarvan wij later zullen spreken, heeft hoofdzakelijk aan deze pantheïstisch poëtiserende wereldbeschouwing haren steun gevonden!

Met dat al willen wij het gewigt der natuurfilozofie niet miskennen; zoo min als wij de misbruiken, welke met haar gedreven werden en dat schuilhoekje spelen met kerkelijke vormen aan al diegenen wijten willen, die zich van deze wijsbegeerte tot staving van hun Godgeleerd gevoelen bedienen. Er kon ook veel zelfmisleiding en zelfoverreding bij het individu mede onderloopen. En dit alles daargelaten, kan niet ontkend wor-

den, dat de levendige opvatting en behandeling van al het levendige, waardoor zich de nieuwere wetenschap onderscheidt, van de natuurfilozofie haren eersten stoot gekregen heeft, schoon ook veel nog zifting behoefde. Geest en leven kwam door deze wijsbegeerte in de studie der natuur, der kunst, der geschiedenis, en zoo ook der Godgeleerdheid: want dat door haar weder op het dieper gewigt der Kerk, harer leer en eeredienst heengewezen werd, blijft iets groots. Het gold toch nu niet meer voor bekrompenheid en gebrek aan wijsbegeerte, wanneer iemand weder van de verborgenheden des geloofs met innigheid, met eerbied en geestdrift sprak; veel meer stelde zich de armzaligheid en bekrompenheid der zoogenaamde wijsbegeerte van het gezond menschen verstand meer en meer ten toon. Men groef weder in de diepte en vreesde zelfs het wonder niet, wanneer het zich aan den voorgevoelenden geest opdrong. Hoeveel SCHLEIERMACHER aan deze wijsbegeerte te danken had, zullen wij later zien. Nu wenden wij ons tot *dien* man, die ten minste even zooveel aandeel aan de vorming van SCHLEIERMACHER heeft, als SCHELLING, ofschoon hij zelf tot dezen en de natuurfilozofie in de beslissendste tegenstelling trad. Wij spreken van FREDERIK HENDRIK JACOBI.

Ik heb met opzet van dezen vromen, diepzinnigen denker, van dezen kinderlijk reinen mensch en edelen wijzen nog niet gesproken, voor dat de verschijnselen der nieuwere wijsbegeerte zooals zij in KANT, FICHTE en SCHELLING zich vertoonden, aan ons voorbijgegaan waren, om nu in *éénen* trek dat leven te kunnen vervolgen, hetwelk met al de genoemden, met KANT, FICHTE en SCHELLING in

aanraking kwam en uiterlijk eenigermate het middelpunt vormde, om hetwelk zich de geestelijke grootheden van dien tijd schaarden.

FREDERIK HENDRIK JACOBI (*), de tweede zoon van een' welgestelden koopman te *Dusseldorf*, broeder van den bekenden gemoedelijken liederdichter JOHAN GEORGE, is geboren den 25sten Januarij 1743 (dus een tijdgenoot van LAVATER en HERDER). Hij werd door zijnen vader voor den handel bestemd en ging ook om dezen te leeren met zijn zestiende jaar naar *Frankfort* aan den *Main*. Intusschen toonde hij spoedig meer liefde voor de wetenschappen, dan voor den handel. Hij ging naar *Genève*, waar hij met beschaafde mannen, inzonderheid den mathematicus LESAGE, en met de beste werken der Fransche letterkunde kennis maakte en keerde een paar jaren daarna naar het vaderlijk huis terug. In het twee en twintigste jaar huwde hij met BETTY VAN CLERMONT uit *Naels* bij *Aken*, » eene voortreffelijke Nederlandsche vrouw, » zooals GÖTHE (†) haar noemt, welke zonder zweem van sentimenteliteit, zonder uitdrukking van zinnelijkheid, maar met het regt gevoel zich vrolijk uitdrukkende door haar degelijk wesen aan de vrouwen van RUBENS herinnerde. JACOBI zeide de handelsbezigheid spoedig vaarwel, om als lid der hofkamer, later met den titel van geheimraad zich aan de dienst van den staat te wijden. Daarbij leefde hij in uitwendig gunstige omstandigheden. Zijn welingerigt huis te *Dussel-*

(*) Vergel. de Biographie van HERBST, Bibliothek Christlicher Denker. *Leipz.* 1830. Bd. I.

(†) Aus meinem Leben, Buch 14. (*Stuttg.* ausg. 1829, Bd. XXVI, S. 285).

dorf, gelijk ook inzonderheid zijn landgoed in het nabijgelegen *Pempelfort* boden den denker en schrijver eene waardige vrijplaats, den gastvrijen man eene gewenschte gelegenheid aan tot het ontvangen van uitstekende gasten uit alle streken der beschaafde wereld.

Zijn eigen gezellig talent, de hartstogtelijkheid, die schier al zijne redenen vergezelde, droeg on-eindig veel tot de verlevendiging van het geestrijk gezelschap bij, en deze toon der hartstogtelijkheid, welke door den toon der fijne beschaafdheid gematigd was, ging ook in zijne schriften over. Men heeft JACOBI de roeping als schrijver willen ontzeggen, dewijl het hem aan diepe geleerde vorming ontbrak (*); hij was, zegt men, meer wetenschappelijk dilettant. Doch juist dit schijnt mij van het hoogste gewigt, dat een man, die van alle Duit-sche schoolvosserij verwijderd bleef, die meer van uit de Fransche beschaving gevormd was geworden, een man, die om geen wijsgeerigen leerstoel behoefde te redetwisten, dewijl hij meer dan genoeg had tot het uitwendig leven, dat zulk een man, louter uit inwendigen aandrang van zijnen geest zich in de diepten der wijsbegeerte waagde, niet om zich een' naam te maken of eene school te stichten, maar louter om met zich zelve het eens te worden over de hoogste aangelegenheden der menschheid. Deze zucht had zich in JACOBI reeds

(*) Zie GERVINUS IV, S. 556 ff, die overigens over hem zoo-wel als over HAMANN, CLAUDIUS, STILLING, LAVATER, gedeeltelijk ook over HERDER, uit een standpunt oordeelt, dat wij niet tot het onze maken kunnen, schoon wij hem ook weder niet door-gaans zoo laag stellen mogen als de Berlijner Evang. Kirchenz. in de afdeeling van April 1843.

in zijne vroegste kindschheid geopenbaard. » Ik ging, zegt hij, nog in den Poolschen rok, toen ik mij reeds over dingen eener andere wereld begon te kwellen, en mijne kinderlijke diepzinnigheid bragt mij in het achtste of negende jaar tot zekere inzigten, welke mij tot op dit oogenblik aankleven. Het sterk verlangen, om met opzigt tot de betere verwachtingen van den mensch tot zekerheid te geraken, nam met de jaren toe, en het is de hoofddraad geworden, waaraan zich mijne overige lotgevallen moesten aanknoopen.” En deze zucht verliet hem ook in latere jaren niet. » Ik heb nu (heet het in het gesprek over Idealismus en Realismus) (*) mijn 43ste jaar achter den rug en ben met vrij strenge hand door het noodlot ginds en herwaarts geworpen geworden. Duizenden van menschen kunnen mij in gaven des geestes overtreffen, maar zeker slechts weinigen in standvastigheid en ijver in het streven naar inzicht en waarheid. De beroemdste en ook onberoemde bronnen van menschelijke kennis heb ik onvermoeid nagegaan en van menig eene spoorde ik den oorsprong tot zoover na, als zij in onzichtbare aderen zich verliezen. Andere onderzoekers, en niet weinige van de grootste geesten onder mijne tijdgenooten, zag ik lang in de nabijheid. Ik heb gelegenheid gehad, en ben genoodzaakt geweest, om mijne krachten op velerlei wijze te beproeven en te laten beproeven.”

JACOBI is regt eigenlijk de wijsgeer des levens en der wijsbegeerte der *beschaafde* wereld geworden, maar beide in een' hooger, in een' edeler

(*) Werke, herausg. von ROTH, Bd. II, S. 133.

zin, dan die populaire wijsgeeren, welke de van buiten opgeraapte, rhetorisch afgeregte gedachten door oppervlakkigheid voor het algemeen nuttig zochten te maken en meest slechts van boven afschepten. Neen, dat opregt streven naar diepte zoowel als naar klaarheid, dat bestendig *inkeeren tot zich zelven*, dat rekenschap afvorderen van het innerlijkste onzes wezens, dat teruggaan tot het oorspronkelijke in den mensch, tot het gevoel, en dan eindelijk die humaniteit, waarmede hij ieder verschijnsel op het geestelijk gebied, waarin hij ernst bespeurt, welkom heet, maar ook die edele toorn, waarmede hij datgene van zich stoot, wat den persoonlijken God verloochent en de deugd onteert, — dat is het, wat hem met HERDER op *éene* lijn stelt, en wat hem voor al diegenen dierbaar moet maken, welke met versmading van aangeleerde schoolsche spreekwijzen denzelfden gang van eigen inwendige levenservaring en van eigen waarneming besloten hebben te gaan, wat ook het geschreeuw der mode daarvan zegge.

JACOBI stond tot de wijsbegeerte van zijnen tijd, zooals zij van KANT tot op SCHELLING zich ontwikkelde, in eene geheel bijzondere betrekking. Door beide deze stelsels werd hij in beweging gebragt, van beide leerde hij, aan beide oëfende hij zijne kracht, maar geen van beide voldeed hem en het meest werd hij teruggestooten door het Pantheïsmus, zoowel door het vroegere van SPINOZA, dien hij daarom toch als mensch hoogachtte, als door het latere van de natuurfilozofie van SCHELLING. JACOBI was, al naar dat men zich zelven een begrip van wijsbegeerte maakt, of een vijand van alle wijsbegeerte » een onwijsgeer,” zooals hij zich

zelveu noemde, of hij was, waarvoor wij hem houden, een wijsgeer in den hoogsten zin des woords, zooals SOCRATES het geweest is, door de erkenenis van zijn niet weten, bij veel en rijk weten van zich en van de dingen. Een verklaard vijand was hij voorzeker van *die* wijsbegeerte, voor welke de bloote vormelijke kennis der dingen het *laatste* doel is. Hij had geen zin voor dat bloot » logisch enthousiasmus,» voor hetwelk het denken zelf het hoogste is. *Zijn* laatste doel was niet het verklaren der dingen, maar juist datgene, wat zich niet verklaren, niet in begrippen vatten, niet in woorden ontleden laat, het eenvoudige, het onoplosselijke. » De grond van alle bespiegelende wijsbegeerte, zegt hij (*), is slechts een groot gat, waarin wij te vergeefs inzien, als in een vreeselijk donkeren afgrond.» Doch deze afkeer van de bespiegelende wijsbegeerte hield hem daarom niet terug, al verder en verder den grond na te sporen, alleen dat hij naar *binnen* groef, terwijl de anderen aan dat gat naar buiten voortgroeven. » Niemand, zegt JACOBI (+), kan haarkloverij meer dan ik verachten, maar daarvan onderscheid ik (hoogst gewigtig!) de vrije nasporing van den inwendigsten oorspronkelijksten zin.» En op dezen inwendigsten oorspronkelijken zin grondde JACOBI alles. » Wel, zegt hij (§), bestaat er een weten van het bovennatuurlijke, van God en Goddelijke dingen, en wel is dit weten het *zekerste* in den menschelijken geest, een absoluut,

(*) Werke I, S. 366.

(+) Aan HAMANN, Werke I, S. 403.

(§) Von den Göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung. Leipz. 1811. S. 152. Anm.

uit de menschelijke rede onmiddellijk ontspringend weten, maar tot eene *wetenschap* kan dit weten zich niet vormen." JACOBI was geen verachter der rede, veeleer sprak hij ten voordeele van dezelve; slechts was *hem* de rede niet een vermogen, om de waarheid uit zich zelve te scheppen, uit te vinden, voort te brengen; maar onder *rede* (*vernunft*) dacht hij zich volgens de afleiding des woords het *onderzoekende* (*vernehmende*), juist dien inwendigsten oorspronkelijken zin. Rede en geloof dacht hij zich dus niet in tegenspraak met elkander; maar zij zijn bij hem *één*. Het *geloof* vergoedt innerlijk datgene, wat het *weten* niet kan bereiken. JACOBI sloot zich daarin aan KANT aan, dat hij de ongenoegzaamheid onzer kennis erkende, om iets zuiver bewijsbaars omtrent God en Goddelijke dingen te kunnen voortbrengen; want » al te maal en noodzakelijk is de bewijsgrond ten aanzien van hetgene bewezen moet worden — de *geest* verdraagt in het gemeen geene wetenschappelijke behandeling, dewijl hij geen *letter* worden kan, en wij verdelgen den geest, daar wij hem in letters plegen te veranderen (*)." — Maar terwijl KANT juist daarom voor de Goddelijke dingen in zijn stelsel eene ledige plaats gelaten had, welke hij nu onvolkomen en ongenoegzaam door *datgene* aanvulde, wat hij aan de practische rede toeweest, zoo vulde dit JACOBI aan door de leer van het *geloof* (34). De mensch kan God voorzeker in het denken niet bereiken, maar *ge-*

(*) Werke II, S. 314.

(34) De leer van KANT en van JACOBI vereenigen zich zeer goed. Het is dezelfde leer, welke JACOBI minder ontwikkeld

voelen en ervaren kan hij Hem. — Men moet God *liefhebben*, zegt hij met PASCAL, om Hem te kennen. Deze liefde, zooals wij die zelve liefhebbend in ons ervaren, is het oorspronkelijke, het voor alle denken zich aan onzen geest bevestigende. Wij weten van God en Zijnen wil, *dewijl* wij uit God geboren, naar Zijn beeld geschapen, Zijn maaksel en geslacht zijn. God leeft *in* ons en ons leven is verborgen in God. Ware Hij bij ons niet op *deze* wijze *onmiddellijk* tegenwoordig, door Zijn beeld in ons binnenste, wat buiten Hem zou Hem dan aan ons bekend maken? — JACOBI geloofde dus aan eene *Openbaring* Gods aan de menschen, maar aan eene Openbaring, welke verder en verder tot zijn binnenste gaat, aan eene Openbaring welke hij juist *verneemt* met de *rede*, zonder dat hij dezelve met het *verstand* begrijpen konde (*). Doch zoo zeer hij met dit Openbaringsgeloof het koude berekenende verstand te gemeet trad, zoo min trad hij aan de zijde der *Openbaringsgeloovigen* in den kerkelijken zin des woords, en hier was het punt, waarin hij van zijne vrienden CLAUDIUS, HAMANN, LAVATER en van de vrienden en belijders van het *positieve*

gevoelde, en KANT helderder doorzag en in duidelijke begrippen oploste. Het geloof van JACOBI was in het gevoel, dat van KANT in een redelijk inzicht gegrond.

(*) Het behoort tot de verdienste van JACOBI ook in een wijsgeerig opzicht, het onderscheid tusschen rede en verstand, dat KANT slechts half begrepen had, geheel en scherpzinnig ontwikkeld te hebben (35), inzonderheid in de latere schriften, zie CHALPHAUS, S. 49.

(35) Ik zoude het liever omkeeren, en de betere en juister ontwikkeling van het onderscheid tusschen rede en verstand aan KANT meer dan aan JACOBI toekennen.

Christendom afweek en waardoor hij het zich onmogelijk gemaakt heeft, tot den naam van een' *Christelijken* wijsgeer in den engeren zin des woords te geraken, hoe door en door *Christelijk* ook zijne gezindheid, het geheele dichten en trachten van zijn hart en de geheele rigting zijner wijsbegeerte was. Juist dewijl JACOBI alles afhankelijk maakte van de inwendige zelfervaring des gemoeds, dewijl hem het Goddelijke datgene was, wat iedereen zelf *vernemen* moet, zoo kon hem eene van buiten afkomstige Openbaring, schoon zij ook met alle wonderen voorzien was, even zoo min voldoen, als een uiterlijk zamengesteld en van buiten weder aangeleerd wijsgeerig stelsel. In beide zag hij het doodende der letter. Gelijk hem de bespiegelende wijsbegeerte te idealistisch was, zoo was hem het orthodox geloof te realistisch, te stoffelijk, en positief. Hij achtte wel de strenge Openbaringsgeloovigen persoonlijk hoog en voelde zich met hen op het naauwst door het levendig geloof aan God en door de vroomheid des harten verbonden. Hoe innig zijne betrekking tot CLAUDIUS was, blijkt uit het geschrift over de Goddelijke dingen en derzelver Openbaring. Maar het kwam hem voor, dat deze vrome lieden zich in eene zelfmisleiding bevonden, daar zij *datgene* aan de uitwendige Openbaring toeschreven, wat *in* hen zelve lag en wat slechts door het lezen der Schrift in hen opgewekt, doch niet eerst te voorschijn gebragt werd. Het ging hun, meende hij, als den kinderen, die wanneer zij op een houten paard rijden, meenen dat het paard hen wegvoert, terwijl zij aan *hunne* inspanning te danken hebben, dat zij verder komen. » Op de eigen voortstuwingskracht en bestendige

houding met wijsheid, dapperheid en goeden zin komt het aan... het paard maakt zoo min den man als de rok (*)." — CLAUDIUS daarentegen vergeleek eene *ideale* Godsdienst zonder geschiedkundigen grondslag met een geschilderd paard, hetwelk men wel bewonderen, doch waarop niemand rijden kon. Eene nog verdere en zinrijker vergelijking maakte JACOBI, toen hij de openbaring met de medeklinkers en den in ons levenden godsdienstigen zin met de klinkers vergeleek, waardoor de stomme medeklinkers eerst leven ontvingen. Daarmede bekent hij toch, dat beide bijeen behoort en daarin moest hem ook CLAUDIUS toestemmen. JACOBI hoog zich diep voor de warme hoog opgetogene schildering, welke CLAUDIUS in zijne hooge eenvoudigheid van CHRISTUS maakte. » Welk een beeld! roept hij uit, welk een verheven en roerend contrast! welk eene kracht van schoonheid, van hulde en majesteit in de vereenigde trekken van dit volkomen ideaal van vereenigde Goddelijkheid en menscheid." Ook JACOBI vond, even als CLAUDIUS, al wat hij van den godsdienstigen en zedelijken mensch verlangde, in CHRISTUS en wel in den werkelijken, geschiedkundigen CHRISTUS vereenigd, die hem meer dan idee en in allen gevalle geen bloote verdichting, geen mythe is. Maar terwijl CLAUDIUS er op blijft staan, dat hij alleen *door* CHRISTUS tot God kwam, alleen *in* Hem zich tot Hem konde verheffen, zoo meende JACOBI daarentegen, dat wij ons *met* Hem opwaarts verhieven. Dat datgene wat in CHRISTUS geleefd had, in *ons* levendig werd, dat was *hem* de hoofdzaak. Het zich verlaten op

(*) Göttliche Dinge, S. 104.

geschiedkundige gebeurtenissen gold bij hem als bijgeloof, en zoo bleef hij dan in het gemeen ten aanzien van het positief Christelijke voortdurend in eene wantrouwende stelling, dewijl hij niet zonder grond vreesde, dat zich de uiterlijkheid, welke hem zoozeer tegen den zin was, daar achter verborg en dewijl hij in het gemeen elk gereed stelsel reeds voor iets gevaarlijks hield, d. i. voor eenen afgod, dien men in plaats van den levenden God aanbad. Hierin had hij met FICHTE veel gelijkvormigs, hoezeer hij weder in de wijsgeerige grondbeginselen van hem afweek. Tot de inwendige diepere levensbron des Christendoms voelde zich JACOBI, gelijk ook de latere FICHTE met zijn geheele hart heengetrokken, daarom werd hij ook tegenover de koude verlichters als een femelaar, als een duisterling uitgekreten, maar zoodra hij deze bron insluiten, zoodra hij de inhoud der Christelijke leer met het verstand zich in orde schikken, het geloofde in een afgesloten bewaarplaats, d. i. in eene belijdenis, in een formulier zamenvatten moest, zoo kantte zich daartegen zijn innerlijkste zin aan. Uit deze sympathie tot de Godsdienst en antipathie van alle dogmatiek en bespiegeling laat zich zijne eigene merkwaardige belijdenis verklaren, hij was met het hart een *Christen*, met het verstand een *Heiden*, en hij zwom zoo tusschen twee wateren, welke zich niet in Hem vereenigen wilden.

Met het Heidendom van JACOBI was het intuschen niet zoo ernstig gemeend. Wij zouden eer zeggen, hij was met het hart een Supranaturalist, ja zelfs wel een Piëtist in den goeden en edelen zin des woords, en met het verstand een Rationalist, want hoe weinig JACOBI ook ten aanzien van

de meer bepaalde Christelijke leeringen het met zich zelve eens was, zoo toonde zich toch zijne wijsbegeerte daarin wezentlijk als eene *Christelijke*, dat hij het geloof aan eenen *persoonlijken* God, die den grondslag van alle openbaring uitmaakt, en zonder welken al wat van openbaring gezegd wordt eene ijdele misleiding en een woordenspel is, tegen de pantheïstische dweeperijen des tijds staande hield. Den wijdloopigen filozofischen strijd zelve, zooals die het eerst door de door LESSING vernieuwde studie van SPINOZA te weeg gebragt werd en daarna inzonderheid door SCHELLING deszelfs gewigt kreeg, kunnen wij hier niet vervolgen. Slechts over de strijdvrage in het groot, zooals zij meer en meer eene levensvrage van den geheelen *tijd* werd, en op welker beantwoording ook *onze* tijd voortdurend gespannen is, moet iets gezegd worden. Wanneer ik dit als eene hoofdverdienste van JACOBI's wijsbegeerte en als een karakteristiek kenmerk harer Christelijkheid doe uitkomen, dat zij het *geloof aan eenen persoonlijken God* tegenover de pantheïstische rigtingen staande gehouden heeft, zoo hang ik niet aan het woord en begrip van »persoonlijkheid,” en ik wil mij gaarne *een* ander woord laten welgevallen, wanneer er een gevonden kan worden, dat bestemd genoeg eenen zich zelve bewusten, van de *wereld* onderscheiden, niet *met* de wereld inéénsmeltenden God aanduidt. Ik geef toe, dat de uitdrukking persoonlijkheid ligt het nevenbegrip van bekrompenheid met zich voert, welke wij ons voorzeker bij God opgeheven moeten denken. In dezen zin verklaarde zich HERDER, die zich *tegen* JACOBI den wijsgeer SPINOZA aantrok, ook tegen de uitdrukking *per-*

soonlijkheid, dewijl dezelve juist het afsteekende, het bijzondere aanduidde (*), en zelfs LAVATER gaf toe (+), dat de voorstelling van eene persoonlijkheid Gods tot den kindschen toestand en kindschen zin der menschheid behoorde. Maar dezelfde LAVATER stond juist daarin weder aan de zijde van JACOBI, en drukte JACOBI's innigste meening uit, toen hij schreef: » Het krachtvolste *in* mij, *boven* mij en *buiten* mij is God, en de persoonlijke mensch moet persoonsvoorstellungen maken. JACOBI wilde (en daarin blijft hij bij allen woordenstrijd

(*) Werke zur Phil. und Gesch., Bd. VIII, S. 203, 204. Persoon (πρόσωπον) heette masker, dus tooneelmatig karakter; daardoor voerde het tot het eigendommelijke van een karakter in het gemeen, waardoor het zich van een ander onderscheidt; zoo ging het woord in de taal van het gemeene leven over. » Deze, zegt men, speelt zijn persoon, hij brengt zijne persoonlijkheid in de zaak. Zoo stelde men *persoon* tegen de *zaak* over, steeds iets afstekends, uitstekend eigendommelijks in dezelve beteekenende. Zoo kwam het in de regtsgeleerde taal, in de verscheidenheid der standen. Kunnen wij van deze persoonsvoorstelling iets op God toepassen? Hij is noch een momaangezigt noch masker, noch een persoon van staat noch een afgeteekend karakter, die met anderen daar is en nevens hen speelt. Laten wij deze personaliën, die altijd toch, zoo niet tot iets valsch, aangenomens, verdichts, dan toch tot iets eigendommelijks in gestalte, vorming, afteekening van anderen, tot stand, rang en dergelijke leiden, en dus van het zuiver begrip eener gansch onvergelykbare wezenheid en waarheid verwijderen. Zoo min God den persoon *aanziët*, zoo min *speelt* hij een persoon, zoo min neemt hij persoonlijkheden aan, heeft eene persoonlijke met andere afstekende bestaande denkwijze. Hij is. Gelijk Hij, is niemand. — Doch zoude niet het hoogste verstand het woord persoonlijkheid vorderen, zoodat eenheid van het zelfbewustzijn de personaliteit uitmaakte? — Ik zie niet, veel meer blijft persoonlijkheid steeds een vreemd, opgesierd woord enz.

(+) Bij RATJEN. OVER KLEUKER, S. 85.

eeuwig in zijn regt) niets weten van eenen God, die geen helper is, van eenen God, die het oog schept en niet ziet, het oor plant en niet hoort, het verstand worden laat en niet verneemt, niet weet en niet wil, en daarom juist niet is (*). Pantheïsmus en Atheïsmus waren bij JACOBI hetzelfde, want een God die eerst door de wereld zijn bestaan verkrijgt en eerst in den mensch tot bewustzijn komt, is geen God, maar een afgod. JACOBI wilde evenzoo min eenen bloot buiten en boven de wereld bestaanden God (zooals de Deïsten), die gescheiden van de wereld en de menschheid, ook zich aan de wereld en de menschheid niet schijnt te bekreunen, ook *hij* wilde een' God, die zich in het binnenste van den mensch aankondigt en ons de getuigenis geeft, dat wij van Goddelijk geslacht zijn; maar hij wilde dezen God ook niet *insluiten* in de wereld; hij wilde eenen God, dien wij niet slechts *in* ons oog hadden, maar ook *voor* onze oogen, eenen God, dien wij niet slechts als Ik, maar als *Gij* hadden, eenen God tot wien wij bidden kunnen en die tot zich zelve zegt: *Ik ben die ik ben*. Zoo moest volgens JACOBI de mensch God even zoowel *boven* zich weten, als *in* zich, en slechts in het vasthouden van het een zoowel als het ander bestond bij hem het levendige geloof aan God (Theïsmus), zooals het het Christendom en zooals het de Bijbel heeft, en zooals het al wat Godsdienst heet in den hemel en op aarde, met eeuwige noodwendigheid vordert en vooronderstelt. Zoo verre, om JACOBI als Christelijk denker te beoordeelen.

(*) Von den göttlichen Dingen, S. 185.

Den persoonlijken strijd tusschen hem en SCHELLING, die van den kant des laatsten met groote bitterheid gevoerd werd (*) willen wij hier niet weder aanroeren; maar slechts dit willen wij herinneren, hoe datgene, wat toenmaals in de beide mannen zich bestreed, zich tot op den huidigen dag, schoon ook onder andere namen, in de scholen bestrijdt, daar HEGEL op SCHELLING (+), FRIES en vele andere zelfstandige denkers met hem gedeeltelijk op KANT, gedeeltelijk op JACOBI voortbouwen, wel is waar ieder weder op zijne wijze en onder gedeeltelijke bestrijding van zijne voorgangers (§). Doch dat nu juist SCHLEIERMACHER, van wien de nieuwe beweging in de *Godgeleerdheid* uitging, van beiden, van SCHELLING, zoowel als van JACOBI zich het wezentlijke toeëigende, niet door eklektische willekeur, maar door innerlijke persoonlijke verarbeiding van beiden, houd ik voor hoogst gewigtig. Doch eer wij daarvan komen te spreken, willen wij nu het doornachtige speculatieve gebied, waarop ik u maar al te lang opgehouden heb, weder verlaten en in de volgende

(*) In dem Denkmahl der Schrift von den Göttlichen Dingen. *Tubingen*, 1812.

(+) Het is reeds herinnerd, dat hier enkel van den vroegeren SCHELLING gesproken wordt. Dat de latere SCHELLING weder met HEGEL de oppositie vormt, kan dengene niet bevreemden, die de voortgaande beweging van de wijsbegeerte des tijds met onpartijdigen blik waarneemt. Zooveel slechts wil ons toeschijnen, dat de terugkeering van den grooten wijsgeer tot het geloovig standpunt wel niet anders dan door eene verzoening tot stand komen kon, welke hij aan de schim van JACOBI schuldig was geworden.

(§) Vergel. b. v. FRIES, von deutscher Philosophie, Art und Kunst. *Heidelberg*, 1812.

bijeenkomst ons tot het open vrolijk gebied der kunst begeven, terwijl wij denken aan te toonen, hoe de wezentlijke grondideën der natuurfilozofie zich in het leven een' weg gebaand hebben, deels door GÖTTE, deels door de aanhangers der zoogenoemde romantische school.

EINDE VAN HET NEGENDE DEEL.

MISSTELLINGEN.

Bl.	11	reg.	5	v. b.	<i>staat:</i>	doornachtige	<i>lees:</i>	doornachtigen
—	29	—	14	v. o.	—	aanvaarde	—	aanvaardde
—	62	—	8	v. o.	—	ouder	—	onder
—	164	—	15	v. b.	—	gevorm	—	gevormd
—	222	—	2	v. o.	—	verwiep	—	verwierp
—	317	—	17	v. b.	—	aaamaningen	—	aanmaningen.

Hagenbach

Het Wesen en de Geschiedenis...

BR

Vol. 9

305

H3128

v. 9.

LIBRARY
SOUTHERN CALIFORNIA SCHOOL
OF THEOLOGY

330310 MONT, CALIF.

